

16+

ISSN 0235 - 0173

Сатур

Къияс Межидован - 110 йис

2/2021

март - апрель

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

2

2021

март - апрель

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КБИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Инсанвал
гьикI хуьда?.....3

МИЛЛИ ШИИРАТДИН РАГЪ

Вил алай савкъват.....5
Мансур Куьреви. Етим Эминан
шиирар «гуйнгуьна» хтунин са чешне
Макъала..... 10
Ханбиче Хаметова. РикI алай шаир-
дикай цIийи ктаб. *Рецензия*..... 13

ШИИРАТ

ФЕЙЗУДИН НАГЪИЕВАН 70 ЙИС
Фейзудин Нагъиев. Буьркьуьд фена...
чунни физва къвалалай! *Шиирар*..... 18

**ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪДИН
ПИСАТЕЛЬ КЪИЯС МЕЖИДОВАН
110 ЙИС**

Гъажи Гашаров. Халкъдин рикI алаз
уьмуьр тухвайди. *Макъала*.....34
Къияс Межидов. Дагълар юзазва.
Повестдай кьилер.....40

ШИИРАТ

Стха халкъарин шаирар.
Нурадин Юсупован 90 йис.....52

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад Мегьмедович
АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:

Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Нурадин Юсупов. Къуд вахт. Мугъманда.
Са йисалай. Баркаладиз лайихбур. Жанаби
хан. *Шиирар*.....53

ГЪИКАЯТ

Арбен Къардаш. Ваче-хваяр. *Роман*....56

ШИИРАТ

Брембег Абдулаев. Азабри чун кузва
жуван парудал. *Шиирар*.....89

САТИРА ВА ЮМОР

Абдуселим Исмаилов. Йифен зенг. Хуъх
жув. *Гъвечли гъикаяяр*.....95

КЪАРАВИЛИЯР

Ажеб шагъидар.....96

Выход в свет 12.04.2021 г.

Тираж 434 экз

Печать офсетная

Бумага офсетная

Формат 70 x108 1/16

Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7

Заказ № 849

Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00414 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

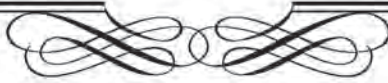
Редакция и издатель: Государственное бюд-
жетное учреждение Республики Дагестан “Редак-
ция республиканских литературных журналов “Со-
коленок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай де-
дилрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар къун
чарасуз я.

Редакторгун гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ИНСАНВАЛ ГЬИКИ ХУЪДА?..

Дана - епина амаз, аял – кьеплина амаз, лугъузва чи бубайрин мисалда тербиядикай. Амма чун яшамиш жезвайди XXI асир я. Бубайрин мисаларни саки ишлемишзамач. Яшдиз члехибурун мецерап аламатиани, абурун невейрин япарив и метлеблукелимаяр агакьзамач, агакьайтлани, фикир гузмач. Абурун машгулатар, чирвилер ва вердишвилер кьачузвай чешмеяр масадбур хьанва. Ктабар ерли клелзамач. Тербия гузвайдини, чирвилер гвайдини интернет хьанва. Тум-кьил авачир соцсетра вичин ихтиярда авай аялдиз инай таквазвай, ван тежезвай са затлани амач. Ада несигьат квай гафуниз, хьсан чешне тир кардиз фикир бажагьат хугуда. Им акл лагьай члал я хьи, жегьил несил яваш-яваш сифте нубатда диде-бубайрин, ахпани члехи несилдин тербиядикай хкатзава.

Муькуь патахьай, члехи несилдин векилрикайни гьакл лугъуз жеда, абурни йифди-югьди интернетда ава. Гьатта интернетдив вердишвилер авачирбур бязи кваллахрални, кьуллугьрални кьабулзамач.

Алапатдин девир алуькнава. Чахь дерин тарихар, члуриз тежер адетар, марифатдин дерин бинеярни кьакьан дережаяр авайди я лугъуз гьар садавай ван жезвай дагьустанвиярни амай уьлквейрилайни халкьарилай гуьгьуьна амуькзавач. Чи республикадани лап фадлай марифатсузвилиз рехь ачух хьанва, инсанар, амай вири ерияр кьерехда амуькиз, нефсинин ихтиярда гьатнава. Пулунин агьавили кьил кьилелай алудиз, инсанривай инсанвал вич квахьзава.

Кесибвал гьар са девирдихь, гьар са кьурулушдихь галай затл я. Лап виридалайни девлетлу, кьудратлу уьлквейар кьачуртлани, кесибар авачиз туш. Месела, США-дин цлийи президент Байдена хиве кьурвал, и уьлкведа саки 36 миллион кас тухдалди недай фуни авачиз яшамиш жезва. И татугайвал чи уьлкведани ава. Кьедлай кьулухьни

хъжеда. Амма мягътел жедай са кар ава: чаз вилералди аквазвайвал, япаралди ван къвезвайвал, кесибвеликай артух рахазвайбур квал-югъ тукъвенвай, крар диганвай ксар я. И мукъвара Москвадин куьчейриз аксивал къалуриз экъечлайбурни гъабурукай тир. Дагъустандани гъакI я. Лугъун хъи, гъятдал, са 30-40 йис вилик лапагар къван, машинара алай ксарни кесибвеликай рахазва. Им марифатсузвилиз къил ягъ-навайвиллин лишан я.

ЧIехи-гъвечIи чидай, гъуьрмет-хатур хуьдай адетар авай дагъустанвийри чеб чи рекъерани куьчейра гъикI тухузватIа килиг садра. Гъар гъафтеда машинара акъунрин нетижада вад-цIуд кас телеф жезва. Саки хзанар санал! Жегъиларни аялар! Вуч себеб яз? Сад лагъайди, гъич ламран арабани ихтибар тежедай ксар иномаркайрин рулрихъ ацукънавайвиляй. Къвед лагъайдини, гъардаз вич хан яз акваз, инсанриг чпиг марифатдин тормозар гумачирвиляй. Гъавиляй рикI секундиз аял куьчедиз акъудиз хъжезмач, рекъелай элячIиз хъжезмач. Инсанри чпин инсанвал кIурарик, машинрин чархарик кутазва.

Къад лагъай асирда социализмдин рехъ гъай советрин уьлкведин гъар са касдиз талукъ марифатдин кодекс авайди тир. Адан истемишунарни диндин каламра авайбуруз мукъвабур тир. Бес гила? Уьлкведикай ваъ, чун жуван республикадикай рахан. МискIинра рахазва лугъудани марифатдин месэлайрикай? Рахунар, диндин истемишунрихъ элкъвенвайбур ятIани, жезва жеде, амма, капI ийидай вахт агакъайла, иллаки шегъерра, мискIинрин патарив, машинара акатайвал акъвазариз, жезвай къван къайдасузвилериз, къулайсузвилериз фикир гун. Бязи вахтара гъарай къилел алай «тади куьмекдин» машинарни гъерекат агал хъанвай куьчейра къалсун жезва. Бес им марифатлувал яни? Масадан рехъ агална, вуна ийизвай капI къабулдани Аллагъ таллади? Чуруяр туналди, капI-тIят авуналди эвез жедай крар яни инсанвилер, марифатлувилер?

Гъайиф хъи, йикъалай-юкъуз деринра гъатзавай ихътин месэлайрикай рахазни амач. Телевидениедайни, соцсетрани къиникърикайни тахсиркарвилерикай, угърашрикайни чалкечиррикай муштулухар гуда, клан-пун чирнавай себебрикай рахунар ваъ. Аксивал гъаз куьчейра авайбурукай, уьлкведиз мидявал къаз, кIус вегъедай чкайра гъатнавайбурукай, себеб авазни, авачизни рахаз, игитар ийиз алахъда, гъакъисагъ зегъметдал машгъул тирбурукай рахун рикIелни къведач. Виридалайни пара вахт телевизордин вилик акъудзавай чIехи яшдин векилрал илитIзавайбурни нагъакъан, чалкечир, марифатсуз крарикай программаяр хъанва.

Акълатзавай жегъилар патал алай девирда тербиядин виридалайни хаталу тир мад са тереф ава. Нелай чешне къачуз кланзава алай вахтунин жегъилригъ? Нин тIвар гзаф къазва Дагъустандин аялри чешне къачун патал? Чеб хътин маса ксарин суфатар гатана, ивиар экъична, миллионар къазанмишзавай ксарин?! Бес имни тербия яни? Ихътин несилдиз марифатдин сергъятар амукъдани? Ихътин рекъелди къазанмишай пулари инсанвилиг къуллугъдани?

Милли шииратдин разъ

ВИЛ АЛАЙ САВКЪВАТ

Редакциядин патай

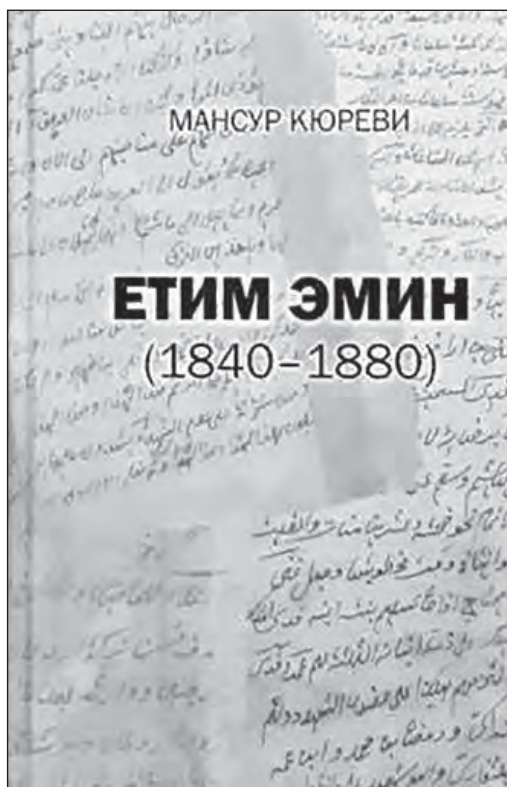
«Самур» журнал, гьакӀни «Лезги газет» къачузвай ксариз 2020-йисан нумрайрай цийи автордин – Мансур Куьревидин - тӀвар таниш хъана ва абуру адан гьар са лезгиндин фикир желб ийидай цийивал гвай маналу макъалаяр кӀелна. Макъалаяр чи халкъдин виридалайни рикӀ алай шаир Етим Эминан уьмуьрдин ва яратмишунрин рекьин къекъуьнрикай, бязи чеб фадлай тестикъ хьанвайбур яз аквазвай, амма гьеле шаксуз гьуьжет аламай терефрикай хъана.

«Самур» журналдикай рахайтӀа, чна цийи автор хушвилелди къабулна, адан манадиз дерин, гъавурда гьатуниз регьят ва милли литературадин бинейрикай цийиз райж ийизвай делилрикай ибарат тир ва чебни кӀелзавайди инанмишардай жуьредин веревирдер галаз кхьизвай макъалайриз гьар са нумрада чка жагъидайдакай малумарна.

Инанмиш я хьи, чун чи гъавурда акъунва, жележегдин нумрайра вичелай алакъзавай кардал машгъул тир цийи автордин тӀвар алай макъалаяр мадни хъжеда.

Къенин рахун, лагъайтӀа, Мансур Куьревидин патай цийи йисан вилик лезги халкъдив ва милли литературадал рикӀ алай, адаз гьуьрмет авай вирибурув агакънавай къимет авачир къван багъа савкъватдикай - «Етим Эмин (1840-1880)» ктабдикай я.

Ктаб Мансур Куьревиди (*Низами Абдулгъамидов*) урус чӀалал кхьенва ва Москвада акъатнава. Ам Россиядин Илимрин Академиядин востоковеденидин Институтди рехъ ва къимет гана акъуднава. Илимдин кӀвалах яз фикир гана рахайтӀа, ктабда Етим Эминан уьмуьрдин рехъ ва яратмишунрин ирс ахтармишунин карда сифте яз шаирдин икъван

Чавалди малум тир ва гъакІни авторди вичин зегъметдалди арадал ахкъуднавай шииратдин эсерризни чпив милли литературадин бине эцигай шаирдин уьмуьрдиз ва яратмишунриз талукъ цІийи делилар гвай гъилин хатІарин документриз кардин гъавурда аваз ва мукъуфдивди анализ ганва. Илимдин рекъей редактор Гъажи Гашарова эвел къиле къейднавайвал, ктабдин къетІенвал ва ЧІугунвай зегъметдин къиметлувал адакай ибарат я хъи, XXI асирда яшамиш жезвай инженер-физикдин вилералди XIX асирдин зурба шаирдин шииратдин тамам дуьнья ачухнава. Алимдин гафарал алава яз лугъуз жеда: физик-математикди вичин рекъемрин гъисабунралди чун чпин патахъай гъуьжетар яргалди феи шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин гъакъикъатдиз мукъва авуна.

Куьрелди лугъун хъайитІа, Мансур Куьревидиз аферин ва баркалла къвезва. Ада литературадин рекъе кІвалахзавай алимринни шииратдал рикІ алай ва адаз гъуьрметзавай жемятдин мурад къилиз акъудна. Мурад вуч тир лагъайтІа, эхирни Етим Эминан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай «академический ктаб» гъазурна абурув агакъарун. Зурба шаирдин тІварцІихъ галаз алакъалу яз къиле физвай гъар са мярекатдал и ва я маса жуьреда и месэладикай рахун тавуна жезвачир. Архивар гвай ксар аваз, шаирдин уьмуьр ва ирс ахтармишзавай алимар аваз, ихътин ктаб вучиз авачиртІа, садазни чизвачир, я чиз, лугъузвачир.

Малум тирвал, Эминан яратмишунар халкъдин сиверай кІватІунив анжах Советрин девирдин эвел къилера эгечІайди я. Милли литературадин бинеяр гъина аватІа, сифте яз аннамишайбурукай сад алатай асирдин 20-йисарин кІвенкІвечи лингвист ва литературовед Гъажибег Гъажибегов хъанай. Етим Эминан шииррин 1928-йисуз аджам басмадал чапдай акъатай кІватІални ада гъазурнай. Адахъ галаз санал сифте ктабар гъазуруник Шагъабудин Мейланова ва Тегъмез Агъмедовани чІехи пай кутунай. Гуьгъуьнин йисара абурун чалишмишвилер Мегъамед Гъажива, Назир Агъмедова, Агъед Агъаева ва масабуру чпел къачунай.

Ирс кІватІунихъ галаз сад хъиз алимар ам деринрай ахтармишунивни эгечІнавай. Мансур Куьревиди ктабдин сифте гафунин чкадал кхъенвай макъалада къейдзавайвал, Етим Эминан яратмишунар ахтармишунин жигъетдай литературовед Фируза Вагъабова хкатна тафаватлу жезва. Вичин «Лезгийрин милли литература арадиз атун» монографияда ада Етим Эминаз – милли литературадин бине эцигай шаирдиз - еке чка ганва, илимдин къакъан дережада аваз ва сифте яз Эминан шииратдин философиядин анализ ганва ва лезги литературада адан бине эцигайди яз шаир къетІен чкадал алайди субут жедайвал къалурнава. Алимдин веревирдерин ва къейдеринни инанмиш фикиррин таъсирдик Мансур Куьреви ктаб кхъинин вири рехъди кваз хъайидини кІелзавайдаз аш-кара жезва.

Гъа са вахтунда ктаб авторди вичин вири уьмуьрда Етим Эминан ирс кІватІай кас тир Гъалиб Садыкъидин руьгъдиз бахшнава. Идахъ къетІи себеб ава: рагъметлу Гъалиб Садыкъидин невейри бубадилай амай вири архивар Мансур Куьревидал ихтибарна, ктабни абурун винел мукъуфлу кІвалахдин нетижа я.

Инал, гьелбетда, гьахьлу суал кьезва: ихьтин ктаб архиврин иесиди вичи вучиз кхьеначир? Хьсан суал я. Жавабни, чаз чиз, гьа суалдикай хкатзава.

Гьалиб Садыкьи виликан «Дуствал» альманахдин, 1987-йисалай «Литературадин Дагьустан», ахпа «Самур» журналдин гьамишалугь авторрикай сад тир. Хейлин макъалаяр акъуднай ада журналризни газетриз. Цийиз арадал хкиз хьайи шиир гвазни тади гьалда редакциядиз кьведай. Амма са кар авай – ада гьар кткана архивдин документ, гьилин хатГарин кхьинар алай чар-дафтар гьидачир. Гьавиляй гьам шиирри, гьамни Эминан уьмуьрдиз талукь делилри шаклувилер арадиз гьиз, редакцияди архивдин чешмеяр чап авун патал истемишайла, Гьалиб муаллимдин чиник серинвал акатдай. Са кьадар вахт арадай фейила, гьа са шиирдин маса вариант арадиз ахкъудна хкидай. Эхирни, и редакциядиз пара гьуьрметлу касди вичин сир ахъайнай: архивдин документрихь галаз, араб чIалахь галаз кIвалах авун пара четин, деринриз эвичIдай кьетIен чирвилер ва алакьунар истемишзавай кар я, лагъанай ада.

Нур кьурай вичин суруз! Женнетдин эгьли хьурай вичикай! Ада авур кар зурбади я. Тамам хазина кIватIна, невейрив туна касди. Вичелай алакьдайвал шаирдин са шумуд ктаб гьазурна чапдай акъудна.

Кье, ингье, кьетIен чирвилер ва алакьунар авай касни акъатна. Ада Етим Эминан уьмуьрдин ва яратмишунрин гьуьжет алаз хьайи гзаф уламрай кьил акъуднава, гьакьикъат яз кьабулиз жедай керчеквилел вични, ктаб кIелзавайбурни гьизва.

Кьейд ийин, алим хьайитIани, цлан устIар хьайитIани, алакьдай кIвалах гьиле кьун – им кардихь хьсан нетижа хьунин замин я. Чи гзаф алимри акI ийизвач, чпиз ван хьайи, лугьуз кIан хьайи гаф, чиз-чиз таб кутазвай, яб гузвайди, кIелзавайди алцуларзавай фикир вичин кьелемдикай кьурьандин хатI хьиз хкудиз алахьиз, чеб лайих тушир илимдин дережайрихь ялзава. Амма гьакьикъат гьакьикъат яз амукьзава. Мансур Куьревидин ктаб кIелайла, аквазва хьи, тупIал алимриз такунвай, течизвай крар ашкарабур тир. Абур такваз, течиз Емин хьтин зурба шаирдин уьмуьрдин рехъни ирс ахтармишиз алахьун – им чпи чпиз ийизвай писвал тир.

Мансур Куьревиди Етим Эмин хайи ва рагьметдиз феи йисар ктабдин тIварцIик кутуна жилдинал акъуднава. Вучиз? Вучиз лагъайтIа абурукай гьуьжетар физ саки виш йис тир. Кье абур тестикь хьанвани? Ктаб кIелайла, хкатзавай жаваб сад я: - Эхь! Авторди, йисарин жигъетдай мусурман ва григорианский гьисабунрин арада авай тафават терез яз кьачуна, икI тирди тестикьарнава. Тек са и рекьемрин патахъайни ваь, ктабда веревирд авунвай вири вахтарив, вакъийрив, и ва я маса эсер яратмишунин чIаварив ва себебрив – гьар са месэладив гьа и кьайдада эгечIнава. Тарих ва гекъигун – ингье алим яз Мансур Куьревиди яракьдиз кьачунвай сенятар. Гьич са месэладайни, бязи тупIал алимри хьиз, заз икI дуьз аквазва, я туш, зи фикирдалди, икI хьун лазим я, хьайитIа хьсан я, лугьудай гафар ктабда авач. Виридалайни важиблуди гьа им я.

Ктабдиз цӀудралди кьимет гудайбур хьанва. «Лезги газетдиз» хейлин макъалаяр акъатнава, интернетдин такъатра гзафбуру чпиз хьанвай шадвал къалурзавай фикирар лугъузва. Санлай къачурла, виридан фикир сад я: Мансур Куьревиди вири халкъдин баркалла къевезвай кар авунва! Сагърай вич!

Гъа са вахтунда кавалдин чичӀерай нетӀер жагъурдайбурни авачиз туш. Сада-къведа Мансур Куьревиди Етим Эмин вилер буьркьюь диндин ругъани ваъ, Аллагъ рикӀел алай азад инсан, руьгъдин дуьньяда илгъамдин луварал алай шаир авун - им ктабдик квай чӀехи нукъсан яз гьисабзава. Муькуьдаз ктабдин сифте кьиле, Этим Эминан халис шикил тагана, художникди чӀугунвай суьрет гун къабулиз жедай кар яз аквазвач. Ихътин мисалар мадни гьиз жеда.

Гьелбетда, нукъсанар квачир ктабарни, илимдин кӀвалахарни жедайди туш. Амма течиз рахунни, вич гъавурда авачир, акъанни тийидай крарикай бинесуз фикирар лугъунни тегъне язавай шейинин ва я кардин тариф авун тирди абуруз чизвач.

Шаксуз, XIX асирда мусурман дин – им кьилин идеология тир. Савадлу инсанар, а чӀаварин къуллугърал алай ксар адан кьиле авайбур тир. Им акӀ лагъай чӀал тушир хьи, мискӀиндиз физва лугъуз, капӀ-тӀят ийизва лугъуз, шариатдин адетар хуьзва лугъуз, абур дуьньядин амай крарикай бегъриз тир. Халис шаирар гьич са девирдани, гьич са уьлкъедани динди чӀугвазвай сергъятра аваз хъайиди туш. Шаркъ патан гзаф шаиррин аратмишунри чаз и кар субутзава. Муькуь патахъай, анжах лукӀвилиз эвер гудай шаирдикай хъана вучда? Ам герек яни вичин халкъдиз? Эминан зурбавал сифтени-сифте гъадакай ибарат я: ам вичин девирдин, гъа чӀаван идеологиядин лукӀ тир вири хътин инсан туш, чан бизарда аватӀани, руьгъ абурув женгина авай шаир я.

Са шумуд гаф ктабда Эминан халис шикил тунвач лугъуникайни.

Гъинва а шикил? Гъи фотоапаратдай, гъи йисуз, гъи фотографди ягъайди я?

Дугъри я, Етим Эмин я лугъуз, шиш бапӀах алай са нинди ятӀани течир шикил газетризни кваз акъатнай, адан патахъай «Ам Эминан шикил туштӀани, заз хъана кӀанзава, зи Эмин гъам я» лугъудайбурни хъанай. Къе вири таб яз акъатнавай тупӀал алимрин «ахтармишунарни» гъа икӀ арадиз атайбур я.

Амма шикилдикай. Малум тирвал, халкъдин еке сувар хьиз, Эминан сифте юбилей 1988-йисуз тухвайди я. «Литературадин Дагъустан» журналдин редакциядин чӀехи пайни кваз. ЦӀуд йисалай шаирдин юбилей вири халкъдин зурба сувариз элкьвенанай, шаирдин тӀвар Аламише хуьруьз ганай, Эминхуьре гранитдал алай буьруьнждин къакъан памятник ачухнай. Гъа и йисара пайда хъанай шикилни. Ам Бакуда яшамиш жезвай Мавлуд Ярагъмедов лугъудай алимвилер квай касди чи журналдин редакциядиз гъанай. Илимрин Академиди тухвай махсус конференцидал «Азербайжан шаир Вагиф хъаначиртӀа, Эмин шаирни жедачир» лугъудай фикир хкатзавай доклад авур ам лезги

стхайрин ажугъдикай тади гьалда вокзалдал хьфиниз мажбур хьанай. Гьа и касди, им Эмин я лугъуз къалуриз, шикил гьайи чӀавуз, чи журналдин редколлегия кӀватӀ хьанай. Етим Эминан къайгъударрикай сад тир Агъед Агъаева шаклу хьвер авунай. «Ахьтин Эмин чахь хьайиди туш»- лагъанай. Гьич са касдини къабул тавурвилай, Мавлуд Ярагъ-медова шикил вахчуна хутахнай. Амма, са къадар вахт алатайла, ам хтана ахкъатнай. Гила гьанвай шикилдал алай Эмин я лугъузвай касдин гарданда Мегъамед-Эмин кхьенвай гьайкал хьтин затӀ пайда хьанвай. И сефердани Мавлуд Ярагъмедов хьуьруьнриз аватна хьфенай. Амма бязибуру шикил къабулнай, гьатта «Лезги газет»дизни акъуднай. Гьа шикилдиз ухшар са шумуд гуьгъуьнай Дербент шегьердин тарихдикай Гьуьсейнбала Гьуьсейнова кхьенвай ктабра гьатнава. Амма ана шикилра авайбур Дербент шегьердин шиитрин ахунни вилик-къилик квай ксар я лагъанва. Шиш бапӀахар шиитринбур тирди М.Ярагъмедовазни чир тахьана тушир, амма касдиз вич хкажиз кӀан хьанай. Нетижда гзафбурун вилера агъуз аватнай.

Эминан шикилдин тарих ихьтинди я, гьуьрметлубур. Шаклу яз амукъзавайбур хьайитӀа, журналдин редакциядиз ша, а чӀаван редколлегиядин членрикай сагъ амай Ханбиче Хаметовадивай, Гьажи Гашаровавай, Къурбан Гьакимовавай, Азиз Алемавай хабар яхь.

Мансур Куьревидин «Етим Эмин (1840-1880)» ктаб кӀела, гьуьрметлубур. Квез чи рикӀ алай Эмин шаир мадни багъа ва играми жеда. Суалар арадиз къвезватӀа, мад сеферда кӀел хьия. Акъван регьятдиз фикир агакъдай чӀалал кхьенвай ктабар чал къериз-цӀаруз гьалтзавайди я. Гилан гзаф алимрин терминринни чарабурун фикиррин гьамбарар тир кӀвалахрив ам гекъигмир. Хьсан шейиниз виКӀегъдиз хьсанди лагъ. Баркаллу кар алакьайдаз баркалла це. Пехилвални ийимир, са низ ятӀани бегенмиш хьун патал къуьруькар-уюнарни къурмишмир. Абур элкъвена хтун ва рекъе турдав галукъун мумкин затӀар я.

Мансур Куьревиди вичин баркаллу кӀвалах давамарзава. Агъадихь квевай адан цӀийи макъала кӀелиз жеда.

Мансур КУЪРЕВИ

ЕТИМ ЭМИНАН ШИИР «ГУЪНГУЪНА» ХТУНИН СА ЧЕШНЕ...

Етим Эминанбур яз чаз чидай эсеррик чпин рифмаяр пайгарбур тушир ва я чеб шиирар кхьинин къайдаяр чIурна туькIуьрнавай яратмишунар хьун мумкин яни? Мумкин я, амма ахьтин эсеррин жигьетдай чавай, са шакни алачиз, лугъуз жеда: я абур Эминан шиирар туш, я тахьайтIа абурок адалай гуьгъуьнилай масабуру «тIуб хкуьрнава». Вучиз лагъайтIа лезги чIалал эсерар яратмишунин карда Эминахь хьайи вирибуруз ашкара тир зурба устадвилини ва адаз рагъэкъечIдай патан поэзиядин къайдаяр хьсан чир хьунини чи чIехи шаирдинбур яз гьисабзавай шииррик квай нукьсанрикай масакIа фикирдай мумкинвал чаз гузвач.

Мисал патал къачун чна 1957-йисуз акъатай Эминан шииррин кIватIалда сифте яз ганвай «**Пис паб**» тIвар алай эсер. Ам къуд бендиникай ибарат тир ва а бендер ихьтинбур тир:

ПИС ПАБ

Къадир Аллагь, я вун ялгъуз,
Хайн паб хупI четин тушни!
Акьулэгьлидиз акьул гуз,
ЧIуру паб хупI четин тушни!

Гъуьлуьн чина бед рахадай,
Нагъакь крар гъахь аквадай,
Гай несигъатар такъадай
Серин паб хупI четин тушни!

Гьалтай вакъфа я татугай,
Гъайван туш хьи маса гудай.
Сад лагъайдаз – къад хьулудай
Дили паб хупI четин тушни!

Етим Эмин, жафа я хуьз,
ЧIалаз муьтIуьгъ тахьайла дуьз,
Вичиз авачир акьул-суьз
Пайдай паб хупI четин тушни!

РагъэкъечIдай патан поэзиядикай хабар авай гьар са касдиз и вилик гъанвай шиирдай аквазва хьи, адан рифмаяр пайгарбур туш. Шиирда редиф яз «**паб хупI четин тушни**» келима ава ва адан вилик хьана кIанзавай рифмаяр ихьтин

гафари арадал гъизва: **хаин–чуру–серин–дили–пайдай**. Гьелбетда, ихьтин рифмаяр пайгарбур ва Эминаз хасбур яз гьисабиз жедач.

«Пис паб» тIвар ганвай шиирдин рифмайрик квай нукьсанар акурбур чалай виликни пара хьана. Гьабурукай сад гилан девирда гзаф машгьур хьанвай литератор Н. Р. Нагъиев я. «**Эминан гьакьикъ-атдикай гьакьикъат**» тIвар алаз 2003-йисуз чапдай акъудай ктабда Эминан а шиир, рифмаяр дегишарна, вичи «туьхкIуьр» хьувурди ада халкъдиз икI малумарнай: «Чна туьхкIуьрнавай вариантда редифдин вилик квай рифмайри (**кIири–чири–серин–дири–жерин**) *вири бейтерин редиф авай цIарарин ванцин аваз гуьнгуьниз хкизва*».

Амма чна тIвар кьунвай литераторди Эминан эсер гьа вичи лугъузвайвал вучиз «туьхкIуьр» хьувун герек ятIа ва и карди шиирдин редифдин ванцин «аваз» гьикI «гуьнгуьниз» хкизватIа, гьа кIвалахрин сирер вичин ктаб кIелзавайбуруз, гьайиф хьи, са жуьредани ачухарнач. Амма, и кар авуна I5 йис алагайла, чна вичикай ихтилат ийизвай литераторди вичивай «Пис паб» тIвар алай эсердин я рифмаяр «туьхкIуьр» хьийиз, я адан редифдин ванцин «аваз» «гуьнгуьна» хуказ тахьайди хиве кьуна. Гьахьтин хиве кьун яз, 2018-йисуз Эминан шииррин кIватIал я лагъана акъудай ктабда чна вичикай ихтилат ийизвай шиирдин рифмаяр Ф. Р. Нагъиева мад са сеферда дегишарна, гьа виликдай хьиз, цIийи дегишунринни ментIикъ (логика) вуч ятIа, гьамни лагъанач. И сеферда ада Эминан шиирдин рифмаяр ихьтин гафарин куьмекдалди гана: **хаин–кIани–семи–дили–чири**.

Гьелбетда, икI, са бинени авачиз, Эминан тIвар алай яратмишунар и патахьни а патахь дегишарун гьакьикъатдихь галаз, иллаки Эминан, са алакьани авай кар туш, ихьтин карди Эминан масабур «тIуб хкуьрнавай» шиирар «гуьнгуьна», чун инанмиш я, садрани хуздач. Абур гуьнгуьна хутун патал гьакьикъатдихь галаз алакьа авай делилар авачиз жедач ва а делилар илимдал амал авуна ахтармишун герек я.

Чи бахтунай, «Пис паб» тIвар гана I957-йисуз чапдай акъудай Эминан шиир (Гъ. М. Садыкъиди 1980 ва 1995 лагъай йисара акъудай шииррин кIватIалра адаз «**Четин тушни**» тIвар ганва) гуьнгуьна хуказ куьмек гудай делилар чаз и мукьвара профессор Р. И. Гьайдарован архивда са кьадар йисара хвейи араб гьарфаралди лезги чIалал шиирар кхьенвай альманахдай гьатна. Адан 30I-чинин юкьвал Эминанди яз гьисабзавай Зуьгьре тIвар алай рушаз бахшнавай шиир кхьенва. (Альманахдин 30I-чинин шикил чна инал ганва.) А чинин вири кьерехрал, вини патан кьерех квачиз, чна вичикай ихтилат ийизвай шиирдин цIарар кхьенва. Гьайиф хьи, вич чарчел I35-I40 йис идалай вилик кхьенвай а

шиир чи девирда садани келнавач. КелнавайтIа, са бязибурун рикел адан рифмаяр «туьхкIуьр» хьувун кьведачир.

Чна а шиир альманахдай келна. И кар авурла, чаз акурвал, адан рифмаяр вири герек тир чкайрал ала, ам кьуд ваь, вад бендикай ибарат я, яни адан бендерин кьадар икьван чIавалди ашкара тир бендерин кьадардилай са бендинин артух я.

Гьелбетда, профессор Р. И. Гьайдарован архивда яргалди хьайи альманахдай чаз гьатнавай «Пис паб» тIвар алай Эминан шиирдин вариант шаирди вичин гьилелди кхьенвай вариант туш. И себебдиз килигна, адак ам альманахдиз кхьей касди кухтунвай нукьсанарни квач лугьуз жедач. Амма ам I35-I40 йис идалай вилик Эминан девирдин касди кхьенва ва ам шаирди вичи кхьей жуьредиз чаз кьедалди ашкара тир вариантдилай мукьва тирди чавай са шакни алачиз лугьуз жеда. И кардин шагьидвал ана авай сад садав кьадай рифмайри ийизва, шиирдин кьедалди ашкара тир вариантдин чIуру рифмайриз акси яз. ГьикI яз хьайитIани, гилан девирда са бинени авачиз «туьхкIуьр» хьувунвай вариантрилаи Эминан девирда чарчел кхьенвай вариант гьакьикьатдиз мукьва жеда...

Альманахдай гьатнавай араб гьарфаралди кхьенвай «Пис паб» тIвар алай шиирдин вариант гилан девирдин лезги алфавитдин куьмекдалди и жуьреда гуз жеда:

ПИС ПАБ

**Кьадир Аллагь, я вун ялгьуз,
Серин¹ паб хупI четин тушни!
Акьулэгьлидиз акьул гуз,
Хаин² паб хупI четин тушни!**

**Гьуьлуьн чина бед рахадай,
Гайи несигьат такьадай,
Нагьакьан кар дуьз аквадай
Хинин³ паб хупI четин тушни!**

**Гьалт (т)авурай шер⁴ течир сад,
Гьуьлни чир жеч – жеда фасад⁵.**

**Итим алчах кьуна, масад
Ширин паб хупI четин тушни!**

**Вакьфа⁶ я гьалтай, тагудай, –
Гьайван туш дегишна гудай,
Сад лагьайла – кьад лугьудай
Дерин⁷ паб хупI четин тушни!**

**Етим Эмин, жафа я хуьз,
Вичиз муьтIуьгь тахьайла дуьз.
(МентIикь⁸) авачир акьулдиз
Тайин⁹ паб хупI четин тушни!**

¹ Серин – инал «чин чIуру» ва «атIугьай» гафарин манада.

² Хаин – инал «акси» гафунин манада.

³ Хинин – цIаяринни саралухдин, тIямдиз туькьуьл дарман; инал «туькьуьл» гафунин манада.

⁴ Шер – инал «кьанун-кьайдаяр» келимадин манада.

⁵ Фасад – кьалмакьал гвайди, чуьруькчи, гьуьжеткар.

⁶ Вакьфа – инал «уртах затI» келимадин манада.

⁷ Дерин – инал зарафатдин жуьреда «дерин фикирар авай» келимадин манада.

⁸ МентIикь – араб чIалай атанвай гаф, урус «логика» гафунин мана авай. И гаф кхьенвай чка альманахда кьазун хьанва, а чка анал кхьенвай гаф келлиз хьжедай кьайдада амач, амма а гафунин эхирдай эцигнавай «агалай» сесинин лишанди ва шиирдин эхиримжи кьве цIарцIин манади квахьнавай гаф кьве слогдикай ибарат тирдан, ам «агалай» сесинал куьтягь жезвайдан ва ам пис дишегьлидин акьулдихь авачир затI кьалурзавай гаф тирдан шагьидвал ийизва. Чна фикирзава хьи, ам «ментIикь», яни «логика» гаф хьун мумкин я ва гьакI хьайила бес тежезвай гафунин чкадал чаз гьа гаф ишлемишун хьсан акьазва.

Ханбиче ХАМЕТОВА,
Дагъустандин халкъдин шаир

РИКІ АЛАЙ ШАИРДИКАЙ ЦІЙИ КТАБ

(Рецензия)

«Етим Эмин» тІвар алаз Московда урусатдин илимдин академиядин Востоковедениедин институтдин къарардалди акъуднавай илимдинни ахтармишунрин цІйи ктаб цІйи йисан бахтлу хабар хъиз чав агакънава.

Ктаб титульный чарчел алай художник Аслан Абдуллаева янавай Етим Эминан портретдалди ачух жезва.

Ахпа «Эминакай цІйи гаф» къил ганвай, ктабдин илимдин редактор, профессор Гъажи Гъуьсейнович Гашарован эгечІун ганва.

Ктабдин автор хейлин йисара Е. Эминан яратмишунрал кІвалахзавай литературовед Мансур Куьреви я.

Шаир яшамаш хъайи девирдиз къимет таганмаз шаирдиз гузвай къиметни тамамди жедач. И фикирдалди авторди ктаб «Эминахъ чи зигъин, къуват хъана» лагъай сифте гафуналди ахъайзава.

Лай-лайдилай башламишна риваятрал къведалди халкъдин яратмишунрин лайихлу чешнеяр авайтІани, жемят рахадай девлетлу чІал авайтІани, кхьинрин чІал арадал татанвай, халкъ миллет хъиз тупламиш тахъанвай шартІара, лезги ашукъриз-шаирриз (Къуьчхуьр Саид, Лезги Агъмед, Куьре Мелик ва масабуруз) девирдал хкаж хъана рахадай мумкинвал хъанач.

VII лагъай асирдилай башламишна чи чилел атай чапхунчийри (арабар, персер, туьрквер, магъулар) лезгийриз чпин хайи чІалал кхъидай, милли литература арадал гъидай шартІар ганач. Анжах халкъдин хурун яратмишунри несилрилай несилралди датІана халкъдиз руьгъдин къуллугъ ийиз хъана.

Гъа икІ девирар алатиз фена. Халкъдин яратмишунрин бинедаллаз XVIII лагъай асирдилай башламишна, ашукъри чпин гужлу сесер хкажна. Лезги Агъмеда, Куьре Мелика, Къуьчхуьр Саида ва масабуру. Лезгийриз, чпелай гуьгъуьнай къведай шаиратдин бине кутуна, амма девиррал хкаж жедай мумкинвал гъабурузни бес къадар хъанач. Лезги ва туьрк чІаларал кхъей, женгчи шаир Саида яратмишунралди ва уьмуьрдалди гуьгъуьнай къведай ашукъриз ва шаирриз чешне къалурна.

Вич къведалди лезгийрихъ Лезги Агъмедни Къуьчхуьр Саид хътин чӀехи женгчи шаирар хъун Эмин патал бахтунни гъун хъана.

Къуьчхуьр Саид:

**Яхул бармак чӀулав рекъел пӀир хъана:
Чи хуьр-уба, вирина, ухът, чӀур хъана.
Ругун чӀугвай рат рушарин хур хъана,
Бес гъикъван хъуй и хар, тӀурфан, къарагуьн?**

Етим Эмин:

**Мегер гъикъван жада вун чал гъавалат?
Ша, мийир тӀун, бес я, аман, дуьнья гъей!
Бязибуруз я вун гъамни хажалат,
Бязибуруз я вун девран, дуьнья гъей!**

Аквазвайвал, Саидан цӀарари куькӀуьрай цӀайлапан Эминан цӀарара гъахъ-сузвилини чӀехи образдиз элкъвезва.

Патанбур, яд ксар чи чилел анжах чапхунчияр яз атана. Арабриз чи чилер кӀанзавачир, абур чилел кӀвалахиз хуш авай халкъ туш.

Абур вирина чпин дин, чӀал, гуж гъалибнани алтӀумарна, гъадалди чпин кьил хуьзвай миллет я.

Урусар чиле вил аваз атана. Абуруз Къавкъазда чилни герек тир, гъуьлни. Амма са шумуд виш йисара арабри руьгъдин лукӀвиле тунвай халкъарин бейни дегишун регъят кар тушир. Къавкъаздин, гъа жергеда лезгийринни руьгъдай арабри тунвай таъсир акъудун патал, урусри маса рехъ къуна, абур гъалатӀ хъанач. Урусатди лезгийриз чпин чӀалал гъам рахадай, гъам кхъидай, гъам ктабар акъуддай, гъам мектебар ачухдай мумкинвилер гана.

Нетижада чун кӀанз ваъ, чпиз муьтӀуьгъарун ният яз са чапхунчияр муь-куьбуруз акси экъечӀайла, арадила чӀи руьгъ юзадай, чна чӀи къисметдикай фагъум-фикирдай шартӀар арадал атана. И шартӀара Сад Аллагъди чаз чӀехи шаир Эмин гана.

Еке бажарагъдин сагъиб хъайи Эмина хайи чӀал халкъдикай миллет ийидай, адан культура вилик тухунин кьилин сенят тирди къатӀана.

Эмина вичин лезги шиирар гъеле медреседа кӀелдай вахтара араб ва фарс гъарфаралди кхъиз хъана. Халкъдин къадар-къисметда чӀала къугъвазвай роль хъсандиз чизвай шаирди вичин яратмишунралди лезгийрин эдебият цӀийи рекъихъ элкъуьрна. Гъавиляйни Эминан язух чӀугваз рахадай бязибуруз акъуддин сергъатар куьруь, кубутар я. Эмин лагъайтӀа чӀи зигъиндал чан гъайи, чӀи къакъан руьгъдин сагъиб хъайи, шииратдин са къуватривайни чукӀуриз тежедай къеле эцигай чӀи руьгъдин пайгъамбар – шаир я.

Куьрелди лагъайтӀа и жуьредин мана-метлеб аваз ктабдин авторди Эмин литературадиз атай эпоха къалурзава ва им Эминакай, адан чкадикай рахадайла кьилин месӀла я лагъана тестикъарзава.

«Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн гъам жедани?
Агъади халкъ авуна, чаз гуьгъуьл ачух къар жедани?»

Эмин, гъич са шакни алачиз, капӀ-теат ийизвай динегъли инсан тир. Ам яшамаш хъайи вахтни, авур кӀвалахни фикирда къуна масакӀа хъунни мумкин тушир. ГъакӀ тирди чаз адан шииррайни ачухдиз аквазва. Гъа са вахтунда

вичиз инсанвилини вири гьиссер хас тир шаир инсан тир. Алава яз адаз чӀехи камалегъли ярагъ Мегъамедан марифатдин тарсар къачудай бахтни къисмет хъана. Вич чӀехи шаир яз, динегъли яз, адаз вич яшамиш жезвай вичин ва амай жемятдин уьмуьрни аквазвай. Диндин ктабра инсандин чилел физвай уьмуьр са вад къан имтигъан я, даим уьмуьр рагъметдиз фейила башламиш жезва лагъанватӀани, шаирдин фагъум-хиялриз суалар къевезвай. Халкъдал алай азаб акваз, шаир Аллагъдихъ элкъвена рахазвай:

**Чал алайди вуч къаза я,
ХунӀ дарман тежер суза я,
Им чӀехи касдиз арза я,
Агакъдай фарман авачни?**

Я тахъайтӀа:
**Я Сад-Аллагъ, я пайгъамбар,
Дуьнья са женнет ая тӀун.**

Са патахъай, им уьмуьрдин гъакъикъат къалурун хъиз, и гъалдал наразивал къалурунни жезвай. Муькуь патахъай, гъакъикъат къалурун, Аллагъдихъ элкъвена рахун гъам арза, гъам тӀалабунни жезва. Им асивал тушир. Маса рекъер, инсан бахтлу ийидай, шаирдиз аквазвачир.

**Эмин патал чи гъуьжетар куьлуь я,
Шегъре туна хъфидани жигъирдиз?..**

Икъван йисара саки вири Эминакай кхъизвайбур, инлай-анлай цӀар гана хъиз рахана, деринриз эвичӀ тавуна, элкъвез-хквез «Ам мус ханай? Ам гъи хуьре ханай? Суалрал акъвазвава. Вични яргъалди, сада сад тикрар хъийиз, авай-авачир делилар гъиз, са жуьредин алимвилини суй къалуриз. И месӀладик виридаз чпин бигъ кутаз кӀанзава. Куьтягъ тежедай яргъи силис я. Чна лугъузвач хъи, Эминан яратмишунриз ва уьмуьрдиз талукъ тир делилрихъ къимет авач. Амма, гъайиф хъи, гъуьжет алачир документар чи гъиле авач. Гъуьжетар къалин хъуналди я сафунал кӀукӀ къевезвач, я илим патал, Эмин патал са хийирни жезвач, гъакӀан мацӀахай рахунриз элкъвезва. Ахътин чӀехи паяри газетра чпин тӀвар хъун патал, къуни-къуншийрин вилик са дамах патал садасад тикрариз иштаракзава.

Секин хъухъ, жемятар. Герек делилар вири чизва: Эмин лезги миллетдин хва я, Куьре падни чизва, Къурагъ падни, хуьрерин тӀварарни, муква-къилиярни, хва-стхаярни. Вучрай гила, ам гъи кӀвале ханай, пенжерар гъи патахъ галай, мамачи паб гъи хуьрйӀ тир ва ихътин куьлуь суалар арадал гъиз куьне еке месӀлияр херде ийимир.

Мансур Куьревидини мад сефер вири делилар гекъигна и суалдиз жаваб ганва. И пичӀи дискуссия белки гила къванни куьтягъ жен.

**Эй, дели-дивана, къелем яхъ гъиле,
Душманрин чанда тур са велвеле,
Гъейриди къамир на яр-дуствиле,
Сакитвилиз гъам душман я дуьньяда.**

Вахт акъваз тийиз кIвалахик ква, тарихдин вакъийри шаирдин вилер ахъ-айзава. «1877-йисан бунтариз» тIвар алай шиирда Эмина дагъвийри азадвал патал тухвай женгериз къимет гузва, халкъдин тереф хвена, зулумкара русвагъзава. Шаирдин цIарариз ажугълу нагъватар къвезва.

**Россиядин кIеви зулум,
Са къуз адаз жеда къалум,
Ийиз ацукъ сабур-фагъум,
Им вуч мусибат хъана хьи.
Шихбубади чIугур азаб,
Рази хъана уллу аббаб,
Мус ахквада и инкъилаб,
Им вуч мусибат хъана хьи.**

Гьелбетда, ихътин ажугълу цIарар жемятдин вири къатар сад хъиз къабулнач. Азаб алай чIехи паяриз хуш чIалалди кхъенвай шиирар къакъан дережадин поэзиядай къан тийизвайбурни хъана. Уьмуьрдин вири хилера къве жуьредин (кесиб синифрин ва буржуазный интеллигенциядин) векилри кIвалахзавай.

Экуь мурадрин къакъанвал, фикиррин деринвал, дустуниз вафалувал, рикIин чIехивал - ибур Эмин кIелайла, чи рикIел алкIизвай запабар я, чи къиле гъахъзавай дуьаяр я, чаз шаирди тунвай весияр я.

Еке тарихчи, алим Алкъвадар Гьасанни Е. Эмин са несилдин векилар тир. Абур чеб-чпихъ галаз таниш тир, арада чар-суьгъбет авай ксар тир. Амма алимдин ктабра, сиягъра Эминан тIварни авач. «Им гъикI хъанвай кар я?» – лугъуз, суалар гзаф ава. Инал Сулейманан цIарар рикIел хкун кутугнава:

**Я стхаяр, пул авайдаз
Начаник уртах хъана хьи.
Вичиз девлет бул авайдаз
Несибар алчах хъана хьи.**

Агъвалатдин дуьз гъавурда акъур халкъди алимдин сиягъра авай тIварар хвенач, абур руг хъана квахъна. Эминан тIвар лагъайтIа рикIел атIанвай руьгъдин нехиш хъана, чилин винел уьмуьр амай къван даим амукъда.

И месэладайни Куьревидин цIйи ктабда яргъалди, делилар, рикIел хкунар галаз лагъанва. Квез кIелайла аквада, гъуьрметлу ватанегълияр.

**Заз хъиз архадикай са югъ тахъайди,
Зун хъиз, алтIушна пехъери чухвайди.
Зун хъиз, тарашна, вири мал тухвайди
Заз хъиз гъа ихътин зулумар хъайд агуй.**

Етим Эминанни гъадан стха Меликан алракъайрикайни куьтягъ тежедай негъил хъанва. И суалдизни и цIйи ктабда бинеламишнавай жавабар ганва. Эминан яратмишунар ахтармишай алимар тир Гъ. Садикъидин, Р. Гайдарован ва масабурун рахунрай тестикъ жезвайвал, къве стхадин алакъаяр дугъриданни лап душманвиллиз элкъвейбур хъана. ГъакI ятIани ачухдиз абурукай кхъин кутугнаваз акунач. Са-садбуру гъич хъайи крарни туш лагъана.

Лап гьакI хьурай. Бес Эминан вичин шиирар гьикI кваз кьадач?

**Етим Эмин, на етимар хуьналди,
Ваз арха жеч ви весияр туналди,
Татуй залум зи мейитдин чинални,
Яд кас атуй, са инсаф авайд атуй.**

И ктаб кIелай касдиз мад и месэлайрай са шаклувални амуькдач, гьахь винел акъатнава, ягьидиз ягьи лугьун кутугнава.

И цIарар кхьизвай зун са маса кардал тажуб я. Бес а чIехи хуьре месел алай шаирдин тереф хуьдай, инсафсуз стхадиз мийир-межер лугьудай чIехи итимар, таяр-туьшер авачирни?

Шаирдин шиирар хурун дафтарда ярггал йисара хуьдай рикI авай жемятди, гьаятдин юкьвал акьудна шаирдин шиирриз цIай ядайла вучиз эхнайIа? Гьа са рекьяй акъатнавайдан гьилий вири ажуж хьанвайни мегер?

Жаваб авачир суалар я, амма абуру чун и накь хьайи крари хьиз гьелекзава, ажугьлу ийизва.

ЦIийи ктабдин эхирдай 1928-йисуз Е. Эмин кьейидалай кьулухь 50 йис алаатайла Эминан ирс сифте яз кIватIай чи баркаллу рухваяр тир Гьажибег Гьажобекован, Тегьмез Агьмедован, Шагьабудин Мейланован чпи гьазурдай Эминан ктабдин эхирда – послесловие яз ганвай эверун ава. Ам ихьтин гафаралди куьтягь жезва:

Юлдашар! Эмина чаз тур девлет зай мийир, ам чкIанватIа - кIватI!

И гафарихь кьени кьуват ама.

Лап эхирдайни и ктабда лезги чIалалди араб гьарфаралди ганвай Эминан, шиирар, ктабрин жилдер, Эминан печать, кIвалахдин рекьяй архиврай жагъанвай сиягьрин чарар ва хейлин маса материалар ганва.

«Етим Эмин» тIвар ганвай Мансур Куьревиди акьуднавай ктаб акунризни агьайни, рикIиз чими ктаб хьанва. РикI алай шаирдин тIвар алай, жилдиналди шаирдин вичин хатIар алай ктаб рикIиз чими жечни! Ам кьве гьиливни кьуна, хурув агудна, са нефесда кIелдай ктаб я, азиз дустар. Ктаб кхьей автордиз баркалла, амай квез виридаз и ктаб акъатун мубаракрай!

Шиират

Фейзудин НАГЪИЕВАН 70 ЙИС

Фейзудин НАГЪИЕВ

БУЪРКЪУЪД ФЕНА...
ЧУННИ ФИЗВА КЪВАЛАЛАЙ¹

(Шиирар)

Ялвар

Твах, зи фикир, Такварандин яргъариз;
Твах вуна зун, кур саил хъиз гъил къуна.
Чи беденар къисметар я сурариз,
Хкаж вуна зи гъилевай цил къуна,
Са клар-са клар лацу къезил гурариз.
Твах, зи фикир, Такварандин яргъариз.

Вилер аваз, хъанва хъи чун буъркъуъбур,
Япар аваз, хъанва хъи чун бишибур...
Къве мет ягъна, югъди-йифди ялвариз,
Ацукънава гъам бедел, гъам нашибур...

¹Шиирар шаирдин ктабрай къачунвайбур я.

Сес кьурана ялварзава цавариз:
«Твах, зи фикир, Такварандин яргъариз!»

Таб гуз жезмач адалатсуз гужариз,
Я аскердин гьал аламач жувални;
Энгел хьанва адрес квахъай Ажални...
Тай жедалди жадуйризни пажариз,
Къват гудалди гьиллейризни тапариз,
Твах, зи фикир, Такварандин яргъариз.

Етимар я, сагъ яз диде-бубаяр –
Белки, им чи Пак Дувандин ара я!?
Чи риклеркай хьанва руьгьсуз къубаяр.
Ваз ша чи ван! На къванни чаз чарайа,
Къурбанд ая, Ребби, чун пак турариз!
Твах, зи фикир, Такварандин яргъариз!

1994

* * *

Рекъевайдаз рехъ чир жеда хквердин,
Игиландай сейрзава за къверидаз.
Эгъли жеда закай сирлу техквердин,
Гъатта рехъни къалаз жедач багъридаз.
Къимет гузни агакъдач гъар тегъердин.
Къекъвераг я зун яргъал тир къекъвердин.

Тандал – канаб, къуьнева зи гъебейр,
Сад – хурунди, садни (батин) далудин.
Къулухъ – шегъре, вилик – дагълар, тепейр.
Я Ребб! Зани жуван буржи алудин!
Суракъдава зун эсилрин бегъердин.
Къекъвераг я зун яргъал тир къекъвердин.

Хурундай гуз, далудиндаз вегъезва.
Зун къулухъди аклажзава заланда.
Чулавд ишез, лацуди заз хъуьрезва,
Гъар камунин пар гъатзава гарданда.
Зи юрфара гар акъазва кефердин.
Къекъвераг я зун яргъал тир къекъвердин.

Рекъевайдан кIвачиз цазни акъахта,
А рекъевач къаличар, гебейр.
Пуд хупI хъвана къисметдин пак булахдай,
Даиматдиз гъида ацIай гъебейр.

Къвердавай ван гужлу жезва эвердин,
Къекъвераг я зун яргъал тир къекъвердин.

На къачурбур ава къулухъ гъебеда,
Вуна рикІяй гайибур ви вилик ква.
Чарх гана вун мад эвелдал хкведа,
Эвел-эхир – са нукъІа я, чилик ква.
Рухъ хъайлани Даиматдин сефердин,
Къекъвераг яз амукъда зун къекъвердин.

1994

КЪВЕ УСТІАР

Къве машгъур устІар авай са хуьре,
Гъардав са кеспи гвай вичин жуьре.

Рак-рикІиналлай къуни-къуншияр
Аквадай абур тир хъиз къаршияр.

Сад – зарафатчи рикІ шад ва хуррам,
Муькуьди – кисай, пеле авай гъам.

Садаз тир ширин вичин кеспи-кар,
Карди муькуьдан рикІ ийидай тІар.

Сада гъуцарвай бул кар тІалабдай,
Муькуьдаз кІвалах тир лап азабдай.

Сада илигдай аялриз къепІер,
Муькуьда расдай сурарин къванер.

Къведазни элди ийизвай гъурмет,
Уьмуьр, Ажал тир гузвайбур къимет.

Уьмуьрдин эвел-эхир къве устІар,
Сад уьмуьрдин чин, муькуьди – астІар.

Агъа дуьньядиз жедалди кІвачин
Къванчи агакънач къван расиз вичин.

Йифни югъ хъиз я йикъерни мехъер...
Къван гъилева къе расдайдан къепІер.

1984

Аламатар

Гимидин рул кьунва, аку, аламат!
Тийижирда гьим гьуъл я, гьим кьурамат.

Вич буюркьюди, магьрум яз кьве виликай,
Билег лугьуз хкис жезва виликай.

Мез атГайда кьатГаз гузва кьилавар,
Кье гьадазни кьуллугь ганва – дилавар.

Халкьдин дердер гьялзава са нашида,
Ван текъвезвай лап кьве ябни бишида.

КьецИдини зарб кьуьлерин устГар я,
Пад кимибур кье властрин дустар я.

Мад элягьна кьун суьруьдин кьилевай,
Кье суьруьдин кьилева гьер вижевай.

Цихь кьарих чун тухузва цин кьвалалай,
Буьркьюд фена... чунни физва кьвалалай.

1993

Мих

Зи кIвалин цла шумуд йисара
Яшамиш жезвай куьгьне лацу мих.
ХкIун тавур муьрхь, хкIун тавур хих,
КIвалин цал хьиз ам хьанвай лацадай.

Гьар хтай чIавуз акьадай зи вил
А зегьметчида, галатун течир.
Чуьнгуьрни гапур, бармакни чанта
Кьадай михини, ял тутаз чанда.

Амма садра заз акуна буш цал:
ЦИийи суса кIвал кьакьажна ажеб...
Дарих хьана рикI, ичIи хьана кIвал,
Гуя мих кIвалин тир кьилин мешреб.

И са михини ийизвай пашман,
Дуьнйа дегишиз гелева инсан...

1977

* * *

Зун кьейила, атГумир заз дерин сур,
Нагъакъ азаб тахъурай куь гъилериз.
Гъич садани ягъ тавурай тапан цГур,
Кадарна тур жендек пехъи кицЛериз.

Къияматдин мел къурмишрай вагъшийри,
Зи як жакъваз цГай секинрай рикЛерин.
Йиф къарсуррай пиян, арсуз манийри
Чан аламаз зал элукъбай кицЛерин.

Зи душманар къваздач зи як туьтГуьна,
Амма зи руьгъ гъатда кЛир хъиз туьтуьна.
Зи гуьгъуьниз зи арха, зи эл къведа,
Руьгъ кард хъана лезги чилел элкъведа.

1986

* * *

Квез чухсагъул, зи мидяяр,
куьн авайвиляй.
Гъам югъ, гъам йиф зи далудихъ
куьн галайвиляй.
Куьн чайгъун я, уф гузвай зи
рикЛин ялавдиз,
Тешвиш гъиссер куь гъаразрин
ягъзава къилавди.
Куь гъиллейри, куь къастари
авуртЛани денг,
Заз буш жедай мажал авач –
даим я чи женг.
Квез чухсагъул, авайвиляй
куьн зи мидяяр.
Куь къаргъишар, куь гъибетар
я заз дуьаяр.

1983

Физава

Кам камуна, кам камуна аваз физава,
Гъам гъамуна, гам табуна амаз физава.
Иман-ният гъар жуьре яз, гъа са терефдихъ;
Жегънем, женнет гъинаватЛа жузаз, физава.

Вилик квай рехъ бязибурун аквач вилериз.
Къачуз вердиш хъана, мажал авач гъилериз.

Гъа невшини эхир са къуз жувни телефди,
ГъакІ ятІани рекъе зерре титаз физава.

Гафаралди ваз къелеяр эцигда сада,
Гафаралди вахъ гъиллеяр гилигда сада.
Гафариз хас крар гъинай хъурай хелефдихъ:
Раж алачир мез я, даим рахаз физава.

Гъар са йикъа чи мурадар хъийизва цици,
Шазан мурад амни къилиз акъатнач хъи ци.
Садаз варзни хурал кІан я цийи седеф хъиз,
Къиле тефир мураддивди бугъаз физава.

Гъар бендедиз вичин къисмет ганва Аллагъди,
Сада къазва гъалалдин рехъ, сада гунагъдин.
Азраилдив са къил гвайди чизвач кенефдин,
Сад Хъсанвал, садни Писвал чун таз физава.

Рахадайбур гъа са гафар: са къил-кІукІ течиз,
Гъар савдада вичин чІиб гваз – мизан юкІ течиз.
Япал кІуфна теселли гуз жеда серрефдин,
Далдам гвачиз, лигендин кІан гатаз физава.

Югъди-йифди бягъсинава – тІарашни чапхун,
Рахадайла акІ къада вич – гунагъсуз ахун.
Асулдай яз мизан гвайди тфенг-гъенефдин,
Ам уьмуьрдив, къумарал хъиз, къугъваз физава.

Теселлияр – гудай мал я, къачудай мал туш,
А савдадал гъикъван гзаф хъайитІан алтІуш.
Чи эхир кун ашкара я, рикІ хъуй эшрефдин,
Фикирмир, жув виридалай яргъаз физава.

Эй, Фейзудин, бес видини тушни теселли?
Жува тамам ийизвани на буржи сейли?
Гъикъван вуна тухвайтІани уьмуьр са кефдин,
Са суалдиз жаваб кІанда: вуч гваз физава?

19.10.2006

* * *

Гъар гъайвандиз вичиз дигай
Хесетни къилих жедайд я.
Аслан гъурчез экъечІайла
Чакъалар чуьнуьх жедайд я.

Къаркъулувриз, кур типІериз
Гуж я акун рагъ вилериз.

Ви шад юкъузни йикъериз
Теквенра илих жедайд я.

Ажуз касдин рикІ я намерт,
Аквас кІан я чарадан дерт,
Ви шадвилел хъана ам перт
Пехил рикІел пих жедайд я.

Чулав рикле михьи къастар
Гьинай хьурай пехил ксар!
Къачуз ялан, пичи тIварар
Куьн гена къаних жедайд я.

Эй, я Ребби! Це ви иман –
Эркек касдиз эркек душман.
Эхир гьа дустарин тапан
Чпин крар чIих жедайд я.

30.03.1996

* * *

За дустариз рикле жуван
Чка гузва. Ахпа абур
Хкаж жезва багда девран
Цуьквер хьана хупI такабур.
Гагь-гагь риклиз акъахва
Цацар-рипер...– эхва тIал.

За дустарал дамахва –
Дустар гьуьл я, зун – са стIал...
Амма рикIяй дустар бязи
ЭкъечIава, рикI ийиз пад.
Сагь тежедай хер я рикI зи:
Садни эвез хьихедач мад...

2002

КичIе я

Вун акурла, рикI лиф хьана, валди лув гуда,
Амма заз ви вилера хьел акун кичIе я.
Ви къаматдиз къурбанд яз, за шаддиз жув гуда,
Амма ви гаф къай хьиз рикле акьун кичIе я.

Чир хьанайтIа эгер ваз зи ашкъидин къадир,
И дуьньяда виридалай зун бахтлу сад тир.
Зи патав ша нур чкIуриз, чкIуриз атир,
Вун татайтIа рикI гьиссерай ацIун кичIе я.

Чи пIагьари кхьидай хьи ахьтин баядар,
Чи ашкъидив агакъдочир Лейли-Саядар,
Муьгьуьббатдай ацIанвай рикI хьайтIа авадар,
Са хали хьиз дуьнья селди тухун кичIе я.

Вун тайгьун хьиз лув гана ша – ацукь зи гьилел,
Бахт нурзавай къве стIал чиг акурай вилел.
Вун бубади заз тагайтIа, жемир хьи мягьтел,
Ви варцел заз чара илчи атун кичIе я.

21.09.1976

Чун къакъатда

Эхирни чун сад садавай къакъатда,
Гъикъван чун чаз вафалубур ятани.
Завни, вавни чиг умудар гватани,
Эхирни чун сад садавай къакъатда.
Къведни саниз, я гъарниз чун акъатда.

Чи багърийрин рикелай чун алатда,
Туртани бул канивилини бегъерар.
Ахъа жеда чи гъилевай къенерар,
Хъайитани чи канивал къуватда.
Я зун вавай, я вун завай къакъатда.

Са экуънахъ вун ахварай аватда,
Зун хъфенваз аквада ви вилериз.
Гъахъ жедани хъфей касдин сирериз...
Садра квалин рекъелай зун алатда,
Зунни вавай, вунни завай къакъатда.

Муъгъуъббатдиз муъгълет чидач мажалдин,
Чал ашукъбур чи гелева сакъатда.
Яраб гъиниз зунни, вунни акъатда...
Эхир са къуз къакъудда чун ажалди,
Чун къвед чавай гъамишалугъ къакъатда,
Гъардаз къилдин са квал жеда вафатда.

14.09.2007

Вил вегъейла жуван элдин тарихдиз

– Чна эхзава, чи аялри эхдач, – лагъана са лезгиди, маса миллетри чпин чилер къазва лугъуз арзадивди...

– Таб я! Бубайри садра къил агъузайта, веледар гъамиша къил агъуз яз вердиш жеда.

Луквал регъят кар я, ахлакъ авачта,
Азадвални къведач, ви вил галачта.
Ажуз касдиз азадвал гъич герек туш,
Ам хата я, хуьдай гъунар авачта.

Мал-деветни ажурдавай хуьз жедач,
Гуьрчег пабни чара касдиз кван жеда.
Сечме цана, магъсул жуваз гуьз жедач,
Ажуз инсан халкъдин кваче къван жеда.

Вил вегейла дегъ вахтарин тарихдал,
Алапат я: гъунар авай эл я чун.
Квадарна руьгъ, машгъул хъанвай тарифдал,
Югъ-къандавай агаж жезвай гел я чун.

Гъинай гъиниз чи дувулар чкІанва,
Пелазгарни урартар чак ккІанва.
Лезги хзан, шаррдин туп хъиз ацІанвай,
Суваррани женгера са мел я чун.

Чи тарихда каркам тІварар пара я,
Абурун уьмуьр чаз ибрет я, чара я.
МетІерлай чун хкаж жедай ара я,
Азиятри тІарамнавай хъел я чун.

Азад хъун, там вилик фин чи къастар я,
Гъар са халкъдихъ авай къисмет-къадар я.
Чун виКегъ жен! Ахпа вири дустар я,
Къав-дагъларин муркІарин туьнт сел я чун.

Гъкуматар хъанай хъи чахъ шумудар,
Вачаганар, Жаваншаррар – умудар,
Фетялияр авай тир чахъ, Давудар...,
Абурун туьнт ивийрин са хел я чун.

Хайи чил, чІал, халкъдин асул девлет я,
Чи къанажагъ хуьдайди чи гъуьрмет я,
Девирриз таб гайи лезги миллет я,
Жув вуж ятІа течирбурув хъел я чун.

10.09.2006

Залан ахвар

Патай атай ягъиди
Мал къакъудна зи.
Хъанач зунни дугъриди,
КІвал къакъудна зи.

АлтІуш хъана хузар хъиз,
Ягъийрин къатар.
ТІегъуьн цана азар хъиз,
Кана зи мулкар.

Къизгъин хъана женгер чи,
Телефна халкъар.
Къакъудна пак чилер чи,
Бубайрин накъвар.

Ахпа патав атана
Къакъудайди кІвал.
Вахчуда за, лагъана,
Гила ви мез-чІал.

Тфу гана ивидин,
Чиниз алчахдин:
– Чал, целхем я, клеви тир
Риклин чахмадин.

За хурай рикI акъудна
Эцигна капал.
– Эхь, чилер на къакъудна –
Къакъуд жедач чIал.

Чал хвейила, чилерни
Хъижеда азад.
Дагълар, вацIар, гъуьлерни
Хъижеда чаз мад.

... Вуч залан я и тикдай
Хкаж хъунухь ях.
Ахвар тирни птикдай
Авурди уях?..

27.09.2007

Лекьерин къуьл

И дуьньяда лезги къуьлуьн
Къакъанбур я гъунаарар.
Гагъ лепе я Каспи гъуьлуьн,
Гагъ Къаф-дагъдин шагъварар.
Гъилер къуна тик лувар хъиз,
Аялди къуьл авурла,
Гъа йугъ къада пак сувар хъиз,
Лекьерен гъайбат акурла.

Гадаяр чи – лекьер, картар,
Рушар – къветер, каруяр.
Дустарикай къада партIар,
Душманриз къаз паруяр.
Рак ахъа я мугъманариз,
Лекьерин руьгъ къакъан я.
Атай, чи руьгъ аскIанариз,
Душмандиз чил лакъан я.

Цавун аршда дем кутада
Картарини лекъери.
И дуьнийадик тIем кутада
Лезги чилин къуьлери.

Рагъ ял ягъиз хъфидайла,
Лекърез нулар мугъ жеда.
Лекъери къуьл ийидайла,
Къванерни кваз ругъ жеда,

Цаваравай картар я чун
Чилеравай къветер я.
Цайлапанар, цIаяр я чун,
Женгеравай лекьер я.
Лезги къуьлуьн лувар я чун,
Чуьнгуьрдаллай симер я.
Гележегдиз чамар я чун,
Чибуьр лекьерен къуьлер я.

Къугъвазва чигъ кезил шагъвар
Чи жегъилрин мекера.
Хкажнава лекъере лувар,
Ашкъи ргаз вилера.
Лекъере къармах, лув эцягъиз,
Алчуд жезва чилин шар.
Лезгинкадал къуьл элягъиз
Хуррам жезва чи къастар!

2007

Чун лекьер я

Чун лекьер я. Чаз, лекъериз, сергъят чидайд туш,
Гъава чиди, ракъар чибуьр, дагълар чибуьр я.
Къузгъунривай мублагъ цавар къегъят жедайд туш,
Дуьз аранар, тик синерни сувар чибуьр я.
Чун лекьер я. Чаз, лекъериз, сергъят чидайд туш,

Цавун аршдиз экъечДа чун – гужлу я лувар,
Рагъ лувара къуна лув гуз къугъваз жеда чун.
Рекъер пайиз, чилер пайиз пехъерин лужар
Мешверада хъурай чпиз – яргъаз жеда чун
Абурун къацІай къатилдикай. Чун, азад къушар,
Цавун аршдиз экъечДа тик – гужлу я лувар.

Виняй вири аквазва чаз: багъри ерияр,
Мублагъ чилер экІягъ хъанвай Касдилай Къафдал.
Къацу багълар, нехирарни лацу суъруъяр...
Девлетлу я лекІрин ватан малдал, алафдал.
Виняй вири аквазва чаз – багъри ерияр.

Хъвер къвезва чаз: хушреканри ягъзава гъалар,
ЧипІер ягъиз пайзава чи девлетар чпиз.
ЭкІягъ женни къил агъузна тик синер, гъулар
Жанавуррин кІурарик гъич чпел айиб гъиз?
Хъвер къвезва чаз: хушреканри язава гъалар.

Чун цІаяр я. Чаз, цІаяриз, часпар чидайд туш.
Аллагъди хуъй! АкъалтІ тавуй лекъерин сабур –
Чи ах патал чаз шадвилер-гъамар чидайд туш!
Чи лувар я Алпанд цІаяр хуъдай чи абур.
Шукур Аллагъ! АкъалтІ тавуй лекъерин сабур –
Чун цІаяр я. Чаз, цІаяриз, часпар чидайд туш!

12.03.1995

Садвал

Залан юкъуз меслят хъана кІунтІар сад хъана –
Шагъдагъ, Шалбуз хкаж хъана, дагълар сад хъана.

Инсанривай таб гуз жечир мекъериз зурба,
ХвеначиртІа чпин къулар цІаяр сад хъана.

Кар арадиз акъатдайд я, эвелни эвел
Къуън къуъневаз къвазна кІанда икърар сад хъана.

Нехиррикай халкъар жеда, эгер хъайитІа
Уртах рекъе шадвилерни гъамар сад хъана.

Чи виридан мурад сад я – къакъан пак мурад –
Ша, са са кІар хкаж жен чун гулар сад хъана.

Алупан чил мублагъ жедай, къахрагъдай кІвачел,
КъарагънайгІа стха халкъар чІалар сад хъана.

Ша, чи рикІер сифте сад жен, кІан ятІа эгер
Чи аранар, чи гъурарни сувар сад хъана.

Фейзудина чан къурбанддай а бахтлу йикъахъ,
АкунайгІа вири Алпанд халкъар сад хъана.

12.03.1995

Жедайд туш

Юкъвай ивид дам финалди
Сагъ са рикІ къве пай жедайд туш.
Чарадан къул къуна лугъуз
А къула пак цІай жедайд туш.

Къве мамунай гана лугъуз
НекІедихъ къве дад жедайд туш.
Са дидеди хайи касдихъ,
Патан диде мад жедайд туш.

Къул гадарна гъурбатда хъай
Тахтуникай тахт жедайд туш.
Халкъ маса гуз, гъиле гъатай
Бахтуникай бахт жедайд туш.

Хайи чиляй авахъзавай
ВацІухъ гъейри дад жедайд туш.
Халкъ сад хъана аквадалди
Лезгидин рикІ шад жедайд туш.

1990

Зи къадим чІал

Зи къадим чІал, лезги чилин мерд булах,
Эсилрин ирс, дидед мани, руьгъдин ах.

Тайифайрин, ваз дуст гъакІ миддяй хъайи,
Гафар ква вак ви рекъиз дуъа хъайи.

Пелазгийрин, персерин гъам индусрин,
Эрмени, туърк, араб, мадни урусни...

Вири гафар цІурурна, вун сагъ ама.
Лезги чилихъ къил тик яз Шагъ дагъ ама.

Къуват гана на дидедин лайладиз,
Къуват гана на Шарвили баладиз.

Лекърен къиркъбир, къив лекъендин, машахдин,
Ширшир я вун дагъдин чарчар-булахдин.

Ви гъар са гаф са къизил я тѣмина,
Чагурна вун Сулеймана, Эмина.

Шумуд рагъул авахъна ви булахдиз,
Вун бубайри Чагурна чи бул ахдиз.

Кард хъана вун элкъвез чилел Алпандин,
Куьрединни, Къубадинни, Шарвандин.

Чил диде я, вун – мани зи дидедин.
Сирлу къисмет зи эхирдин, бинедин.

Заз къват гузвай зи руьгъдин дамах я вун,
Зи гуьрз, къалхан, женгина пайдах я вун.

Хва я, лугъуз, шумуд ваз хаин хъана,
Гъуцар, Аллагъ маса гур Каин хъана.

Вун кѣвачерик вегъена чеб вине тваз,
Тапан тѣварар, тапан гъетер къуьне тваз.

Алудайтѣа эгер за вун рикѣлай,
Къадим гъунн хъиз квахъда зунни чилелай.

1982

* * *

Кѣири Бубадин гелерал
Гъелелиг чѣур акъалтнавач.
Чи кѣвалерал, чи хуьрерал
Гъелелиг цѣур акъалтнавач.

Къулан вацѣун са хел къванни
Гъелелиг чав гумазама.
Канаб къурун са хъел къванни
Хъелерганда амазама.

Лезги дагълар – Шагъни Шалбуз
Лезги чилин руквадалла.
Гъелелиг чун къенин йикъуз
Чи бубайрин накъвадалла.

Гъеле сад я къе Дагъустан,
Чун суфрадихъ агудзавач.
Шукур Аллагъ! КІваляй жуван
Чун гъелелиг акъудзавач.

Амма пака къведа са хан,
«ЭкъечІ кІваляй!» – лугъуда чаз.
Фу жагъич чаз силин, мухан,
Фу гурай бес шумуда чаз!?

Угъ-цІугъ авун пака геж я,
Къе хуьн тавур жуван кІвал-югъ
Ам чарадаз жезвай къеж я.
ЛукІвал жеда чаз хас къуллугъ.

АкІ тахъурай, пака ваь! Къе!
Вун ахварай ават, зи халкъ!
Чи намусдин женгин рекъе
Хуьх девлетни гъейрат, зи халкъ!

Гъажи Давудни Ярагъи
Аламачни бес чи рикІел!
Чи рикІ, чи руьгъ, кичІ синагъиз
Женгинин шив ала гъенел.

1995

Эхиримжи лезги

За гъамлу рикІ дегъ замандин ктаб хъиз
Эцигзава Лацу Паклу Гъилерал.
Руг ацукъна чи эсилрин гелерал,
Къецин йикъаз акъатна зун ятаб хъиз.

Кап алтадна къаргъудилай векъи тир –
Вири сирер аян жезвач къаргъудин.
Сагъиб я зун зурба важиб къайгъудин,
ЭкІягъ жезва табагъ цав хъиз некъи* тир.

Къадим улуб* зи уьмуьр я. Улубда
Уьмуьрдин рехъ гъакънава чи бубайрин.
Бубадин тІвар дамах хъана рухвайрин,
Чпин руьгъер тунвай чІуру кІалубда.

РикІ ктаб я гъар са цІарце тІал авай –
Ажаллу я цІарар токдин симер хъиз,

Мусиббатдик къакъуннавай сивер хъиз,
Бендлу рикІ хъиз пад хъайи, туьнт чІал авай.

За цІарар ивидалди кхъена,
Хци хъийиз иви физвай къармахар.
Дабан атІуз геле хъана алчахар –
Амма зи цІар цІайлапан хъиз ифена.

Ктаб рикІе уна гъуцра иришар –
Зурба къадим улубдиз рикІ элкъвена,
Туьнт цІарариз рекьер къатІиз къекъвена.
А цІарара гъатна мефтІед биришар.

Къвазнава зун – несил азад лекьерин,
Дадзава заз цаварини суvari,
Тагъкимзава бубайрин пак сурари:
«ВикІегъ хъухъ, хва, арха хуррам лекІерин!»

Амма заз къе аквазвач гъич са касни
Чаз бубайри веси авур руьгъ авай.
(Агакънач жал Къав-дагъдив дег* Нуьгъ авай..?)
Лезги рикІер куьз къунватІа къе пасди?

Къвазнава зун уламдал пагъ атІана,
Яраб гъикъван дерт ганва чав Алпанди?
«Миллет канва Пак Цаварин Дуванди!» –
Цавар рахай ванцяй къуд пад ацІана.

ЦІайлапанар хъиткъинзава, къвазва сел,
Гужлу жезва къукърумар Пак цаварин:
«Шумуд инам дегишиз, бед крарин
Сагъиб хъана, вара-зара хъана эл.

На бубайрал дамах мийир, лайихлу
Хъухъ абурун баркаллу тир тІварцІиз вун.
Эвел акъах жуван синиф кІарцІиз вун,
Къуру машгъурвилихъ жемир къарихлу.

Вун и чилел эхиримжи лезги я,
Валай аслу я пакад югъ миллетдин.
Эрел акъуд несил сечме сифетдин,
Вун эсилдин са цІелхем, са живи я.

Мусади хъиз жувахъ галаз твах на эл,
Акъатрай ам къурбандрин пак цАярай,
Азадвал гъич аватдайд туш цаварай,
Жагъур хъия ви эсилрин квахъай гел».

...За гъамлу рикІ дегъ къаргъудин улуб хъиз
Эцигзава бубайрин Пак Накъвадал.
Зи къилин кар вегъез жедач пакадал –
Тик жезва зун эхир лезгид кІалуб хъиз.

1989, 1993

* * *

Жуван катран кІвачера къван,
Чара пехърен рум тежен чун.
Чара къулал ргаз къажгъан,
А гурмагъдал гум тежен чун.

Мердвал гъинва бубайриз хас,
Къегъялвили къунвани пас?
Лезгивилин квадарна мас,
Чара гъиле мум тежен чун.

Лам буба къаз, чакъал – мирес,
Къаргъиш хъанва "миллетперес".
Рехидакай къуна иес,
Чара сикІрен тум тежен чун.

Жувандакай хана рахаз,
Патандакай стхаяр къаз,
Арас вацІуз лугъуз Араз,
Садвал течир къум тежен чун.

Мецел – фитне, гъалтайла пуд,
Базар жеда авайла къуд.
Зун! Зун! – лугъуз юзуриз гъуд
Марф квачир къукърум тежен чун.

Фейзудинан рикІе киркІир
Хъайиди туш, гъич гарданкІир.
Душманд хура акІидай кІир...
Амма лавгъа лум тежен зун.

2007

Дагъустандин халкъдин писателъ Къбияс Межидован 110 йис

Гъажи ГАШАРОВ

ХАЛКЪДИН РИКІ АЛАЗ УЪМУЪР ТУХВАЙДИ

Дагъустандин халкъдин писателъ Къбияс Межидов 1911- йисуз виликан Самур округдин Ахцегърин хуьре дидедиз хъана. Адан буба Межида Бакуда нафтГадин мяденра фялевал ийиз хзан хуьзвай. Буба фад кечмиш хъун себеб яз, Къбиясан аял вахтар дарвилера ва азиятра къиле фенай. ЯтГани дидеди келунал рикІ алай гада хуьруьн мектебдиз ракъурнай. Амма ина Къбияс яргъалди хъаначир. Уъмуьрдин дар шартІар себеб яз ам чехи стхадин патав Бакудиз рекъе гъатнай. Къбияса фялейрин шегъерда келун давамарзава, адаз урус ва туьрк чІалар чир жезва.

Гъа Бакуда Къбияс Межидова муаллимвили курсар куьтягънай ва Къибле-патан Дагъустандин хуьрера хейлин вахтара муаллимвал авунай. 30-йисара ада Дагъустандин радиокомитетда лезги передачайрин редакторвал авунай. Ватандин Чехи дяведин ва адалай гуьгъуьнин йисара Къбияс Межидова Хив, Къурагъ ва Ахцегъ районра прокурорвиле, прокурордин помощниквиле кІвалахнай. 1955-йисуз азарлувал себеб яз Къбияс Межидов пенсиядиз экъечІнай ва амай вири вичин къуват уъмуьрдин эхирдалди литературадин рекъе эцигнай.

Къбияс Межидова литературадиз, акъулла келимайриз аял вахтарилай фикир гуз башламишна. Ада махариз, манийриз, ашукърин чІалариз еке гъевсдалди яб гудай. Халкъдин сивин яратмишунри жегъилдин зигъинда дерин гел тунай. Гуьгъуьнин йисара ада вичини махар туькІуьриз ва фольклордин эсерар кІватІ хыйиз эгечІнай.

Гъеле Бакуда муаллимвили курсара келдайла, литературадал рикІ алай Къбияс Межидова азербайжанрин машгъур шаирар Сулейман Рустама ва Гъуьсейн Жавида тешкилай литературадин кружокдин кІвалахда иштиракзава. А чІавуз урус ва азербайжан литературайрай чирвилер къачу- нихъ галаз санал

жегил литератордиз художественный эсерар яратмишдай къайдаяр, рекьер-хуьлер чир хъанай. Гъа йисара Къияс Межидов сифте яз А.С.Пушкинан, М.Ю.Лермонтован, Л.Н.Толстойн, М.-П.Вагъифан, М.-А.Сабиран, Д.М.Мамедкъулизадеди ва масабурун яратмишунрихъ галазни мукъувай таниш хъанай.

Къияс Межидован яратмишунрин кIвалах 30-йисарин сифте къилера башламишной. Вичи сифте тукIуьрай чIалар ада Алибег Фатаховаз къалуриз хъанай. Гуьгъуьнин йисара ада яратмишунрин рекъий СтIал Сулейманавай, Гъажибег Гъажибеговавай, Эффенди Капиевавай меслятар къачузва. Гъа йисара жегил шаирди цIийи уьмуьрдикай тукIуьрай эверунин эсерар (Къияс Межидова яратмишунрин кIвалах шииррилай башламишной) «ЦIийи дуьнья» газетдиз акъатнай. Келдайбуру вичин эсерар хушдиз къабулна шадвал акатай Къияс Межидова поэмадин жанрани гъиле къазва. Ада жегил дагъви гададикай ва адан къадар-къисметдикай кхъей «Масан» тIвар алай поэма 1940-йисуз чапдиз акъатнай. Масан гъеле гъвечIи аял тирла, Бакудин нафтIадин мяденра фялевал ийизвай адан буба къзадик кечмиш хъанай. Етим хъайи гададин руфуна гъич са юкъуз тухдалди фу, тандал чандиз чимивал гудай бегъем партал хъаначир. Уьмуьрдин дар шартIар себеб яз Масан партизанрин отряддиз акъатна ва граждан дяведин гъерекатра, гъвечIи Гавроша хъиз, ада Деникиназ акси женгера иштиракзава.

Дяве куьтягъ хъайидалай гуьгъуьниз Масанан вилик шегъре рекьер ачух жезва. Советрин властди адаз келдай, хъсан сенят къачудай мумкинвал гузва. Масан, пешекар хъана, хайи хуьруьз хквезва ва дагълара цIийи уьмуьр тукIуьрунин карда сайивилелди иштиракзава.

Ватандин Чехи дяведин йисара Къияс Межидова, Дагъустандин маса халкъарин писателри хъиз, вичин къелем душмандиз акси хци яракъдиз элкьуьрна. Ада советрин инсанрин къегъалвилер къалурзавай, къагъриманвилини темадиз бахшнавай «Партизанрин хзан», «Чехи бубаяр», «Беркъуь цацар» пьесаяр, «Рушан аманат», «Карвансара» гъикаяяр, «Седредин Гашумов» очерк яратмишной. Лезги театрди дяведин йисара сегънедал эцигай са пердедин а тамашайра ва тIварар къур прозадин эсерра писателди чи гъукумат граждан дяведа гъихътин къизгъин женгера гъалиб хъайиди ятI а рикIел хкизва ва жемятдиз Ватандин азадвал хуьниз эверзава.

Къияс Межидова яратмишунрин рекъий гъакъикъи алакьунар, гъелбетда, прозада къалурна. Прозадин жанр ада, малум тирвал, Эффенди Капиеван ва Гъажибег Гъажибегован меслятралди гъиле къунай. И кардал писатель, гъелбетда, ягъалмиш хъаначир. Наталья Капиевади рикIел хкизвайвал, Эффенди Капиев Къияс Межидова гузвай тIебиатдин шикилрал мягътел тир: «Къиясал пехилвал авуртIа жеда! Чи писателрикай тек-бирбуруз чуьлдин къушарин, тамун векьер-къаларин, вагъши гъайванрин тIварар чида... тIебиатдин халис шикилар авачир ктаб кесиб ва рангсуз жеда».

Дяведилай гуьгъуьнин йисарани Къияс Межидов вичин чирвилер, устадвал хкажунал датIана алахъзава. Хайи халкъдин уьмуьр, адан руьгъдин деринар тамамдиз къалурун патал дуьньядин халкъарин литературадин тежриба, художественный эсерар яратмишдай къайдаяр чир хъун тIимил тирди къатIай писателди лезгийрин ацукьун-къарагъун, адетар, яшайишда хъанвай дегишвилер, чан алай ва алачир тIебиат, дериндай чирун къетIна. Ам са куьруь вахтунда къиблепатан Дагъустандин гзаф дерейра, хуьрера къекъвена, ада лезгийрин махар, манияр, ашукьрин чIалар, риваятар кIватI хъувуна. Гележегда абуру-

кай Къияс Межидова вичин яратмишунрани устадвилелди менфят къачуна.

50-йисар Къияс Межидован яратмишунра бегъерллубур хъанай. Келдайбуру гъевеслудаказ къабулай писателдин «Дагълара», «Лувар квай дустар», «Зи гъвечи дустариз» гъикайрин кваталар, «Стхаяр», «Дагълар юзазва», «Квачерик дувар квай Алуш» повестар, «Ашукъ Саид» ва «Урусатдин цуьк» тамашаяр чапдай акъатнай. Абура Къияс Межидова жуьреба-жуьре ва важиблу месэлаяр къарагъарнава: дагъларин гуьзел тебиатни азад зегъмет, халкъарин дуствални дуствилез вафалувал, къагъриманвални ватанпересвал, инсанпересвални халис муьгъуьббат ва масабур.

Къейдун лазим я хьи, Къияс Межидован эсерра ганвай образар, къалурнавай вакъиаяр уьмуьрдай къачунвайбуру я. Иниз килигна адан гъикайринни повестрин герояр тир Гуьлперини Сулейман, Атани Буба, Селимни Мердан Келзавайбурун рикI алай образриз элкъвенва.

Къияс Межидова Дагъустандин халкъдин шаир Хуьруьг Тагъирахъ галаз санал яратмишай «Ашукъ Саид» тамаша Дагъустандин драматургияда зурба агалкъун хъанай. Ана халкъдин къегъал хва, машгъур ашукъ ва шаир Къуьчуьр Саидан къамат ганва. Зегъметчи халкъдик вичин ялавлу эсер-ралди азадвилдин руьгъ кутазвай Саидан Мурсал хан ажугъламиш жезва. Ада бунтчи шаир кисарунин мураддалди ашукъдин вилер инсафсузвилелди акъудиз тазва, амма шаир табий жезвач. Ада зулумкар хан мадни хци ва гужлу чIаларалди лянетламишзава, адан инсафсузвилерин эхир мукъва хъанвайди къейдзава. Гъакъикъи рангаралди, гъакъикъи шартIара, психологиядин жигъетдай дериндай ва инанмиш жедай къайдада къалурун себеб яз Саид чи халкъдин рикI алай образрикай сад хъана. Тамаша чи республикадин театрри ва меркезда хъайи Дагъустандин литературадинни искусстводин декададин вахтунда (1960-йис) Москвадани къалурнай. Тамашада ханарини беглери агъавалзавай девир, чи халкъдин адетар, ацукъун-къарагъун устадвилелди къалурнава.

Лезгийринни урус халкъдин дуствилдин алакъайриз талукъ, чубанринни алмирин зегъметдин агалкъунар къалурнавай «Урусатдин цуьк» тамашани Къияс Межидован яратмишунра агалкъун хъанай. Ана зегъметдал рикI алай, чпелай кар алакъдай Асланан, Зинадин ва Варисан образар арадал гъанва. И тамашани лезги театрдин коллективди сегънедал эцигнай, жемиятди ам хушдиз къабулнай.

60-йисарни Къияс Межидован уьмуьрда бегъерллубур тир. Яратмишунрин чагъинда авай писателдин «Турфан», «Птул руш», «Квачерик хазина ква», «Къашкъа духтур», «Рикелай фидач, инсанар», «Рикин хиялралди яшамиш хъана зун», «Дагъларин деринрин булахар», «Хайи чилин таватар», «Аялар патал гъикаяяр» тIварар алай гъикайрин кваталар, повестар ва романар Москвадани Махачкъалада чапдай акъатнай.

Писателди ялавлу инкъилабчи Къазимегъамед Агъасиевакай, дагъви дишегълидин къадар-къисметдикай, гуьзел тебиатдикай ва ам хуьникай, хуьруьн майишатдикай ва дяведин йисара фронтдин далу патан кIвалахдикай, чи литературадин классик СтIал Сулейманакай ва маса важиблу месэлайрикай кхъизва.

Къияс Межидован яратмишунра къилин эсер тир «Къашкъа духтур» (1963-йис) роман акъатайдалай гуьгъуьниз писатель бажарагълу прозаик хъиз чи республикада ва адалай къецени машгъур жезва. Урус чIалал роман Москвада 1970-йисуз акъатнай.

И эсер документрал ва рикел хкунрал бинеламиш хъана яратмишнаватГани, ам тарихдин хроника ваъ, художественный эсер я. Жанрадин жигъетдай «Къашкъа духтур», гъелбетда, социально-исторический роман я. Вичикай рахазвай эсерда къанни вад йисуз Самур округда духтурвал авур, лезгийриз багъа ва истеклу урус духтур Антон Никифорович Ефимовакай еке гъуьрметдивди раханва. Писателди гъам Самур округдин агъалийрин ацукъун-къарагъуниз, социальный алакъайриз, дагъвийрин милли къанажагъ хкаж хъунизни еке фикир ганва.

Къияс Межидова хейлин йисара Азербайжандин ва Дагъустандин Госархиврай А.Н. Ефимован духтурвилдин кВалахдихъ галаз алакълу материалар кВатІнай, Ахцегъа ва Самур округдин маса хуьрера духтур хъсандиз чидай ксаривай рикел хкунар кхъенай, жуьреба-жуьре маса шагъа- датнамаяр кВатІнай.

Романдин жанрди писателдиз эсердин килин геройрин образар, тарихдин вакъияяр гъар патарихъай ачухардай мумкинвал гузва. Эсердин гъерекатар Ахцегъа, Самур округдин дагъдин яргъл хуьрера, Бакудин патарив гвай рабочийрин поселокра киле физва. Писатель, романдай аквазвайвал, регъят рекъерихъ къекъезвач, ада гъакъикъат гъакъикъи ран- гаралди ва герояр гъакъикъи шартІара, чпин дегишвилера, гъуьжетра, чеб-чпихъ галаз акъунра къалурнава.

Гъелбетда, Антон Ефимов вичин девирдин кВенкІвечи инсан, халисан интеллигент я. Ахътин геройдин къамат ачухарунни акъван регъят кар туш. ЯтІани Къияс Межидовавай гъакъикъи фактарал бинеламиш хъана, къундармадиз шегъре рехъ гана, жанлу, кІелдайбурун рикел аламукъдай образ яратмишиз хъана.

Антон Ефимован буржи анжах Ахцегърин къеледа авай урусрин гарнизондин сагъламвал хуьн тир. Амма духтурди вичин хушуналди вири Самур округдин сагъламвал хуьн вичин хиве къачунай. Ахцегъиз атай сифте йикъара ада лезги чІал, дагъвийрин адетар хъсандиз чирзава. Ам чкадин же- мятдив михъи рикІивди эгечІнай, абурун сагъламвал хуьнин кар мукъуфдивди гъиле къунай. Духтурдин вилик гзаф къадар четинвилер акъвазнай. Ам дакІан, адаз акси кВалахар тухузвай ксарни авачиз тушир. И жергедай яз Къази Гъарус, Махлус къари къалуриз жеда. ЯтІани Антон Ефимова халкъ бедбахтзавай ва мичІивиле хуьзвай фекъи-фахрайрихъ, же- рягърихъ, фалчи къарийрихъ галаз виКегъдиз женг тухузва, йиф-югъ талгъана азарлуйрин куьмекдиз яргъл хуьреризни кваз физва, кесибриз пулсуз дава-дарман ийизва, куьрелди, вичин инсанпересвал къалурзава.

Дагъвийрин тереф хвейи, абурун рекъе вичин чан эцигай Антон Ефимов лезгийризни кІан тир ва духтурдиз абуру гъамиша гъуьрмет, лезгийриз акур, чандал чка ийидай.

Романда Антон Ефимов са духтур яз ваъ, гъакІ кесибрин терефдар хъизни къалурнава. ИкІ, духтурди вичел сеvre тІуш гана хирер авур чубан Салманаз дарман-дава авунихъ галаз санал хперин суьруьдин иесидив чубандиз гайи зияндин къиметни гуз тазва. Антон Ефимов гъакъикъатдани зегъметчийрин дуст тирди чаз адан вичин гуьгъуьна жасус гъатнавай ялавлу инкъилабчи Къазимегъамед Агъасиев душмандин гъилий къутармишай эпизодайни хъсандиз аквазва.

Къияс Межидова лезгийринни урус халкъдин дуствилин бинеяр арадал гъайибур Антон Ефимов хътин, Урусатдин кIвенкIвечи интеллигенциядин инсанперес векилар тирди къейдзава. Им эсердин къилин фикир, асул идея я.

Къияс Межидова вичин яратмишунра ва къилди къачуртIа «Къашкъа духтур» романда лезгийринни урус литературадин тежрибадикай менфят къачуникай Н.В.Капиевади вичин «Рангарин зерифвилел шадвал ая» макъалада икI кхъизва: «Къияс Межидова урус литературдин инсанпересвилин ва урус искусстводин реализмдин тежрибадин таъсир са рахунни алачиз къабулна.

Гъакъван ачухдиз адан прозада дагъвийрин культурайрин рангарни малум я. Тикрариз тежедай хътин милли образар, къилихар, чIалан гуьзелвал, геройрин ва вичин рахунрин милли къетIенвилер, мягъкем ибараяр ишлемишун, бубайрин риваятриз ва махариз мукъавал - ибур вири, гъелбетда, аял вахтарилай башламишна хайи халкъдин медениятдин ирсиная къачунвайбур я».

Малум тирвал, бажарагълу писатель Эффенди Капиева СтIал Сулейманакай гъеле 1938-1941-йисара кхъей «Шаир» тIвар алай ктаб дяведилай гуьгъуьниз чапдай акъуднай. Критикади хушдиз къабулай ктабда ганвай халкъдин шаир Сулейманан образ чи уьлкведин халкъарин рикI алай образдиз элкъвенай.

Къ. Межидова С.Сулейманакай «Памятью сердца я жил» (М.,1976) ктаб кхъидайла вичин рехъ хкъяна, Э. Капиеван тежриба тикрарнач. Ада аялриз теклифнавай и ктабда Э.Капиеван эсерда ачухар тавунвай Сулейманан уьмуьрдин чинрикай, иллаки аял вахтарикай, къариблухра адан къилел атай дуьшуьшрикай эсерлу суьгъбетар ийизва. Къияс Межидован ктабди чIехи шаир С. Сулейманакай, шаирдикай ва инсандикай хъиз, чи чирвилер мадни артухарзава.

Къияс Межидов лезги литературада чпикай лап тIимил, къериз-цIаруз кхъенвай месэлайризни фикир гайи писатель я. Ихътин важиблу месэлайрикай сад Ватандин ЧIехи дяведин йисара фронтдин далу пад ва ана къиле феи гьерекатар я. И темадиз писателди «Дагъларин деринрин булахар» (1971) роман бахшна. И эсер яратмишдайла Къияс Межидоваз, шаксуз, прокурорвилин тежриба лазим атана. Эгер писатель юрист туширтIа, адавай бажагъат хци сюжетдин, вичел рикIивай фикир желбдай роман арадал гъиз жедай.

Эсерда вакъияяр, гьерекатар Ватандин ЧIехи дяведин йисара къиблепатан Дагъустандин Арванияр ва Байракар тIварар алай хуьрера къиле физва. Абур немсерин фашистриз Бакудинни Грозныйдин нафтIадин мяденрин темягъ аваз Къафкъаз къаз кIанзавай йисар тир.

Еке жавабдарвал хиве авай гъа вахтунда Арванияр райондин прокурор Али Шахова (романдин къилин герой) хуьруьн активдикай даях къуна, галатун тийижиз къачагърихъ, диверсантрихъ галаз женг тухузва. Ам яргъалди къачагърин къил «чинебан хан» Сурхаян геле къекъвена, адан вири тахсирар, хаинвилер винел акъудна, абур субутна ва, эхирни, ам душтагъдиз ракъурна. Али Шахова Сурхаяхъ галаз санал адан вири бандадин хаинвилерални эхир эцигна.

Вичикай рахазвай роман 1975-йисуз урус чIалалди «Прокурор Али Шахован къисмет» тIвар алаз Москвадани акъатнай.

Роман урус чIалаз таржума авур Къияс Межидован дуст, урус писатель Владимир Архангельскиди эсердикай икI лагъанай: «Прокурор Али Шахован ва адан юлдашрин вилик акъвазнавай кIвалах регъятди тушир: фронтдиз фенвай бубайрин, стхайрин, гъуьлерин эвездай зегъмет чIугвазвай къуь- зуь-

буруз, дишегълийриз, аялриз далу яна, чпин чандилайни гъил къачуна, чунуьх хъанвай душманар винел акъудун, абур тергун, Яру аскердин далу пад мягкемарун. Романдин къилин фикирни - зегъметчи халкъ Ватандиз вафалу тирди къалурун ва чун чапхунчи душмандал гъалиб хъунихъ инанмишвал тестикъарун я».

Къияс Межидован эхиримжи, вич кечмиш хъайидалай гуьгъуьниз чапдиз акъатай эсеррикай сад адан «Хайи чилин таватар» (1975) тIвар алай роман я. Гъайиф хъи, чи кратикади роман акъатайдалай инихъ адакай гъич са гафни лагъанвач.

Художественный литературада инсандин образ арадал гъун, адан къилих, психология, руьгъдин деринар къалурун акъван регъят месэла туш. Амма и рекъяй Къияс Межидова Масанан къаматдилай башламишна ашукъ Саидан, Антон Ефимован, Али Шахован, Пейкеран ва Къардашан образрал къведалди вич бажарагълувал авай, яратмишунрин рекъе датIана вилик физвай чIалан устад, халисан художник яз къалурна. Геройрин руьгъдин деринар ачухариз хъун, абур чпин гъерекатра, дегишвилера, кIелзавайбурун вилик чIехи жез къалурун, гъелбетда, писателдин яратмишунрин лайихлуви- лерикай сад я.

Машгъур шаир Расул Гъамзатова писателдикай гъахълуз лагъана: «Къияс Межидов вичин хайи Ватандал, хайи чилел, тIебиатдин гуьзелвилел ашукъ хъанвай кас тир. Амма виридалайни гзаф ам инсанрал ашукъ тир. Им писателдин яратмишунрин лап багъа тереф я». Къияс Межидов вич инсанрал ашукъ тирвал кIелдайбурузни адан яратмишунар багъа ва истеклу я. Им, гъелбетда, халкъдин писателдин еке бахт я.

Къияс Межидов инсанрик акахъдай, вичихъ ярар-дустар гзаф авай, суьгъбетрал рикI алай инсан тир. Ам хейлин йисара Хуьруьг Тагъирахъ, Эффенди Капиевахъ, Наталья Капиевадихъ, Владимир Архангельскидихъ, Василий Шкаевахъ, Хизгил Авшалумовахъ, Аткъай Аджаматовахъ ва маса чIалан устадрихъ галаз дуствилин алакъайра хъанай. Бязи писателрихъ галаз ада кагъазралди алакъаяр хуьзвай. ИкI, Къияс Межидован архивдай революциядилай вилик Ахцегъа муаллимвиле кIвалахай, латыш литературадин классик Эрнст Бирзник-Упитан (1871 -1960) кагъазар, адан афтографар алай ктабар жагъана. Къияс Межидова вичин архивда еке гуьрметдивди Василий Шкаеван, Наталья Капиевадин, Владимир Архангельскидин ва масабурун кагъазарни хвенва...

Чи дуствилин алакъаярни писателдин уьмуьрдин эхирдалди давам хъанай. Эхиримжи сефер Къияс Межидов заз 1974-йисан августдин вацра Ахцегъа адан кIвалин патав гвай гыкаятчидин рикI алай багъда ачунай. Чи суьгъбетар яргъалди давам хъанай. Ада еке гъевесдалди дагъларин тIебиатдикай, къушарикай, дава-дарман хкуддай векъерикай, цуькверикай ихтилатар авунай. ЧIалан устад вичин яратмишунрин планрикайни гъевеслудаказ раханай. КъетIен гуьрметдивди ада СтIал Сулейманахъ галаз гуьруьшмиш хъайивал (чIехи шаирдиз ада Сулейман даи лугъуз рахадай), Хуьруьг Тагъирахъ, Эффенди Капиевахъ, Алибег Фатаховахъ, Багъадин Митаровахъ галаз хъайи дуствилин алакъайрикай яргъалди суьгъбетнай.

Заландиз азарлу писатель яхун хъанвай, адан чинизни хъипи ранг янавай. Чанда бегъем такъат авачиртIани, ада зун гъамиша хъиз чина хъвер аваз, ракIарив къван рекъе хтунай... Гъа 1974-йисан октябрдин вацра Къияс Межидов рагъметдиз фена. Ам хайи хуьре кучукнава.

Къияс МЕЖИДОВ
(1911-1974)

ДАГЪЛАР ЮЗАЗВА

(Повестдай кылер)

ХАТАЛУ ЙИФ

– Гзаф «сирерай» зи кыл акъатна, – лагъана Селима, квалит хтана парталар хтуниз эгечІна. Мерданахъ галаз кушкучдал рахана, – амма жанавурри зи кпулар тухунай кыл акъатнавачир. Гила гъа сирни заз чир хъанва.

– Ам вуч сир я, халу? – Мердана вичиз кевелай чириз кІан хыйи дуьшуьш рикІел хкана, сабурсузвилелди жаваб гуьзлемишиз, ам кис хъана.

– Ам сирлу кар туш. КичІе хъайила итимдин тІалар квахъда. Вучиз лагъайтІа, кичІе хъайи инсандин рикІи вич авай бедендик бегъем цІай кутада. Ивиди селди хъиз гьерекат къачуда. Заз, хва, жанавуррихъай ваъ, халкъдин лянетдихъай гзаф кичІе хъана! Жанавурри суьруьдал вегъенвайди акурла, зи чанди цІай къуна. «Гъайванар телеф хъайитІа, халкъдин чина зун уьзуькъара жеда!» – лагъана зи фикирди, зак элба-эл лувар кутуна. Зи рикІелай метІе акъвазнавай кпул алатна. Ам зи ажугьлувилин цІу кана, квахънава. Акван а мурдар закай гынал къван катнатІа, килигда зун... Ракъарал мукъаят хъухъ. Вагъшияр гъатайла заз хабар ая. Ятахда авай экв хкадармир. Де, ваз геже хийир!

– Абат хийир, халу! – Мердан къава авай лампа туьхуьрна, столдин лампа куькІуьрна кІвалахиз ацукъна.

Селим ахварал фена. Са геренда Мердан вичиз хайи буба къван кІан хъанвай касдин ачух, дагъдин ракъини ва гъавади шабалутдин ранг гъанвай рикІиз хуш чиниз, нефес къачудайла хкаж жез агъуз ават хыйизвай спелриз, пелен и кыл ва а кыл къуна акъвазнавай яргъи ва дерин шуьткъверриз килигна. Мердана и мукъва Селима лагъай келимаяр рикІел хкана. «Заз халкъдин лянетдихъай кичІе хъана...» Жегъил чубандин фикирда: «Гъамиша халкъдин хийир рикІеллай и касдихъ галай зун бахтлу я!...» – лагъана. Мад хейлин хийирлу фикирар авурдалай гуьгъуьниз, Мердана жилдинал «Чан алай дагълар» кхъенвай тетрадь ахъайна, агъадихъ галай цІарар кхъена.

«Чубанвал вуч кеспи я? Чубанвал ийиз фейитла, вун будала я...» – лугъуз заз акъалтла келлегузвили ихтилатар авур Амрагъаз, къе вил вегъена кихлигизни клан туш. Чи хайи дагъларин еке девлет тир хпехъанвили чан ва рикл тир чубанар даклан кас, заз негъ я, негъ! Чубан халкъдин зурба ихтибарлу хва я! Им заз къе зи вилелди акуна. «Халкъдиз даклан тахъурай», – лагъана, Селим халуди вичин чандилай гъил къачуна жанавуррал гъужум авуна.

Къе Селим халуди заз лагъана: «Чна, хтул, вагъшидин къел вагъшидин хамуниз яда». Зун садлагъана гъавурда гъатнач. Гуьгъуьнай ада заз ахъайна. Адаз жанавуррин хамар хтуннавай лешерал ракъарар эцигна жанавурар ва машахар... къаз кланзавай. Ингъе, чна са леш чи ятахдилай пуд виш камуна авай «Чарх алай къазмада» игътият яз хуьзва, са лешни жанавуррин къе ракъарал эцигнава. Заз Селим халуди лагъана: «Кицли кицлин як гишила къейитлани недач, амма жанавурди жанавурдин як неда. Абуру гъеле чпин лужуник иви физвайди кваз акуртла, ам элба-эл кукварда ва тарашна неда. Жанавурар инсанрикни ква. Къе клвачел къекъведай жанавурри чпин пад хъайи нефес ва руфун патал масабурун клвалер члурда... «Зи Селим халу алим я! Ада зун вичин умудлу куьмекчивиле къабулнава... И гъалатда зи риклик квай шадвили лувар, инравай гъич са лекърехъни жедач!»

Кхъинар авун акъвазарна. Мердана ван акъуд тавуна тетрадь акъална. Ада кфил гъиле къачуна. Адан мез къурана, гуьтлуь хъана, нацлун къене юзазвай. Мердана кфилдин меци даклуна вичин чка къун хъувурай лагъана, ам цик ктуна, япар квай бармак ва клурт алуکلна, ван-сес акъуд тавуна гада къецел экъечлна.

Виридалай вилик, Мердан вичин ван малумна ятахдиз гъахъна, ада ахвари агажзавай вилериз къе капашда авай яд яна. Ина жегъил чубанди секин ксанвай хиперин «диривилиз яб гана» къил хкажна, перишан килигай Алпанан ченедик гъил кутуна, адаз дуствили гафар лагъана ва тавазвилер авуна.

– Хъсан хъижеда, Алпан!.. Чна мад низ чида шумуд жанавурдин чан къачудатла, дуст! Ваз тлазва, вавай заз хъвериз жезвач. «Хъвер!» – лугъудай гафунин ван атайла, Алпана вичин винел плуз са бицли геренда хкажна, гъелени ярувал кумаз ивидай ктад хъана амай сарар къалуна.

– Ксуз зи акъуллу, зи вафалу дуст! Вуна заз рекъидайлани вилерал нагъв алаз къалурдач, гъамиша хъвер ая, Алпан!

Кицли мад кагул «хъверна».

Мердан «яргъалай ракъариз килигда» – лагъана фикирлу яз къецел экъечлна, ятахдилай виниз хкаж хъана. Дагъда чайгъун къати хъанва. Мерданан кланикай чими ийидай байкадин перем, вахчаг, винелай сун рубашка, адан винелай хилер галачир клелен хъицикърин куьруь клурт, мадни метлерал къван яргъи, члулававай хъицикърин клурт ала. Квачерал къене хъуьтуьл перер тунвай кух галай, чинар клеви тир «яхул шаламар» ала. Шаламрин кухарилай тларамдаказ шалар кутлуннава. Чубанди вичин тфенг авай гъилерал клелен хамуникай авунвай чими бегълеяр акъалжнава. Икл алуکلнавай чубандиз чайгъундикай гъич хабарин авач.

Мердан «чарх алай къазмадин» къилихъай фидайла, адаз и гъамиша ракъарал куьлег алаз клеви, вини патай къав дагъдин чинихъ галаз барабар тир бубайрин заманадилай амай «квалин» къеняй кларабар хазвай хътин «члакъракъ, плакъракъдин» ванер атана.

Мердана са геренда яб гана, къзмадин къава авай, гъамиша ахъа тир, итим эвичИиз жедай къван гегъенш тЕквендай агъадал жибиндин фонардин экв яна. Гададиз са легъезда къацуни вили экверив цIарцIар гуз туна, ири къве вил килигна, абур чилиз чIугур хъиз, элба-эл квахъ хъувуна. Жегъил чубанди къзмада авайди вагъши гъайван тирди къатIана, са гуж-баладал живедин кIаник квай къван юзурна, ам къзмадин къава авай тЕквендал чIугуна. Ахпа гадади чукурна кIаник пата, итимдин хурухъ къван виняй, цла авай шуькIуь ва яргъи тЕквендай къзмадиз экв яна. Са геренда и тЕквендайни вагъшидин ири вилери цIарцIар гана. Ада: «А-а-а-у-уу... Пуф!» – ванералди гзаф эйбежер гъараяр авуна.

Мерданан рикIи «къуп-къуп-къуп...» ванцелди зарбдиз кIвалихиз эгечIна. Адан гъилерик са къадар зурзун акатна. Им кичIевилин зурзун туш. Ам гададин чанда къарагънавай гъурчехъанвилин къизмишвилин – гъевесдин зурзун я. Адаз вагъши вичин кIеви желеда гъатнавайди шаксуз якъин я. Къзмадин къав ва рак кIеви тир. И гъалатда тфенгдин луьле тунвай дар «дакIарни» Мерданаз къеледин цлан тЕквен хъана. Ада душман лишандиз къачуна. Амма Мерданавай тфенг ягъиз хъанач. Вагъши квахъна. Къзмадихъ гелкъвейла, гададиз са цлан кIаникай еке са тЕквен акъуднавайди акуна. И тЕквендай Мердан вич бегъем хкIунни тавуна къзмадиз гъахъна. Ада гъар патаз мад экв яна. Ана патар, къерехар хкуднавай жанавурдин леш яру хъана ивидай ктад хъанваз баят тир. Мад авай затIни авачир.

Къецел экъечIай Мерданаз къзмадиз гъахъайди ва экъечIна катайди пуд кIвач квай вагъши тирди, ада тунвай гелерай чир хъана.

Жегъил чубан, чанда зурба хъел аваз, гзаф гъайифар чIугваз, къзмадин къилихъ фикирлу яз, хейлах акъвазна. И арада агъа патан дерадай «Ва-у-уууууу...» – ванцел жанавурди къув яна. Чубан фикирлу яз ракъариз килигиз фена, абур затIни авачиз жагъана, ятахдал хтана.

АЖУГЪЛУ МУГЪМАН

ХъуьтIуьн йифе вичи-вич бегъем къалурна. Ам амай къван чайгъунни киснач. Ада пехъивална, электрикдин ва телефондин симерив «къув, цIугъ», рагарин ва чархарин хци синерив «уьфтер» ягъиз вугана. Чайгъунди цин ван къачунвай «къуру» жив чувалдай эчIирзавай хъиз кIамариз ва лекъвериз вегъена. Ара-ара ятахдилай агъуз авай дерадай жанавурди къув ядай ван къвез хъана.

Мердана: «Селим халу гъахъ я. Накъ чи хперал вегъей жанавурар дидени чIехи къве шараг тир, гъавилай тек амукънавай вагъшиди вичин «мукъвабуруз эверзава – вич алай чка чирзава, тахъайтIа, абурун хамуна ягъалар гъатнавайди къатIана, шехъзава жеди...» – лугъуз хиялар авуна.

Ахварал фин тавурай лугъуз Мердана мукъвал-мукъвал ятахдиз физ, вичин чиниз яд ягъиз хъана. ХъуьтIуьн зулумат йиф пехърен уьмуьр къван яргъи хъана, къилиз акъатзавачир.

Ятахдин гъар патаз къецелай яб гана чубан кIвализ хтана ва ада вичин тетрада икI кхъена:

«Селим халуди накъ заз са хкет ахъайна. Чи вацIун дерада гзаф зиринг Шарвили лугъудай са пагъливан кас хъаналда. Къаркай са юкъуз дидеди ам

са тІимил цІегьер вугана дагъдиз ракъурна. Шарвили цІегьер хвена, абур нянриз чпин гъятдиз хъяна кІвализ хкаж хъайила, дидеди хабар къуналда:

«– ГьикІ хъана, хва? Вуна цІегьер гьикІ хвена, абур вун инжиклу авунани?» Шарвиледи хуърена хъиз жаваб ганалда:

«– ЦІегьер за хъсан хвена, амма зун кІани къван инжиклуни авуна... ЦІегьер дели хъанвайтІани чидач. За агъадал гъалдайла чеб винел дагъдиз катиз хъана. Тухудайла тІимил тир, гила гзаф хъанвай хъиз аквада... Хтана-хтана хуъруыз агакъдайла, са бацІи кулариз катна. Галтуг-катун ина хъана! Эхирни за ам хуътуъл – кІараб квачир крчарилай къуна кІвализ хкана...»

Дидедиз вичин пагъливан хцин жавабар гзаф къариба хъана, ам гъятдиз килигна. Ина авай гъайванар акурла, диде алапат хъана, тІуб сарара къуна къурана. Ина кІвалин цІегьерилай чІурун цІегьер гзаф авай. Абур кичІ кваз, вилери цІарцІар гуз, чеб-чпел аруш хъана, сада-сад чуькъвез гзаф дарих тир. Къецел экъечІай Шарвиледи дидедиз «хуътуъл крчар алай бацІи» къалурна.

«– Ингье им тир суърудикай хкечІна кулариз катайди».

Ам яргъи япар алай къуър тирди чир хъайи дидеди метІер гатаз, мадни аламатар авуна.

«– Я хва, я хва, ви кІвачерик лувар квани?! Гъятда авай гъайванрин са пай чІурун цІегьер я! Ви гъиле авайди чІурун къуър я!...»

«– Абур икъван чІавалди чІурубур тиртІа, диде, – лагъана Шарвиледи, – къедлай къулухъ кІвалинбур жеда!»

Гъа и йикъарилай башламишна кІвачерик лувар квай Шарвиледи чІурун цІегьер, гъатай къуърер вичин суъруда кІватІна хуыз хъана. Абур я чайгъундихъай, я мекъерикай кичІе тушиз, къуьдди, гадди чи дагълара яшамиш хъаналда. Дерета авай вири хуъруьнбуруз пайнатІани куьтягъ тежедай къадар артух хъаналда...»

Шарвиледикай хкет куьтягъ хъайила, Селим халуди лагъана: «Чубандин кІвачерик Шарвиледин кІвачерик хъиз лувар кваз кІан я! АкІ хъайила чІурун цІегьерни адан суърудиз кІватІ жеда, адан суърудив зарар квай са ничхирдивайни эгечІиз жедач. Ахътин зиринг чубандин вилик квай гъайванриз чи дагълара къуьд атай хъиз жедач...»

Вун гъахъ я, Селим халу!

Мердана хипер и йифиз къвед лагъай сеферда «михъивилер ийиз», парахдиз акъудна. Абур салапат хъувуна, кІвализ хтана, ада тетрада икІ алава хъувуна:

Зи камаллу Селим халуди: «Хперив михъивилер ийиз тур, хтул», – лагъана. Им – йифе къведрахъ хеб ятахдай парахдиз гъална, «къеж» гадариз тун лагъай чІал я. Дуьнья акунвай, вичи лагъайвал: «Хпен къеняй экъечІнавай» чубандиз девлет хуьнин вири серенжемар, алмирис хъиз, хъсан чида. Ада лагъана: «Хперив ятах къежир ийиз тур саймаз чубандинди абур хуьнуьх туш – къиникъ я. Ятахдин къене абурун къежедин пар хкаж жеда. Ам нефесдихъ галаз фейила гъайванрин жигерар азарлу жеда...» За кІел авур алимди кхъенвай ктабдани гъа икІ лугъузва. Анжах и ктабди – гъайвандин къежедикай амиачный газ жезва – лугъудай са гаф артух кхъенва...»

Йифди пехъивал авур чайгъун кисна. Гъеле югъ ахъа хъанвачир. Председатель Вели Саламатан гъал хъсан яз акуна, духтур Жамал галаз хуъруыз хъфена, тади крар дуьзна, абур «Чархук ятахдал» хтун лазим я.

Мугъманрикай тек са Амрагъ акъвазна.

– За са вад юкъуз инра гъурчер яда, – лагъана ам чубанрин кІвале столдихъ ацукъна.

Саламат а патал алай кІвале ксанмай. Селим ва Мердан хипериз килигиз ятахдиз фена.

«ХъуьтІуьн яйлахда», гъамиша хъиз, и пакамахъни дагъдин къуру векьерин ва гъайванрин нефесрик кваз къежел акъатнавай фири некІедин атир гъатнава. Ятахдин чил къуру ва михъи я. Вахт-вахтунда къежел акъудзавай гъайванри чеб авай чка къежирзавач. Абуруз «михъивилер» авун адет хъанва.

Ятахда чимивили, хъуьтІуьн ахварал фин тавунвай хуьшреканрин мукари цларал ва къавун кІаник «цІар-цІар» гузвач. Абур Мерданан гъиле авай яргъи тум галай верхин кулуни, храй «устІарарни» кваз къежел – живедал гъалчна.

Селима вичин жегъил дуст галаз Алпанал къил чІугуна. КицІ кІаник къуру ва хъуьтуьл перерин «мес», вилик хапІадин къатІ амай къаб кумаз, къил хкажна са къвалахъ яргъи хъанвай. Чубанар вичин къилив къевезвайди акурла, Алпаназ абуруз вичин муьтІуьгъвал малумариз кІан хъана.

– Ацукъ! Ацукъ, дуст Алпан! – лагъана Селима кицІил къилелай капаш чІугуна, адаз тавазвилер авуна.

– За адан хирериз мад дарман хъиягъна, – лагъана Мердана кицІин «мес» дуьзар хъувуна.

– Аквазва, хва... Хъсан кицІ чубандин вафалу дуст я. Хъсан кицІ чубандин йифизни юкъуз хъиз аквадай вилер я, хци, цегврен ванни къведай япар я. Адалай гъейри кицІивай чубандиз акун тийизвай яргъал, кІамара, къванера, кулара вуч аватІа жагъуриз жеда. Адаз нидалди дустни душман чир жеда. Вуна фикир гана жеди, яргъал атай гарув вуч ни гватІа чирна, чи Алпан, муьвал-муьвал чамариз, гар алатзавай патахъ фидай. Ада вичиз гару гваз ни хкин тийидай патахъ вуж акъвазнаватІа чирзавайди тир. Гар физвайвал кицІ гагъ-гагъ яргъариз фин мумкин я. Чубанди ара-ара адаз уьфт яна эвер хъувун лазим я... Ша, чна чи гъамамни чими ийин. Зи дуст Вели виридалай вилик, хва, чи къведан гъал-агъвалдиз, чи уьмуьрдиз, тІуьнриз-хъунриз, килигзавай гъа... Ам мад килигда. Ада гъамиша лугъузва: «Девлет къазанмишзавайбур инсанар я, девлет инсанар патал герек затІ я. Девлетдин гуьгъуьна авай рух-ваяр патал чахъ гъайиф къведай гъич са затІни тахъурай». Халкъдиз фу гуз чидай бубадин акьуллу келимаяр я. Гишинди, мекъиди чубан туш. Адавай кІвалах кІан хъунухъ акъалтІай будалавал я.

– Чаз, Селим халу, кими затІни авач! – лагъана Мердана шад хъана, мили хъверна.

– Чун гъавилай ингъе, девлетдин гуьгъуьнани ава. Чна хийир хразвайди ингъе, и «тумпалазни» чида, – лагъана Селима вичин жибинра тІиш туна, абур «михъзавай», «тІвар-ван авайбурукай» са хипен хуш цІарцІар: гузвай тІишиз темен гана.

– Вилик заманада, – лагъана Селима хияллу яз, ятахдай къежел экъечІиз рекъе гъатна, – и дагъда Сайдум тІвар алай са касди чарадан хипер хвейиди я. Кесибили чубандал халис вагъшидин шикалар гъанвай. Адан пилте-пилте хъана, сун япахар куьснавай чІулав лит, рав алатна чКІанвай хипен хъицикъдин кІук авачир, къилик кутаз ксур къван аскІан хъанвай чІулав бармак, аяздини ракъини кана чІулав хъанвай, чинихъ галаз сад хъанвай. Чинал спелрин, чурудин ва къалин рацІамрин чІарарни хъайила, ам яргъалай лап сев хъиз

аквадай. Къарикай са юкбуз Сайдум алай чѳурал, бубадин девлетди шад гъавалу авунвай терекмедин гуьзел руш къведа къван. Адаз сиви ван тавуна са кѳел къужахда аваз хиперин арадай экъечІна хквезвай Сайдум акуна. Рушай гъарай акъатна, ам вич-вичелай фена, ярх хъана. Рушан куьмекдиз Сайдума хабар гайи ксар атана, адан чиниз яд яна. «Вахъ вуч хъана, чан руш?» – лагъана хабар къурла, руша лагъаналда: «Заз хиперин юкъва кѳел къужахда аваз еке са сев акуна».

И гъал тек са Сайдумал алачир. Вири чубанар а зазаманада кесибвили атІана, вагъшийрин шикилриз атанвай, хва...

Мердана гъамамдик ток фидай симер квай рубильник кутуна. Ятахдилай кѳаник пата, къванцикай эцигнавай халис гъамамдин дакІаррай экв атана. Виняй – къавун кѳаник эцигнавай цинкдин чѳехи бакди самоварди хъиз ван къачуна. И бакдин кѳаняй атанвай турбадал душдин саф гъалднава. Кѳивачерик араяр аваз туькѳурнавай тахтадин къулар кутунва. Электрик токди са бицІи геренда булахдин къайи ва шуьше хътин михъи яд чими авуна.

Чубанди чуьхуьнарна. Ам дегишлук парталар алукина, чина яруни къумралвилин рангар акахънавай нур аваз, кѳвализ хтана.

Электрик плитадал «хъут-хъут» ванцелди еке къажгъан ргазва. Ада къве свални къве къвед ава. Гъурчен якѳу вичин атирдай кѳвал ацѳурнава.

Югъ ахъа хъана. Чайгъунди вичи-вич йифди куьлуь кѳамарилай, лекъверилай ва жигъиррилай эляна; абурукай куьлуьбур къул чѳугур хъиз живедай ацѳурна. Къифери «хуьр кутунвай» дагъдин векъин чинра авай кѳунтІар, гила итимри янавай зурба ва лацу алачухар хъиз аквазвай. Чархарин ва тепейрин синерал патал эцигнавай лацу бапІахриз ухшар авай ва яргъи цлар хътин эйбежер шикилрин маргъалар акъвазнава.

Мердан тфенг къачуна, са геренда яргъарилай ятахдихъ гелкъвез фена. Адаз виридалай вилик гелериз килигна, дагъдиз гъи ничхир атанатІа чириз кѳанзава. Ахпа ятахдал къведай жигъирра эцигнавай ракъариз килигун къаст тир.

Амрагъа приемник кутуна, Бакудай концерт башламишна. Инай: «Чубанлар рекси» – лагъана къуьлдай гуьзел са гъава яна. Гададиз столдаллай жилдинал «Чан алай дагълар» кхъенвай тетрадь акуна; ам ахъайна, ван акъудна кѳелиз эгечІна.

«Чубанвал заз гъа гъакІан – виридалай алакъдай кар хъиз хъанай. Амма акІ туш. Чубан хъун патал – виридалай вилик жуваз хийирдин ва къенивилин булахар тир, хпер гзаф кІан хъун герек я, ахпа ваз жуван хайи дагъларин, чѳурарин чан алай тѳебиатди затІни чуьнуьх тавун шартІ я. Им вири вагъши гъайванрин къилихар чир хъун, векъерин хийир авайбур, зарарлук чир хъун язва...»

Амрагъа тетрадин маса са ара кѳелна.

«Заз Селим халуди вагъши гъайванрикай алапат жедай къисаяр ахъайна. Ада къе вичиз акур ихътин са кардикай суьгъбет авуна... Са касди фалчи жерягъвал квай къаридин чѳаларал амал авуна. Белиждин тамай къуна гъанвай къуьгъуьр, адан як «бубасил азардин дарман я» – лагъана, ам тукѳвада къван (къуьгъуьрдин як бубасил квайдаз дарман хъун вич тапарар я). Еке азиятдик, а касди гъилер ивидай ктад хъана къуьгъуьрдин хци цацар алай хам хтѳунна, а патал гадарна. И хам сифте элкъвей туп хътинди хъана, кѳватІ хъаналда. Са арадилай ам чан квайди хъиз алахъна, ара датІана алай чкадал киткиз-юяз

акъвазна. А касди къуьгъурдин хамуник къгъайла, ам элба-эл мад туп хътин кІватІ хъана. Гъа икІ къуьгъурдин хам хейлин вахтунда «чан алаз» хъаналда. Вагъши тукІур касдиз и кар гзаф дакІан хъана. Ада и цацар алай хам юзун, вичиз Аллагъди завал ракъурдайла къалурзавай «мажузат» яз къатІана, дуьаяр кІелна, садакъаяр гунуг хиве къуна. Пагъ, гъикъван авамвал я! Заз а хам вучиз акІ юзазвайди ятІа чир хъана. Им къуьгъурдин хамуна авай нервийрик чан кумаз хъунилай алакъалу я. Абуру хам вагъшидин лешинилай алатайлани чпин кІватІ жез ахъа хъунин везифа къиле тухузвайди тир».

Амрагъа мад маса ара ахъайна. Адаз ахъа авур цІийи чинай вичин тІвар акуна, тадиз а ара кІелна, ял къуна тетрадь акъална, ам столдихъ ацукъна.

«Зун дуствилияй атІанва... Зун негъ я...» – лугъудай хиялди Амрагъ бегъем къарсурна. Адаз и гъалатда приемникдай «авахъна», кІвал ацІурнавай ширин манийри дад хганач. Мугъман, приемник акъвазарна, тадиз вичин чантани тфенг къахчуна, катна хъфиз къежел экъечІна. РақІарал ам Селима къаршиламишна.

– Яваш, яваш! Акъваз, я хтул! Вун гъиниз я?

– КІвализ хъфизва, – Амрагъ къил куьрсна акъвазна.

– Ана гъикІ хъана эхир? Вун вучиз акъвазна? Вучиз гила тум ракъара гъатнавай чІурун кац хъиз ажугълу яз катзавайди я?

– Кар ава... хъфизва ман, – лагъана Амрагъа чІулав вилер, къалин ва гъяр-къуь рацІамрин кІаник кутуна, элкъвей кутугай шикилрин чиниз са ранг гъиз, сад чукурис, дарихвилер авуна.

– И «хуьряй» мугъман дуьньядикай пар хъана, рикІ дарих яз рахкъурдай адет авач чахъ! Ша, кІвализ элкъуьгъ! – лагъана Селима Амрагъан къуьнелай къуна, ам кІвализ хутахна. – И гъалатда ви дуст Мердан хкведа.

– Ада зун дуствилияй атІанва. Зун негъ кас я... – лагъана Амрагъ тфенг къуьневаз акъваз хъана.

Селимаз мугъман гада ажугълу яз катна хъфинин себеб чир хъана. Ада Мерданан «Чан алай дагълар» ктабда Амрагъан гъакъиндай кхъенвай чинар ва Мердана а гададикай авур суьгъбетар рикІел хкана.

– Дустуникай агай хъел, хтул, фад алатда, – лагъана Селима Амрагъаз ацукъдай чка къалурна, – амма душмандикай авай хъел къвердавай яцІу ва гужлу жада. А хъел анжах душман терг хъун кумаз алатда. Бубайрихъ акъулли мисал ава, лугъуда: «Дуст къун регъят я, дуствал къиле тухун четин я». Ша, хва, вуна дуствал къиле твах!

Амрагъ кисна ацукъна. Ам туькъуьл хиялри дарихарна.

Алатай нянриз радиодай Селимакай ва Мерданакай гайи Жамалан очеркдиз вири хуьруь яб гана. Вичин дуст тир Мерданан викІегъвиликай, жегъил чубанди ийизвай хийирлу кІвалахрикай Жамала гзаф кІанивилелди кхъенвай произведениеди Амрагъ фикирдик кутуна. Ам гагъ шадвили хкажна, гагъ курпашман жез хъана. Вучиз лагъайтІа, Мердан вичин дуст тирди рикІе гъатайла, Амрагъ жегъил чубандин бажарагълувили, гъунарри ва алакъунри шад ийизва. Гъа и арада, вичи чубанвал авун хиве къун тавурди, «чубанвилиз фидайди будала я...» – лугъуз Мерданаз ихтилат авун ва ам вичиз ажугълу яз чапрас-чапрас килигун адан рикІе гъатна хъана.

Накъанлай башламишна Мерданан дидедиз хуьруьнбуру гуьзайдун хьурай лагъана.

Вели Мерданан диде Умуятан гьил къаз, хциз колхоздин патай пишкешар гунугин хабарар гваз атайла, ина Амрагъан диде Саядни аваз хъана.

– Виридалалайни вилик, – лагъана председатель Велиди, шад яз Умуятан гьил къуна, – гада хайи дидедиз, ахпа ам аладай бубадиз, адалай гуьгъуьниз ам чӀехи авур, адаз ихтибар авунвай хуьруьнбуруз баркалла хьурай! Чаз къедлай къулухъ Надир чубандихъ адан бармак чилел вегъин тавур эркек хва аваз чида, Умуят вах! Мад вуна радиодиз яб гана хьи?..

– Эхъ, яб гана, Вели стха, – лагъана Умуят, шадвили гьавалу авунваз рахана. – Ам чи кӀвалин чӀехиди я. Вичин гъвечӀи стхаяр ва вах хуьзва ман. Дяведиз фирла бубади гъа и кӀвалин юкъвал Мерданан пелез темен гана лагъана: «Килиг, хва, къедлай башламишна вун и кӀвалин чӀехиди я. Вун итим хьухъ гъа!..» Буба элкъвена хтанач. КӀвалин чӀехивал зи аялдин хиве гъатна...

ДУШМАНДИН КЪИНИКЪ ЧИ ДИРИВАЛ Я

– Са ракъар аламач, Селим халу! – лагъана чукурна хтана кӀвализ гъахъай Мердана. – Я абур галчӀурай гелерни амач. Чайгъунди абурулай вичин япах алай тум галчӀунва...

– Ваз ракъар алай чка жагъанвач жеди?

– Ракъар алай чка заз жагъана, за абурун хкар янвай тӀеквенарни жагъурна...

– Вагъши чи хурукай санизни къадач!.. Ваз Амрагъ аквазвани, хва?

– Аквазва, – лагъана Мердана аял вахтарилай вичихъ галаз дуст яз чӀехи ханвай Амрагъаз вил яна, чиник хъен кваз ацукъна.

Мердана гваз хтанвай хабарди, Амрагъ гуьрчехъанни гъевеслу авунвайди Селимаз чир хъана.

– Ша тадиз фу, хуьрек нен чна, рухваяр!

Мердана вичин дуст Амрагъаз килигна, фикирлу яз лагъана:

– Вахъ галаз за къасни фу атӀун хьийидач лагъанвай... Ихътин дуьшуьшда вучдатӀа зазни чизмач...

– Душмандал гъужумдиз фидайла, – лагъана Мерданан гъавурда гъатай Селима, – дустари къал авун – абур кӀаник акагун я, хтулар! Куь уьмуьрдин и къили, куьн гатфарин тӀулал ахъайнавай, чан гъидай цив гвай багъа бахтлувилин ва булвилин тумар яз гъар патахъ тухузва. Мердана хпехъанвилин везифа къунва. Вуна, хва Мердан, ви бубади хъиз, ирид хуьр хуьнин къаст авунвайди за къатӀузва.

– Вун, Селим халу, – лагъана Мердана, – чун хътин жегъилрик руьгъ кутун, абур хкажун алакьдай, бажарагълу шаир я!

– Де яргъиярмир, фу неъ! – Селима Мерданан рахун акъвазарна. Вучиз лагъайтӀа, адаз вичин тариф авун кӀани кар тушир.

– Жанавурди, хтулар: «Ибур зи гуьгъуьниз му, къведа?» – лугъуз куьн гуьзлемишдач.

Гадайри тади кваз гъуьрчен якӀар квай шурпа таза фахъ галаз тӀуьна.

– Зун ина ятахдал акъвазда. Хпер чеб-чпел тапшурмишна туна виже къведач. Абур цегврекай кхундай авамар я. Инал чи чӀехиди – Вели къведайвал я. Яб це! Яракъар: тфенгар, гапурар, кӀвачериз ядай къармахар, еб, къве лаш...

къачу. Чантайриз фу ва як вегъ. Жанавур гъилелди къаз кІан жемир. Заз ахътин чандихъ вил галамачир дирибашвилер герек туш! ТІар хъанвай вагъши гзаф хаталу я. Яб це! Вагъши кІвачихъ къармахар алай ракъар галаз винел гзаф тІимил дуьшуьшра фида. ФейитІани, малдин кІвачи атІанвай жигъиррин рварихъ къармахар галкІана къулухъ элкъведа. А вахтунда ада вичи-вич агъадал гадарда. Виридалай вилик «Къветерин къванериз» килиг. Абур агъуз фейи къачагъдин рекъел ала. Гел жагъун тавуртІа, къакъан синерилай килиг. Ракъар галкІайла вагъши вич чуьнуьхиз алахъда. Агъа патал «Физвай хурара», «Къуша кІамара» «Цегъерин тама» вагъши квез жагъида. Инра ам авачтІа, санихъни фирмир, зи къилив хъша... Чна мад са план туькІурда. Маргъалрал мукъаят хъухъ!..

Мердан ва Амрагъ ракъар гваз хъфенвай вагъшидин гуьгъуьниз фена.

Дагълар вилерин нур тухудайвал живеди лацу авунва.

Амрагъаз мукъвал-мукъвал къуьнелай къуна Мерданаз: «Ваз зун негъ кас я, зун галаз ви гъурч чІур жеда... Зун фидач...» – лугъуз кІанзава, амма лагъанач, кисна. «Мердана захъ галаз и арада къал авуртІа, жанавур хъфида», – лагъана Амрагъан фикирди, сабурувал авуна.

Гадаяр, аязди къведан хъуькъверни яру авуна, тІвар-ван авай «агъмед ичерин» рангуниз гъанва. Ингъе, дустар къуьн-къуьне акІурна, са синел акъвазна, гъар патахъ килигзава.

Пагъ жегъилвал, ви жирвили кун тавурди ама жал?!

Са къадар рекъиз Мердан рахун тавуна физвайди акуна. Амрагъ дакІунна. Адан фикирди: «Мерданаз вичин ракъара гъатай жанавурдик зи пай акатиз кичІеда, фидач ман!..» – лагъана, ам акъвазна.

– Зун фидач...

– Вучиз! Гила гъикІ хъана?!

– Ракъара авайди сиве авайди я... За ийидай кар авач.

Амрагъ, вичиз адет хъанвайвал, къама ял туна, элячІна маса кІамухъ фена.

Ракъинин сифте нурад акъуна. КІвачерик квай дакъанвай цІийи жив, чарчин гъвелар хъиз регъятдаказ гъар патахъ чкІизва. Ара-ара Мердана лаш эцяна, бязи кІамара акъвазнавай, руварик квай куьлуь маргъалар агъадал дугурзава. Вучиз лагъайтІа, абур чубандин рекъел еке хаталувилер я. Саймазвал авуна, юзанвай маргъалдал хкаж хъайитІа, ам хкетрик квай чилий, цавай фидай гам хъана алпандин къванци зарбуналди агъадал цІутхунда. Ахътин маргъалдаллай инсан вил ахъайна акъалдай вахтунда, живеди вичин къайи ценерик кутуна, чархарин кІаниз гадарда.

Дагъдин тик хурарал алай жив гзаф хаталу я. Амма Мерданаз вичин къармахар кутІуннавай кІвачер гъихътин арайрал эцигун лазим ятІа хъсан чида.

«Чархук ятахдилай» хейлин мензил са патахъ фейила, Мердан «Чагъра пел» – лагъана тІвар ганвай тепедал хкаж хъана. Инлай са гзаф кІамар, дагъларин хулар, гатун яйлахрин чинар хъсан аквазва. Мердан гъар патахъ килигна. Бирдан адаз вич алай тепедин кІаник квай дагъдал гелер акуна. Ина живедин «кап эляна дуьзарнавай» хътин цІалцІам тир винел пад са шумуд чкадилай ханвай.

Мердана са геренда фикирдай и гелер «кІелна», ахпа ван акъудна вичи-вичикди веревирдер авуна:

– Агъа гелер къилихъ галай чархукай кватай къванцинбур я жеди... Ваъ!

Къван чІугуна агъадал фирай... амма и гелер гагъ-гагъ тІимил къван винелни фенва эхир.

Мердана агъадал чукурна. И арада къве тфенг ягъай ван атана. Чубандиз вичин ажугълу дуст Амрагъа гъуърч ягъайди чир хъана. Мерданаз вагъшидин кІвачерин ва ракъар галчІур хъанвай гелер ачухдиз акуна.

Гъуърчехъан нисинрилай алатайла ракъар галай жанавурдив агакъна. Яргъ-алай инсан акур вагъши пехъи хъана. Ам, мукъвал-мукъвал къулухъ вил ягъиз, авай къван къуват эцигна, кІаник квай тІеквенрай ва хъиткъеррай ацІанвай, ацахънавай зурба къеледин харапІайриз ухшар авай чархарал физва. Мердана жанавурдин гуьгъуьниз чукурна.

Мад са сеферда жанавурди къулухъ вил хъияна, вичи-вич чархун са мичІи хъиткъердиз вегъена. Мерданаз и арада винелай алай кІуртуникай агъур пар хъанва.

Жанавур вичелай пуд виш метрдин мензилда авай чархарин хъиткъердиз гъахъайди акур чубанди вагъши вичин гъиле гъатнаваз гъисабна. Ада фагъум тавуна, винелай алай кІуртІ хтІунна, тфенг хуруз чІугуна жанавур акъвазай чарх алай патахъ чукурна. И арада Мерданан фикирди: «Са сеферда къванни за чан аламай жанавур къуна адан мурдар сиве хак акІурна кІанда» – лугъузвай. Гададиз вичин кичІ авачирвал рикІин дериндай истеклу хъанвай Саламатаз къалурун кІан я. Ада чантадай хак туна гъазурнавай литинин бегъле акъудна, ам вичин чапла патан гъилел акъалжна.

Жанавур чуьнуьх хъайи чархук агакъдалди хейлин мензил амай. Вич дуьз физвани авачни чирун мурад яз, къил хкажайла, Мерданаз дагъдила вичел зурба турулту гваз, цав ва чил къуна лацу, амма къудратлу сел къевезвайди акуна. Къванери ва синери къил гиж ийидай къван къати ва эйбежер ванер акъудна. Мукъва «вицІ» ийидай ван авачиз секин тир хъуьтІуьн дагъларикай къванерни накъвар ва живерни муркІар сад-садак какахъна, ван акъалтна чилъй гадар хъанвай вулкан хътин пехъи тІурфан гвай къурхулу маканар хъана.

Виняй агайди маргъал яни, тахъайтІа ам чайгъундин хура гъатнавай живерни гъамбарар яни чирун ва вичи-вич саламатдиз акъудун мурад яз, Мердана тадиз са чархун кІане къил чуьнуьхна. Дагъларин къилел къужахламишна, бирдан абур къарсуна къарагъайди къати чайгъун хъана. Ада къвердавай къати хъана цавай атанвай живерин гъамбарар мад цавуз хкажна, къуд пад лацу пехъивал гвай, къайи, хаталу баябанриз элкъуьрна.

Гъекъеди къежирай Мерданан беден ахпа элба-эл къайи жез башламишна. Ам гъич са декъикъада и чархун кІане акъвазна виже къевезвач. Гадади вилер буьркъуь ва нефес дар ийизвай къати чайгъундиз килиг тавуна, жанавур акъвазай чархун хъиткъердихъ гъерекат авуна. Маса чара авачир. Ятахдихъ фидай рехъ кІеви я. Алукъиз, къарагъиз, вилериз гъич кІвачин кІаник падни бегъем акун тийиз, япарал «уьфтер» ягъизвай ва къвердавай къати жезвай жив гвай чайгъун къатІна чубан вилик фена. Беден рекъирдавай ада вичи-вичиз: «За авур кар вуч я?! КІурт хтІуник исятда, зи уьмуьр бегъем хаталувилик кутунва...» – лугъузва. Адалай гъейри Мердана гъар са камун къилиз вичиз къиникъин хаталувал авай арада, сваларин маканрихъ фенвай аял вахтарилай санал чІехи Амрагъакай, азарлу яз месел алай, рикІяй дуст къунвай Саламата-

кай ва дарих жедай чЕхи дуст Селимакай фикирар ийизва. Мерданаз исятда Амрагъ вичин мукъув хъунухъ, адан гъил-гъиле аваз, дустуниз: «КЕвиз акъ-ваз!» – теклифна, саналди вилик финиф кІан тир. Гъайиф! Гъайиф! Дустар чайгъунди пехъивал ийизвай дагълара, дерейра сад-садакай аралу яз, садаз-садан куъмек кІан яз пехъи тЕбиатдин инсафсуз къужахдал гадар хъанва!

ТЕбиат икІ дели хъанвай арада, чандихъ зеррени умуд амачиртІани, Мердана душмандал гъужум ийизма. Адан фикирди: «Зун икІ КЕве тунвайди чубанрин душман – зи душман жанавур я, икІ хъайила, зун рекъидалди за ам бамишда!» – лугъузва.

Мусибатдин азабралди Мердан чархарин кІаник агакъна. Ам инра авай чІулав хъана акъвазнавай са дар хъиткъердиз гъахъна. И чка сивяй дар тиртІани анихъ фейила са кІвалин майдан къван гегъенш тир. Мердан тадиз и тЕквендив гвай къванерикай, адан сивел цал къаз эгечІна. Са тІимил вахт алатна, чайгъунди гадарзавай живеди чубанди эцигай цлаз живедин къалин «сувагъ» гана. Чарха авай хъиткъердин чайгъун къекъвез хъайи тЕквен михъиз КЕви авуна, гила ина бегъем секин тир. Са къадар ял яна, нефес секин авурдалай гуъгъуьниз, Мердан жибиндин фонардин экуьналди чархарин сур хъиз мичІи хъанвай и магъарадиз килигна. Ина хъайи вакъиади жегъил чубан бегъем къарсурна. Магъара дарди тир. Амма адал хейлин яргъивал алай. Ина а къилин чархув игисна, вилери къацуни вили эквер ийиз чубандин душман – ракъар галай жанавур ацукънавай. Экъв ягъайла, ада ажугълувили ва кичІевили, пехъи авунваз зурзун квай пІуззарар хкажна, иви экъичнавай хъиз яру хъана акъвазнавай сивяй, лацу жидаяр хъиз хци ва ири сарар къалурна, чубандиз къурхуяр гуз башламишна.

Мерданан, чайгъунди атІана къанвай чан, са легъзеда къизмиш хъана, чинай цІай акъатна акъвазна, адаз кичІевал амачир. Са гъиле фонарь къуна, муъкуъ гъилел хак туна туькІуърнавай бегъле акъалжна, ам чукурна жанавурдал тепилмиш хъана.

Жанавурди сив бегъем аладарна, гададин бегъле алай гъил къуна. Гадади тадиз бегъледа авай хкунин са къил жанавурдин сивин къава ва муъкуъ къилни мецин винел пата акІурна ам лап туьтуьхдихъ къван чуькъвена, бегъледай гъил акъудна, адакай куърс хъанвай епералди, вагъшидин ахъа яз амай сив нерин винелай ва чинедин кІаникай мягкъемдаказ кутІунна.

Вагъшиди гъикъван хъуткъунар, ялунар авунатІани, адавай мад вичин сив я ахъайиз, я акъализ хъанач. Са шумудра ада каф квай цІаран яд авахъна физвай, къве хел хъанваз кІвенкІ алай тІиш чубанда эцяна. Мердана, вичин чанда авай ажугълувили кІватнавай къуват вири эцигна гъужумна, вагъшидин туьд къуна ам бамишиз эгечІна. Чанда къиникъин къурху гъатай жанавур, авай къван къуват эцигна, чубандин менгенияр хъиз туьтуьнал алкІанвай пацарикай катиз алахъна, амма затІни тахъана зайиф хъана, эхирни кІвачер тІарамуз яна магъарада къурана.

КЕве авай инсандиз са секундни еке вахт я! Ада и секунда вичин къиле виш фикирдиз чка авуна, абурукай лап умудлуди хкъяна. Мердана жанавурдин чан буш хъана, «гъилерай авахъзавай» арада фикирар авуна. Абурукай сад: «Вуна гада жанавурдал чан тур, а чан ваз герек жеда», – лугъун хъана. Чубанди

тадиз вагъшидин туьд ахъайна, гъеле адан вилик кIвачер къуна са шумудрахъ ярх хъанвай душмандин хурал илисиз къилихъ хкажна, адав нефес къахчуз туна. Жанавурди тади кваз къанихвилелди вичин акъваз хъанвай нефес мад къачуз башламишна.

Мердан, жанавурдал и арада чан хтайла шад хъана. Им вуч лагъай чIал я?

Къена кIани душмандин диривал, жув саламат авун патал бязи дуьшуьшра Лукъманал-Гъакиман дарман хъиз герек я.

Къил хкажна, вичи вич чархув игисна, «кунгъ!.. кунгъ!..» ванер акъудур жанавурдал вилер алаз, Мердана шадвилер авуна. Адаз чанда къизмиш ивиди пехъивал ийизвай жанавурдин чими беден герек я. Вучиз лагъайтIа, чубандин кIула кIурт амачир. Ада ина хъуьтIуьн яргъи йиф акъудун лазим тир. Гададиз са гъвечIи дуьшуьшдик вич дакъана телеф хъун кIандач. Адаз ара-ара хиялди кIани рушан кичI гъатнавай вилер къалурзава. Абуру: «Килиг, кIевиз акъваз, гада!» – лугъузва.

Ара-ара Саламат эвер авуна атайди хъиз хиялдай Мерданан вилик акъваззава. Ада, гуя, япариз ван къведайвал: «Душмандин къиникъ чи диривал я, гада!» – лугъузва.

– Душман рекъида, Саламат чан, чун дири жеди, зи кIаниди! – лагъана эхир чубанди ван акъудна, ина вич-вичин къисметдин иеси тирди къатIана, йиф жанавурдиз далу яна акъудиз гъазурвилер акуна.

Шуиpат

СТХА ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

НУРАДИН ЮСУПОВАН 90 ЙИС

Яхулрин шаир Нурадин Юсупов 1931-йисан 28-мартдиз Лак райондин Кулушац хуьре хайиди я. СтIал Сулейманан тIварунихъ галай Дагъустандин пединститутдин (ДГУ) тарихдин факультет акъалтIарна, СССР-дин кинематографистрин Союздин патав гвай сценаристрин къве йисан курсара кIелна, Нурадин Юсупова яхул чIалал акъатзавай «Дуствал» альманахдин редакторвал авуна, Дагъустандин писателрин Союздин Правленидин жавабдар секретарвиле, Правленидин председателдин заместителвиле кIвалахна.

Нурадин Юсупов вири уьмуьрда анжах аялар патал кхъей шаир я. Адан тIвар СССР-дин вири пипIера магъиур тир Яков Маршакахъ, Корней Чуковскийдихъ, Агния Бартодихъ галаз са жергеда авай лагъайтIа, чун ягъалмиш жедач.

Яхул чIалал адан 30-лай гзаф ктабар акъатна. Адан эсеррин кIватIалар Москвадин «Малыш», «Детская литература», «Молодая гвардия», «Советская Россия» чапханайра урус чIалал акъатна. Адан «Балугъ батмиш жезва» тIвар алай ктаб Таикентда уьзбек чIалал, Таллинда эстон чIалал, Кишиневда молдав чIалал, «Чабан Рабадан» белорус чIалал акъуднай. Адан ктабар къецепатан уьлквейрин чIаларизни таржума авунай.

Сценарист язни ада вич къалурна – Нурадин Юсупован эсеррай эцигнавай «День рождения» ва «Канатоходцы» мультфильмаяр къени къалурзава.

Нурадин Юсупов вичел чан аламаз лайихлу тIварарив, гьуьрметрив агакъай шаир я. 1971-йисуз адаз Дагъустандин гьукуматдин СтIал Сулейманан тIварунихъ галай премия ганай. 1985-йисуз шаирдиз «Детская литература» чапханада акъатай «Кто кого любит» ктабдай РСФСР-дин писателрин Союздин премия ганай. 1989-йисуз Нурадин Юсуповакай РСФСР-дин гьукуматдин Крупскаядин тIварунихъ галай премиядин лауреат хъанай.

2000-йисуз рагъметдиз феи шаирдин тIвар Магъачкъаладин аялрин къилин библиотекадиз ганва.

Нурадин Юсупов вичин эсерар аялрини чIехибуру рикI алаз кIелзавай шаиррикай сад я.

Нурадин ЮСУПОВ

КЪУД ВАХТ САНАЛ

Пагъ, Шалбуз дагъ тушни къакъан!
Хкаж хъанва гъетерив къван.

Мус ятIа са вахтара фад
Са гъи ятIа уълкведай яд
Ахмиш хъана адал бирдан
Лацу саврух кеферпатан.

Чилерилай течидай чаз,
Лацу башлух вичел алаз,
Гъвергъвер цуькни гъана лацу
Апрелдин мерд, къезил гару.

Ахпа июнь хъана пайда,
Тваз Шалбузда вичин къайда.
Дагъдин чинай маргъвар-маргъвар
Физ эгечIна чими марфар.

Зулни акъван тушир яргъа –
Рахана мад цавай дурна.
Хура туна пешер хъипи,
Ламу гарар хъана дили...

Ахпа дяве хъана халис:
ХъуьтIуьв гатфар цаз хъиз кикIиз,
Тепилмиш жез гатун зегъем,
Зулуни ам ийиз бедлем...

Гъар садаз вич амукъна кIанз
Шалбуз дагъдин къужахдаваз,
Къуьдни гатфар ва гадни зул
Жезвач секин: дяве, къал-къул...

– Акъваз! – Шалбуз рахана икI,
Такабур къил хкажна тик. –
Къилер гатаз сада садан,
Куьн хъилера гъатмир акъван.

Зун зурба я, тур къвал къвала,
Квез къудазни жеда чка! –
Куътягъ хъана вахтарин женг,
Шалбуз дагъдал къакъан ва генг.

Адлай инихъ къуншияр яз,
Къуьд, гатфар, гад, зулни аваз,
Шалбуз дагъда уьмуьр ислягъ
Давам жезва, физ чи темягъ.

МУГЪМАНДА

Дагълара низ кІандач мугъман!
Атана ам. Чехи къажгъан
Эцигнава тадиз къулал,
Гум къугъвазва къакъан къавал.

Баде къвезва къулав эвел,
Вегъин патал къажгъандиз къел,
Лугъуз: «Хъурай дадлу хинкІар,
Вири хуьруьз акъатдай тІвар».

Бубадив гва гьерен ятур,
Лугъуз: «Ма им къажгъанда тур».
Адахъ галаз ахъайна гъаб
Вегъезва са къелен къаяб.

Чкалар гваз къвезва диде,
Къелни аваз вичин гъиле.
Шит тахъурай лугъуз хуьрек,
Вегъена къел мадни са мекв.

Серг гатана дахни ахпа
Къулан патав хъана пайда.
Вичин пайни вегъена къел,
Алай лугъуз фадлай рикІел.

Мугъмандизни хъана, гъелбет,
Авайди хъиз ихътин адет.
Хъивегъна къел гьерен якІуз,
Дадлу хинкІар хъурай лугъуз.

Гъа икІ гъазур хъана хинкІар,
Керчек, хуьруьз акъатдай тІвар.
Мугъмандиз я, лугъуз, хатур,
Гъар сада ам тІуьна пуд кур.

КІуь тиртІани хинкІар пара,
Амукънач мад маса чара,
Мугъмандини кІвалин хатур
Хуьз, тІалабна артухан кур.

ИкІ хинкІардин акъатна ад -
Куътягъ хъана булахра яд.
Яд, яд, лугъуз амукъна хуьр,
Регъуьхъбанди регъвенач гъуьр,
ВацІарни кваз хъана къери –
Са йифиз яд хъвана вири.

СА ЙИСАЛАЙ

Гъар йисуз зун хъфизва
Жуван хуьруьз шегъердай,
Гъар йисуз ам аквазва
Заз цІийи са тегъерда.

Заз аквазва, къуншидин
Гада физва булахдал,
КІелни яд гуз тухузва
Ада, къуна къужахда.

Лугъузва за: – Я къунши,
Ви кІел зайиф ятІа гъа?
Къекъвез тежез кІвачерал,
Адак азар кватІа гъа?

– Ваъ, я халу, зи кІел къван
Зирекди ваз акур туш.
АхъагъайтІа, катда ам,
Жува тухун агъур туш.

Са йисалай мадни зун
Къуншидал гьалт хъвуна.
Аквазва, гьер тухузва
Ада кIулал къачуна.

Лугъузва за: – Къунши, ви
Гьер надинжди ятIа гъа?
Яд гуз тухуз кIулаваз,
Катдай хесет кватIа гъа?

– Ваъ, я халу, гила гьер
Катунихъай кичIезвач,
Къаткидай къван куьк хъана,
Ам пуд камни къекъезвач.

Инал-анал ацукъиз,
Къарагъарун залан я.
Гъавиляй ам кIулаваз
Тухун жуваз хъсан я.

БАРКАЛАДИЗ ЛАЙИХБУР

Шад я баде: – Цинин йис
Хъанач гена четин йис.
Векьер-къалар бул хъана,
Тух цур, чими къул хъана.
Аваданвал къалурай
Дагъ-арандиз баркала.
Икъван алаф гъазурай
Маргъухъанриз баркала.

Шадвалзава бубади:
– Бегьер хъана зурбади.
Икъван техил ратIарал
Хъанач мукъвал йисара.
Комбайнердиз никIерай
КIватI хъувур а бегьерар
Аферин ва баркала.
ТIвар яхъ адан гъар сана.

Шадвалзава дидеди:
– Ажеб бул тир нуьгведин
Ичер багъда-бахчада.
Тар гъамбар хъиз аквадай.
Квач йисак са синихни,
Багъманчи я лайихди
Чи виридан гъурметриз –
Баркала ви зегъметдиз.

Шадвалзава къифрени:
– Бул я суьрсет кIвалени,
Муьхцуьзни ам хканва.
Сиви-сивди ацIанва
Чи теквенар къилериз,
КIвахъай къуьлуьн никIериз.
Чи баркала, аферин
Абур такур вилериз.

ЖАНАБИ ХАН

МичIи яру шир яна зи къуншиди
Гъаятда вич ацукъзавай куьсруьдиз.
Айвандилай эвичIна са арадлай
Вичин къвалар гуьцIна адав псиди.

Маргъвар-маргъвар хъанвай къвалар къалуриз,
ЭкъечIна ам килигдайбур жагъуриз,
Жигъир къуна фена-фена тамуз къван,
Къил цававаз, тум дамахдив юзуриз.

Пси акур жанавурдик гъасятда
Гъич садрани такур зурзун акатна.
Рахазва ам сарар акъаз сарара:
«Ни фикирдай, пеленг чинриз акъатда?!»

Валарикай хкечIна, са чIавузни
Тавур къайда юкъ агъузна, ажуздиз,
Лапагди хъиз, жанавурди лагъана:
– Буюр, илиф, жанаби хан, тамуз чи!

Гьыкаят

Арбен КЪАРДАШ

ВАЧИЕ-ХВАЯР

Роман

7-кьил

И дуьшуьшдихъ ажайиб ва вилив техвей эхир хъанай, ада чун, угъри къаз Клан хъайибур, вири хуьруьн сиве тунай. Амма а кардикай за квез ахпа суьгьбет хъийида.

Балакъ халуди ахъаяй ихтилатдикай, Ясабанни Ширинатан къисметдикай гуьгьуьнлай заз жуван уьмуьрда гзаф гьилера ван хъанай, абурукай суьгьбетзавай гьар са касди а вакъиаяр гьарда вичин жуьреда чӀагур хъийиз ахъайзавай. Амма заз а вакъиайрин давам хъун абурун игитрикай садан вичин сивяй ван жеда лагъана за садрани гьич хиялни авуначир. А мажарайрин къатӀ гьихътинди ятӀа тайиндиз чи хуьруьнвийриз чинни ийизвачир ва гъавиляй абуру Ширинатан къилел вуч атанатӀа сугьбетдайла, гьарда вичи фикирзавайвал ахъайзавай.

Гьакъикъатда гьикӀ хъайиди ятӀа, заз Москвада Ширинатавай вичивай, яни Арина Федоровнадивай ван хъанай. И вакъиайрин давам хъунихъ галаз Шуайни алакъада авайди заз сифте яз чир хъанай.

Хуьруьнвийри ийизвай ихтилатра Шуаян тӀвар авачир. Им акӀ лагъай чӀал жезвай хъи, я ада вичи, я адан диде Лизе къариди Ширинат чпи гьикӀ къутармишнатӀа, садазни лагъаначир.

РикӀивайни, а вакъиайрин крар акъван къалабулух квайбур тир хъи, Ширинат къутармишун лагъай келима гьакӀан ичӀи гафар тушир...

Сифте яз Ясабан кӀвализ адан къилел агай туькьуьл хабар агакъарайди адан субай къве вах тир. Абур а чӀулав йифен къанлу межлисда авай ва абуруз вири хъайи-хъайивал ақунай. ЧӀарар чкӀана, чпиз чеб гьиниздатӀа

Эвел виликан нумрада

течизвай абуруз хирерай иви авахъиз ярх хъанвай стхадин патав фидай мумкинвал хъаначир: итимри абур агудначир. АгуднайтӀани, абурувай жедай са затӀни авачир. Чехи бедбахтвили къил къилелай алуднавай рушариз амукъайди, дили шел-хвал къилеллаз, «Къена! Къена! Стха къена!» лугъуз, кӀвализ чукурна, чарпайдал месел алай Ширинатал гьужум авун тир. Жегил дидедин яргъи чӀарар къуна, ялиз, Ясабан вахари цӀугъзавай, гьараярзавай:

– Квахъа инай, кач! Чи стха къиникъал гъайи душман вун я!

Абурун гьарайрик кӀвалин къацӀал куькӀуьрна эцигнавай лампадин экв зурзадай.

Хъанвай мусибатдин чӀехивал чир хъайи Ширината рушарин капашри гузвай тӀарвилер саймиш хъувуначир, ада вичин таза куьрпе хурухъ къуна чукъьвенвай ва, вичин беден къвечӀиларна, вичикай баладиз далда авунвай. Аял гена цал галай пата авай.

Вичиз сад лагъай хтул багъишнавай сусан килел-кIвачел элкъуьн вичин хивез къачунвай Селми – Ясабанны рушарин диде гена кIвале хъанай. Ада вичин вири къуватдалди рушар Ширинаталай алудна гадарна.

Дили хъанвай къве вахни гъар сад са цлавай, чIарарни чкIана, гъа гила мад язух Ширинатал гадар жез кIанзамаз, вилерай цIай авахъиз, акъваз хъана.

– Зи хцел чан аламани? – сабурлудаказ хабар къуна дидеди. Ихътин сабур гъинай атанатIа, белки, адаз вичизни чизвачир жеди.

– Ам хенжелдилай авунва! Итимри райондин духтурханадиз тухузва! – лагъана са руша. – Мектебдин машинадаз тухуз кIанзава.

Хцин къанлу вуж ятIа, дидедиз аян тир:

– БетIих яни?

– Эхъ.

Ширинат гъа агаж хъайивал, кIватI хъиз, элкъвена чIаганвай. Ада вичин уьмуьрдин са пай къутягъ хъанвайди аннамишнавай, амма амай уьмуьрдин муькуь пай вичин хурув агудна къунвай чими кIватIунихъ галаз, и кIвале, хуьре киле физвай мусибатрикай са хабарни авачиз късанвай куьрпедихъ галаз алакълу хъун лазим тирди Ширината рикIелди ва я килелди ваь, санлай вири бедендалди гъиссзавай, и гъиссди адазни, вичин къари Селмидиз хъиз, чIехи сабурни руьгъдин къуват гузвай. Исятда адаз и дуьньяда авай-авачирди са вичин бицIек тир. Амай вири гъиссер, фикирар, умудар, мурадар къулухъ хъанвай, ханвай, квахънавай. Анжах са къадар йисар ала-тайла, хирер куьгъне жез эгечIайла, ам вичин къаридин сабурлувилел ва адан рикIин чIехивилел гъейран хъанай. Гъа чIавалай ада вичин къведай уьмуьрда Селми къариди вич тухвайвилелай гъар са четин макъамда чешне къачуз хъанай.

Са декъикъадин зайифвиликиди Селми Ширинат алай чарпайдин къерехдал ацукъ хъанайтIани, ада вичи вич квадарначир, ада рушариз лагъана:

– Куь идав вуч гвайди я? И язухдин, и бахтсуз хъанвай дишегълидин тахсир вуч я? Алад куь стхадин гъарайдиз! Гъадан гуьгъуьниз. Агакъара машиндив!

АкI тир хъи, дидедин умуд хва чкадиз хтуник квай, гуя адан дагъдин пад хътин хва къемедивай кIудиз жедай кас туш. Амма гуьгъуьнлай, йисарилай, Ширината фагъум-фикир авурла, гъакъикъат ахътинди тушир. Адаз, вичиз дуьнья акунвай, уьмуьрдин уькIуь-цуру, каш-мекъ, инсанрин къисметарни къадарар акунвай и дагъви дишегълидиз руфуна къеме атадна къейи дуьшуьшар садни къвед чизвачир, ахътин вакъиайрикай ада са шумудра Ширинатазни ихтилатар авунай. Хци яракъди къенер къатI-къатIнавай са касдизни я духтурдивайни, я Аллагъдивайни са куьмекни техъ-жедайди Селмидиз хъсандиз чизвай. Амма вичин хцин килел мусибат атай йифиз ада рушариз стхадин гъарайдиз алад лугъун Селми къариди вичин хцин свасни адан куьрпе, вичин хцин ивидин кIус, къутармишун патал авур кар тир. Ада сусан вилик, вичин рушари хъиз, хъанвай чIехи хажалатдик къил квадарна, чIарар чухваз, къил-хур гатаз йикъ-шуван авуначир, адаз а кар патал вичиз вахтар гзаф авайди чизвай. Амма туькъуьл хабар агакъай сифте декъикъайра ада вич гъиле къунай.

– Алад, – секиндив, гуя са карни тахъанвайди хъиз, лагъана ада сусаз, рушар кIвалай экъечIайла. – Аялни къачуна рекъе гъат.

– ГъикI? Ясаб духтурдиз тухванва, ам дири хъжеда! – вилерай тIуб-тIуб накъвар къвез эгечIай Ширинатан умуд гъеле атIанвачир.

– Ваз ви аял сагъ амукъна кIанзаватIа, ката!

– Гъиниз? Зун и йифиз гъиниз фида? – теспача хъанай жегъил дишегъли, къаридин сабурлувили ва секинвили къарсурнаваз.

– Лизе къаридин кIвализ... Шуая са рехъ акъудда...

Ширинатаз вичин къариди и меслят къалурначиртIани, фидай маса чка авачир, ам гъикI хъайитIани вичин диде яз къабулнавай Лизе къаридин кIвализ катдай.

Селмиди пек-лек кIватIна, багъламада туна, сусав вугана.

– Инавайбуру, папарини рушари, вун неда, чан бала. Алад. Маса рехъ авач. Ви пад хвейитIа, абуру зунни негъ ийида.

Мусибат бегъемдиз киле ацукъариз тахъанвай Ширинатавай вич садлагъана патанди хъунни аннамишиз жезвачир.

– Диде чан!.. – Ширинатан накъвар акъваззавачир, ада Селми къужахламишна: – Завай Ясаб такуна хъфиз жедач!.. Ам зи хаинвал жеда...

– Зи руш! Зи свас! Зи хтулдин диде! Ваз ам тахкуна хъфин регъят жеда... На ви килелни, ви бицIекдин килелни балай гъиз тун хъайитIа, гъам хаинвал жеда, зи бала...

Къариди сусан гъилериз, вилериз, хуькъвериз теменар гана. Анжах гила Селмидин вилериз накъвар хъиткъиннавай. Амма ада абур Ширинатаз къалурначир, ада вич, мусибатдин гъа эвелдилаь хъыз, руьгъдин дериндай къевелай гъиле къунвай. Аялдикай багъна къуна ам, цлахъ элкъвенай ва чинеба гъилин къванав вичин мискъи накъвар михъна. Ахпа ада гъелени ксанмай куьрпе гзаф мукъаятдиз чукварда туна, адаз теменар гана, яргъандик кутуна Ширинатав вугана, багъламани адан гъиле туна.

–Алад. Кичле жемир. РикI къевиз яхъ. Зи играми хтул, зи Ясабан клус Андрей вал аманат, вунни – Аллагдадал... Зун ви вилик са къелди тахсирлу хъанатIа, залай гъил къахчу, чан дидедин...

– Диде чан... – Ширинат ван акъат тийиз шехъзавай, адаз лугъудай маса гафар амачир.

– Даркалрин мягъледай яна алад, аник кас жедач... Килиг гъа – им ваз зи веси я – киф атIуз тахъуй гъа! Ваз гъеле Ясаб къена акунвач...

Хва квахъай дидени хва жагъай диде сад садаз эхиримжи сеферда килиг хъувуна.

Ширинат къвалей экъечIна, айвандин гуарихъди фена. Гъаятдай экъечIна, куьчедал, Даркалрин мягъледихъди физвай рекъихъди кам вегъинни далудихъдай, вич экъечIай къвалей, садлагъана акъатай гъарайди, шелдини хвалди, сузадини лугъунри жегъил дишегълидин рикI генани къарсурнай. Селмиди икъван гагъа хура, чандин деринра чуькъвена къунвай хажалатдин сел гила вири санлай юзанвай. Ада вичин хур-къил гагазвай, чIарар чухвазвай. Амма хендеда хъанвай свас къулухъди элкъвенач, ада язух дидедиз дерт-гъам ичIириз манийвал авун къетIнач, я вичелай а кар алак тийидайдини адаз чизвай.

Идалайни гъейри, агъадай, мискидин къвалав гвай куьчедай, къезвай дишегълийрин лугъунрин ванерни акъатзавай. Абур Селми къаридин къвалихъди къезвай бур тир. А лугъунрин ванерик гагъ-гагъ матишкадиз, яни Ширинатаз, къазвай гъелягъринни, адаз ийизвай экъуьгъунрин, къанлу БетIихал гъалчзавай къаргъишрин хци ванерни акахъзавай. Ширинатаз вич вахтунда къвалей акъудай Селми къари гъахъ тирди гила чир хъанвай. Жегъил хендедадиз а дишегълийрин арада вичин виликан мидяяр-рекъибар авайдини аян тир, адаз абурун ванер, абурун экъуьгъунар-къаргъишар таниш тир, абур вужар ятIани адаз чизвай. Къе йифен демина хъанвай чIехи мусибатдин чешме вич, яни Ширинат тирди и дишегълияр патал жакъвадай гашкIум ва вичелай са бязибуру чпивай са йис вилик Ясаб къакъудунай къисас къахчудай багънани жедайди адаз чизвай.

Ширинат вичи вич гъиле къаз алахъна. Чанда зайифвални юргъунвал авайтIани, абур кваз такъуна, ада, вичиз Селмиди меслят къалурайвал, йифиз вичик кас-мас тежедай Даркалрин мягъледайтIуз Лизе къаридин къвалихъди кам къана.

Цава чIехи ацIай варз авай. Адан экв къатиди тиртIани, Даркалрин мягъледа, адет тирвал, къекъведай инсанар авачир. Межлисада авай инсанрин чIехи пай чкIанвачир жеди, абур иви авахъзавай Ясабни гваз мектебдин машиндин суракъдиз фейибурухъ галаз аладнаваз хъун мумкин я. Ихътин баябанвал хуьруьн къерехдиз къай и мягъле къадимбурукай сад тирвилай хъунни мумкин тир. Ина кас амачир ичIи къвалер гзаф авай, куьчярни машинар физ тежедай къван дарбур тир. Абур алатай вахтара араба ва я гъел физ жедай хътин гъаркъуьвал аваз туькIуьрнавай. ИчIивилиз ва куьчярин дарвилиз килигна адал Даркалрин мягъле тIвар акъалтнавай. Гъар гъикI ятIани хуьре яшамиш хъайи йисара Ширинатаз вири куьчяр хуралай хъанвай. И мягълени адаз вад тIуб хъыз чизвай. Адаз и куьчяра къванер, фуарар, къунтар, къекъуьнар гъинал алатIа, гъинал къванер хкис хъанватIа, хъсандиз малум тир. Амма ада абурукай са фикирни ийизвачир. Вич катай къвалей садлагъана акъатай гужлу, рикI къатI-къатI ийидай йикъ-шувандин ванци (якъин тир хъи, дишегълийрин клеретI анив агакънавай) Ширинат генани вич вичел хканай. Адаз вичиз хуьруьн папарикай хасарат хъуникай са къайгъуни, са кичIевални авачир, ада вичин куьрпе бала гъихътин бедбахтвилакай хкатнатIа, гъадакай фикирзавай. ЯхцIур югъ хъайи юкъуз буба квахъай куьрпедин дидени ажалдин хура твадай ихтияр ада вичиз авачирди гъисснавай, а гъисс адалайни вилик адан къаридиз ганвай, вучиз лагъайтIа адаз вичин хтул хва къван, гила лагъайтIа, са шакни алачиз, хцелайни багъа тир. Гъавилай къариди сусаз вич ва аял къутармишдай мумкинвал ганай.

Иски сурарин къванер чилик акахъ хъувуна, халкъдин къвачик акатнавай гъвечIи майдандал алай хъалдив агакъайла, Ширинатаз са вуч ятIани аян хъанай. Идалайни гъейри, адан япарихъ балкъанди пурхдай ван галукънай. Садни акуна Ширинатаз: майдандин кефер патахъди яргъи хъанвай хъалдин хъендихъ галаз мад пуд ажайиб

хъен аквазвай ва абур юаззвай. Хъалдин агъа патахъ вуж ва я вуч галайтIа аквазвачир, амма Ширинатан рикIиз умуддин ва регъятвилин экв хъичир хъана. Ада кам йигинарна. Гила адаз къве инсандин къаралтуяр акуна. Жегъил дишегълидиз абур гъясятда чир хъана: Лизе къарини Шуай!..

8-кьил

Балакъ халу, вичи лугъудайвал, куьгъне коммунист, я йифекайни, я угъридикайни кичIе тахъана, вилегъдиз виликди фена. Хуьруьнвийрин верчер чуьнуьхзавай кас рикIивайни БетIих, гзаф йисара дустагъда хъанвай, гъилик зурзун акат тавуна инсандин къене хенжел экъуьрай кас яз хъайитIа, къилел къведай хаталувал генани артух хъуникай Балакъ халуди гъич фикирни авуначир. Заз чиз, кIвале сандухда авай Сталинан ктабри адак къегъалвилер къалурун патал руьгъ кутунвай. Айсамавай вичин буба ихътин важиблу муьгълетда текдиз таз жедачирди, и кар авун адан намусди къабулдачирди заз чизвай – амни бубадин гуьгъуьналлаз фена. Зазни жуван рикI алай, жуван са пай хъанвай дуст гадардай ихтияр авачир, зани, зверна, Айсамав ахгакъарна.

Сардара, чна хъиз, фикирзавачир. Ада чна хев кутунвай кардикай кьил къакъуднай, ам, са гафни талгъана, чи вилерикай квахъна, хаинвилелди катна.

Хуьруьн виридалайни иски, къадим, амма виридалайни мягъкемдиз ва таъсир-лудакъ аквазвай и мягъледин куьчеяр гуьтIуьбур тир. Абуруз даркалар гъаваянда лугъузвачир. Абур, лабиринтдин чкIай ва акахъай хилер хъиз, сад садахъ галкIиз ва къакъатиз, инагар течидай касдин кьил элкъуьрдайбур хътинбур тир. Ихътин даркалрай угъри гъинихъ фенатIа ва я гъи пиплек чуьнуьх хъанватIа кьил акъудун ва я аян хъун четин тир. Зазни Айсамз амуькъзавайди Балакъ халудин къарадаллаз, ам вилерикай хкат тийидайвал, гъам физвай патахъди финиф тир, сад садавай къакъатуни чаз са хийирни тагудайди чаз хъсандиз чизвай.

Зи рикIик къалабулук акатнавай. ЯтIани зун ам иликъариз, винел акъудиз тийиз алахъзавай.

– Сардар гъахъ тир, угъри БетIих я. – Айсам лагъай и гафарайни зак квай хътин велвела гъадакни квайди тайин жезвай, гъадан ванцяйни иниз атунал, угъридал гуьрч авун давамаруникай гъайиф чIугъвазвайди ва къанлу БетIихакай къурху авайди къатIун четин тушир.

Чи къведан фикирарни сад хъуникай заз са къадар регъятни жедай жеди, и легъзеда чи къалабулукни къурху, хаталувал гъиссунни кичIевал гъакIан ичIи, тапан ва нагъахъан гъиссер туширди чаз тайиндиз акуначиртIа, абурун турусвал чна чи хамуналди гъисс авуначиртIа.

Чи рикIе авай кичIевал чи къилел атанай. Садлагъана са гъихътин ятIани менгена хътинда зи хивелай къунни зи пеляй цIайни къати ван акъатна. Зи пеляй ягъай цIа-пIрапIар-цIелхемарни, акъатай ванни гъа са бицIи легъзеда вири санал кьиле фенай. Вилеравай цIелхемар чкIана куьтыгъ хъайила, кьил вуч хъанватIа къатIудай гъалдиз хтайла, заз акуна хъи, Айсаман хивелайни гъа зун къунвай хъиз къунва ва чи кьил какадарай къуьруь ванни чи къведан пелер сад сада акъурла, дуьз лагъайтIа, абур чеб чпе акъурайла акъатайди тир. Ахътин ван гъерер ккIидайла, абур, сада садан къаншардиз зверна, пел пеле эцягъайла акъатдайди чидай заз.

Ихътин ухшарвили зун тежедай къван пашманарнай. Чи дуьшуьшда гъерери пел пеле эцягъун чпин хушуналди авунвай кар туширтIани, за виликди эвердайбурун чIалахъ хъжедач лагъана жуваз гаф ганай. Гъа чIавуз за чаз тарс гузвай Ингъар муаллимди гъар гъинал хъайитIани, мектебдани, хуьрени, инсанар кIватI хъанвай маса мярекатрикни лугъудай гафар гъахълубур яз гъисабнай. «Вири таб я, – лугъудай ада. – Дуьньядин хандакIда эцигнавай сифте къван таб я. Вири динрин, улквейрин, философийрин, идеологийрин, эверунрин пунар тапунал эцигнава. Гъавилай дуьньяда са гъахъни авач. Ана са мискъал таб амай къван инсаниятдиз бахтлу гележег аквадач».

Хуьруьн советдин чIехида «куьн хъсан гадаяр я, мектебдани хъсан кIелзавайбур я, гъавилай угъри къуниз куьн лайихлу я» лагъана, чун и йикъе туналди ада чун алцуарнавай хъиз авай заз. Чи кIвалах мектебда кIелун тир, угърияр къадай маса ксар авайди я, са нин ятIани верчер квахъзава лугъуз советдиз вичин кьил тIариз кIан хъанач, адаз чун хътин кIамашар жагъана. «Я диде флан-икI хъайи совет, хъсанди хъайила, бес вучиз ви хва катайди я? Бубадин хва я ман...» – рикIяй лугъузвай за.

Икъван хиялар са куьруь легъзеда къилияй финиз зини Айсаман пелер сад сада акъуруни куьмекна жеди. Амма абур зи лап япувай акъатай БетIихан векъи ва кIеви хъел-гъазаб квай ванци къатIана:

– Гъан, кьей рухваяр, верчер чуьнуьхзавани? – ада зунни Айсам, гьар сад са гь-
олив чи кIвачер чилик хкIаз-тахкIаз жедайвал хкажна, хьсандиз зурзурна. – Вуж я
квехь галай муькуьди?!

– Чахь садни галайди туш! – жаваб гана Айсам, таб авуналди. Ада, вичивай
хьайтIа, вичин буба и беябурчивиликай хуьзвай.

– Чна чуьнуьхзавайди туш, чун угьрийрихь кьекъвезвайди я, гьабур кьаз атанвай-
бур я. – Айсаман жаваб пайгар туширди гьиссनावаз, алава хьувуна за.

– Куьн хьсандиз кIелзавайбур, активистар, комсомолар я ман? Гьа-гьа-гьа! – ягь-
натдин кьати хьвер авуна БетIиха, гуя адаз чун вучиз йифен кьулариз и куьчейра
авайтIа тайиндиз чизвай. Ада вичин ягьанатар давамарзавай: – Отличникар-чуьнуьх-
гумбатIар! Квехь мад сад галай! Вуж тир ам? Лагь, кьей рухваяр! РикIелай фенатIа,
за куь рикIел хкида! – Ада Айсамни зун мад хьсандиз кьарсурна.

– Ам зун я, БетIих! Зун я! – пипIекай Балакь халу хкатна. – Ахьяя гадаяр, абур
захь галайбур я.

– Угьрийрин кьил вун я ман, Балакь?! Сталинан ктабар сандухда хуьзвайди! Вуч
я, халкьарин бубадивай угьривилер гьикI ийидатIа чирзавани? Са жувал бес тахьана,
хвани, кьуншидин гадани гьа рекье твазвани?! – БетIиха, эцягьна хьиз, чун вичин
гьилерай-менгенайрай ахьайна.

– Вуч-вуч?! На чун угьрийрай кьазвани, ягьсуз! Чун угьрияр туш! Чун угьрияр
кьазвайбур я! – Балакь халудин гафарихь са кьуватни авачир хьиз аквазвай.

Аквар гьалда, БетIихаз Балакь халудин сандухда Сталинан ктабар чуьнуьхнавайди
хабар хьуни коммунист-далдамчи са кьадар серсер авур хьтинди тир. ИкI тирди ада
Сталинан падни инал такьуни кьалурзавай. Муькуь патахьай, им, белки, Балакь
халудин амалдарвал тир: гуя адаз Сталинакай лагьай гафар ванни хьанач, вучиз ла-
гьайтIа, икI авуналди, адаз БетIихаз а гафар бине авачирбур яз кьалуриз кIан хьанай.

– Бес йифен кьулариз и мичIи даркалра куь вуч авайди я? Зун кье фадлай куь
кьарадал алайди я, заз куьн гьи куьчейрай фенатIа, гьинрив чуьнуьх хьанатIа вири
чизва, – БетIиха рикIивайни чун угьрийрай кьазвай.

– Чун хуьруьн советди ракьурнавайди я, угьри вуж ятIа чирун патал, – лагьана
Балакь халуди. – Чаз вунни фадлай акунвайди, чун агунни ви гелеваз атайди я.

– Гила ваз угьри зун я лугьуз кIанзавани, кьей хва далдамчи? Я ман: зун дустагьра
хьанвайди я! Рецидивист я! Мад вуж хьуй чуьнуьхдайди? ГьакI тушни ваз лугьуз
кIанзавайди? Орёл мух не ловит! – БетIих Балакь халудин чина чин туна аквазна.

– Куры – не мухи! – Балакь халудин чинни кIеви хьанваз аквазвай. Ада урусдалди
хгай жавабни и гьилера кьетIиди ва кьуват квайди яз аквазвай.

– Они для тебя не мухи, но не для меня! – мад урусдалди рахун хьувуна БетIих,
гуя и вакьиа чи хуьре ваь, са маса яргьал чкада кьиле физва. – Только не для меня!
Понял, сталинист-барабанщик?! – БетIиха Балакь халудин хура вичин тIуб атIумарна,
явашдиз рум гана.

Балакь халуди адан гьил йигиндиз са патахь авуна:

– Ви кьацIай гьил зак кьамир, кьанлу!

И гафари закни Айсамак кьалабулук кутуна. Чна Балакь халу, гьарда са кьуьнуь-
хьай кьуна, кьулухьди ялна. Чаз инал абур ккIунриз-ягьунриз акьатиз кичIезвай.
Яхун Балакь халудивай чандиз зурба БетIихан хура аквазиз жедачир. БетIих халу-
ди вичихь ава лугьузвай са кьуват адан коммуниствал тир, амма гьа кьуватдивайни
БетIихаз таьсир ийиз хьун шак алай кар тир. Хьанвай дуьшуьшдин кьилел мад са
чIуру кIвалах хьхьун са йиф патал гзаф жедай. Чидач, БетIиха вуч фикир ийизвайтIа,
амма, чи фикирдай, садра итим кьенвайдаз мад са кьанлувал хьувун са акваз четин
кар туширди хьиз тир чаз. ГьакI тирди БетIиха вичини субутар хьувунай:

– Эхь зун гьахьтинди я! За са карни авачиз итим кьейи чка авач хьи! Зи намусдик
хкуьрай нин хьайитIани тифтиф цавуз акьудда за! Гьавурда акьунани, угьри?!

– Килигда чун! За хуьруьн жемят кIватIа! За вун хуьряй чукурриз тада! Чарадан
малдал яргьи ийизвай ви гьилер атIуз тада! – Балакь халу секин жезвачир.

– Зунни килигда, ни вуж чукурдатIа. – БетIихан ван секин тир, ам вич вичихь
агьанвай.

Ам икI вич вичихь агьуни зак гьалаба кутазвай: «Верчер чуьнуьхзавайди рикIи-
вайни ам тушиз хьайитIа, гьикI жеда?» За рикIяй жува жуваз кьенин «кьегьалвилик»
кьил кутуна лугьуз экьуьгъзавай.

Заз пака хуьре жедай крар аян тир: чун БетIиха, верчер чуьнуьхзавайбур я лагьана,
вири хуьре беябурда, чун вилай вегьидайвал ийида. Балакь халудивай, адан комму-

ниствиливай, чун къенин шуванда тур хуьруьн советдин Чехидавай чун гъахъариз тахъайтIа, вучда? Жемятди БетIих, дустагъда хъайиди я лагъана, батIуларуник умуд кутадани? Гъамни жедай кар туш. БетIихав чарадан верч гъаз акур касни авач. Я гъадазни чун верч гъаз акур чка авач...

Акуна-такуна варзни акIанвай.

Агъадавай Чехи-вацIун кьер къуна циф къевезвай. Заз гъамиша са кар алапат жедай: вучиз йигиндаказ, зурба къванер алабариз, агъадалди авахъзавай вацIувай и циф акъвазариз ва я, вичи гъаз къекъевезвай къванер хъиз, атай патахъ хутахиз жезвач?

Ваь, циф эвелни-эвел иллаки кьер къуна, вацI туькъуьнзавай яргъи аждагъан-гъуьлягъ хъиз, галчIур жедай, ахпа ам, гуя вацI тIуьна-тIуьна хъиткъин хъайиди хъиз жедай: ада вири дере вичивди ацIурдай.

За и кардикай гзаф веревирдер авунай. Амма садра Чехи-вацIун кьере, хуьре чи кIвалин нубат яз, за чи мягъледа авай жемятдин данайрин раж хуьдайла, заз и циф вацIу вичи гъизвайди чир хъана: агъадалди авахъзавай вацIун къати-гужлу гьерекатди вичиз къарши гар арадал гъизва, гъа гару цифедиз вацIун еришдин акси патахъди рум гузва. Каспи гъуьлелай къарагъзавай циф, сифте Къулан вацIун кьер къуна, къарши гарун хура аваз, арандай яваш-яваш дагълар галайвал къевезва, ахпа Къулан вацIук акахъзавай кIамаринни вацIарин дар кьерерай винелди – мадни гъанра арадал къевезвай генани йигин къарши гарарин куьмекдалди – винихъди хкаж жезва.

Ингъе чи Чехи-вацIун кьере цифедин туьнтвални къативал генани артух жезва, вучиз лагъайтIа чи вацI лезги чилин вири вацIарилай йигинди я, ам Лезгистанда виридалайни къакъан дагъларай авахъзава.

Къенин йифизни агъадихъай къевезвай цифедикай гуя кичIе хъана варз акIай хъиз тир заз. Вири дере, цавар икъи цифеди къун патал са акъван гзаф вахт жедач. Аквада ваз, вири къуд пад дар жеда, дуьньяда са затIни амач: я хуьр, я инсанар, я чил, я цав, я кишIер элуькъ хъийидач, я Чехи-вацIун ван хкведач, гуя ам, и циф атун вичин тахсир тирди къатIана, регъуьла киснава.

Хуьруьн инсанриз исятда икI илисна къевезвай цифедикай бажагъат хабар авай, абур ксанвай. Абуруз къенин йифиз хуьре хъайи вакъиадикайни – БетIиханни Балакъ халудин арада хъайи рахунрикайни, чна чи хивез къачур мярекат чи аксина элкъуьн мумкин тирдакайни са ванни гъеле хъанвачир. Амма са гафни рахан тийиз кIвалихъди хъфизвай Балакъ халуди, Айсама ва за, – пудани сада хъиз, са кар аянвилелди гъисс-навай: и БетIиха чаз са писвал тавуна, чал са леке тевгъена тадач. Чна къе йифиз чи дугъри, хийирлу нетижа патал авур алахъунралди, жуваз хабарни авачиз, я икI жедайдакай виликамаз са фикирни тавуна, чна чи аксина «къарши гар» къарагъарнавай. И «гару» «циф» гъида, «цифедин» тIварни «БетIих» жеда.

– Сардар вутI хъана? – алуькънавай залан секинвал чуьIурун хуьй лагъай хъиз садлагъана хабар къуна Балакъ халуди, чун чи кIвалерив ахгакъдайла. Адан суалда жаваб вилив хуьнилай гзаф къенин «мярекатдик» къил кутуникай гъайиф чIугун гзаф авайди тайин жезвай.

– Гуя ваз чизвач, – эцягъун кваз жаваб гана Айсама наразивилелди. – Катна ламран хва.

– Адан бубани пака гъакI валариз катайтIа, четин я.

Цифедин тилер, звар гуз-гуз, чал алчуд жез эгечIнавай. Абур куьчейра чпиз кIан-дайвал гъатна къекъевезвай. Циф къвердавай къалин ва икъи жезвай, адаз къарши гар герек амачир, ада вичи вич гужлу ийизвай, гзафарзавай.

Чун «геже-хийирарни» талгъана чара хъана, вучиз лагъайтIа хийирлу крар хуьник чи умуд квачир...

9-къил

Пакамахъ зун бадеди ахварай авудна. Авайвал лагъайтIа за йифекай амай сятера саки ахвар авуначир. КIвализ хтана, парталар алудна месик экечIнай. Ксун тавуна, зун хкведалди акъвазнавай, къулал заз недай хуьрекни чимиз хвенвай зи дидедени бадеди зарафатни авунай: «Хуьруьн угърияр къадай къван юргъун хъанвай кесиб!» И зарафатдихъ вичин бине авайди тир: абур къведни зун, хуьруьн советдинни Балакъ халудин гафуниз яб гана, верчерин угъри вуж ятIа чириз финиз акси тир. «Ам ви кар туш, чан хва, – лагъанай заз дидеди. – Къуй угърияр советди вичи къурай. Адаз абур тежедайвал авунай ва, хъайитIа, къунай ва серенжемар къабулунай гъукуматди мажиб гузвайди я». За яб ганачир. Заз къегъалвал ийиз кIан хъана! Нин вилик? Вуж патал? Гъа гъайифри, жуьреба-жуьре туькъуьл хиялри ва аянвилери зав ахвар ийиз вуганачир. Дидеди экуьнахъ фад кал нехирдиз ядайлани, зун ахвара авачир...

Гъадалай гуьгъуьниз, къецеллай цифедин къативилинни заланвили йиф давамар хъийидай хъиз хъанани заз, вуч хъанатла заз чичагъ, зун ахварин хиялда гъатнай, амма атай ахвар ширинди тушир. Накъан йифиз хъайи карни, мектебдиз геж хъунин фикирни сад садак акахънаваз авур ахвар ферикуьтатди хъун вич мумкин кваллах тушир. Ятлани бадеди зун ахварай авудун керчек кар тир.

Ада ахварай авудун зун патал чуру лишан тир. Зун вахтунда къарагъ тийиз хъайитла, ахварай дидеди авудайди тир. Ихътин чавара бадеди: «Ксурай аял, са юкбуз мектебдиз тефейтлани жеда», – лугъудай. – Ам кел тийидай, тарсарай гуьгъуьнамай са «къведербан» туш къван». «Тарсар ахъайитла, «къведербан» хъун четин кваллах туш», – жаваб хгудай дидеди.

– Къарагъ! Геж жезва мектебдиз, – ванцик къетли эмир кваз лагъана бадеди, заз лугъудай гафарин эхирда алава хъийидай «чан хва» гафар галачиз. – Адан ванни масад хъанвай, ам гъасятда квалляй экъечнаи.

«Кваллахар чуру хъанва», – фикирна за сифтени-сифте. За, са гафни талгъана, къарагъна, кваллин рагъакИдай пата авай даklar ахъайна. Кваллиз вегъена циф атана, амма ам утагъдин чимивиле гъасятда тахъай мисал хъана.

Цавай цифедикай уьтеридакъз ракънинин чарх къатлуз жезвай. Им хъсан лишан тир. Цифедикай ракънинивай вич къалуриз жезватла, ада циф дерадай чукур хъийида. Са акъван гзаф вахт жедагъ, аквада хъи, цав микуьиз алахъ хъийида, патар-патар хъайи цифедин тунгъалар анжах хуьруьн къуд пата авай дагъларин кукушрихъ галклана ва я абурун дерин хъиткъерра чпиз эхиримжи далда къуна, инлай-анлай акваз жеда. Рагъ цавуз хкаж жердавай амукъай цифедин тилерни микуьиз цIрана куьтягъ жеда.

Вири дагълар, дераяр, рукар, яйлахар, чуьллер, сувар цийи хъхъанвай хъиз аквада, гъатта Чехи-вацIун ванни маса жуьреда къведа, ам генани ширинди, везин галайди жеда. АкI жеда хъи, вири къуд пата регъатдиз нефес къачузва ва чилериз-цавариз хъанвай къулайвили гъар са инсандин руьгъдик цийи лувар кутаза.

Исятдани зи умуд ракъниник квай. Чуру жезвай зи кваллахарни ракънини циф чукурдай саягъда хъсан патахъ гъал жедайдак зун умуд кутагъ алахъзавай.

За чин-гъил чуьхвена, мектебдиз финин гъазурвилер акуна. Зун ахварай авудайла дегиш хъанвай бадедин ванциз, дидеди вичин чин заз исятда къалур тавуни къенин пакаман тIуьн гунин адетни дегиш жеда лагъана фикир гъанай заз. Я заз иштягъни авачир. Зун, ктабарни къваллак кутуна, квалляй экъечIдайла, цIун квалляй диде экъечIна:

– Вуч хъана? Шагъни къаридин верч тIуьна тух хъанвани?

– Гъи Шагъни къаридин? – дидедин гафар гъинай къезватла къатланваз хабар къуна за.

– Ингъар муаллимдин дидедин.

– За адан верч тIуьрди туш! – садлагъана акъатна зи сивяй.

– Заз чича вуна туьтIуьнвай чIал, – агъ аладарна лагъана дидеди, – амма вири хуьруь вунани, Айсамани, Балакъа тIуьна лугъузва... Куьне чуьнуьхдайла, акуна лугъудай ван ава хуьре.

– Верчер чуьнуьхзавайди БетIих вич хъун мумкин я, гъавилий ада чун беабурзава, – жуван кхиле авай фикир лагъана за.

– Адаз куьн верчни гъаз акуна лугъузва. Куьне ам тIуьр чкани вичиз чизва, вичи и кар субутни ийида лугъузва... Фимир лагъанай гъа чна ваз!.. – дидеди кхил галтадзавай.

– Вичиз вуч клантлани авурай... Адавай субут жедай са затIни авайди туш! – Зун хъел кваз ва рикле кхилел атанвай гъахъсуз буьгътенди гъанвай тIал риклеваз гъаятдай экъечIна.

– Фу неь, я бала! – диде и буьгътендин чIалахъ тежезвайди ва адан хъелни яваш хъанвайди гъиссна за.

– КIандач!

Циф алахъзавай. Ракънинин нурур, зурба турар хъиз, цифеда гъахънавай. Абуру циф цIурурзавай, тахъай мисал ийизвай. Амма дидеди гайи хабарди зи рикI къарсурнавай. Ракънинивай зи руьгъда, зи бейнида гъатнавай циф цIуруриз жезвачир.

10-къил

– Шуаяни Лизе къариди балкIан симин пагъливан Жебесавай къачунвай, – ихтилатнай заз Арина Фёдоровнади са гъилера зун мад Андрез мугъман хъайила.

Зун гила абурун кваллиз мукъвал-мукъвал акъатзавай, вучиз лагъайтла, гъар фейила, заз Арина Фёдоровнадивай адан кхилел атай а къанлу йифекай, Шуаякай ва адахъ

галаз алакьалу крарикай са цийи делил чир жезвай ва зи рикле Шуаян къамат ва адан зурбавални сирлувал артух жезвай, адан сирлувилай къил акъудиз клан хьунин мурад къвез-къвез чехи жезвай.

Гъавилай, гъар гъилера Андреян патав фена, жуван общежитидиз хтайла, за Арина Фёдоровнадивай ван хъайи вири ихтилатар, яни зи хайи хуьруьз ва Шуаяз талукъ вири суьгьбетар тади гьалда кхьин хьийизвай. ГъикI лагъайтIа заз а чIавуз са кар кIевелай чир хьанвай: Шуай рикIелай алудна виже къведай кас туш, ам къадим девирра хъайи чIехи ва пак крарихъ галаз алакьа хуьзвай эхиримжи са гьалкъа я, ам дегъзаманра, лезгийри лугъудайвал, дувулрик хъфенвайбурулай аламай, гьам хатадай, гьамни чи бахтунай аламай са зурба тар я.

Гъа чIавуз ихтин фикирар авунал зун жувалай къе, и цIарар кхьизвайла, рази я, вучиз лагъайтIа гъа чIавуз за кхъей Арина Фёдоровнадин ихтилатар къе за, са гафни дегишар тахъвуна, и жуван эсердик кутазва:

– Абуруз чизвай, – давамарнай Арина Фёдоровнади, – Жебеса чеб маса тагудайди. Симин пагъливандиз дидедини хци хуьруьн амай жемьтдиз ийизвайдалай гзаф ихтибарзавай. Абурун арада вичин дувулар дерин тарихрай къвезвай алакьа авай. И кар заз адан балкIандиз Дагъда авай ВачIедин кIвализ фидай рехъ чизвайди акурла тийин хъана. Жебеса абурун кIвале кватI жедай чепедин къазбунар маса хуьрериз вичин кIеретIни галаз пагъливанвилер къалуриз феи вахтара гъана маса гудай ва пул хкана Лизе дидедив вахгудай.

– Селмиди дуьз кар авуна. Чаз чизвай ада икI ийидайди, – лагъана Лизе дидеди. – Тади ая. Четинвилерикай кичIе жемир, эха, зи бала, рикI кIевиз яхъ.

Лизе дидеди ва Шуая хьанвай мусибатдикай са гафни талгъуни зун къарсурнай, зун туьтуьна акIанвай шел винел акъуд тавуна, бала хурув чуькъвена, кIевиз акъвазна.

– Чавай мусибат дегишариз хъжедач. Хажалат чIугвадай вахт чаз ахпа кIамай къван жагъида. Акьах балкIандал, – лагъана Шуая, чукварда авай аял зи гъилай къачуна Лизе дидедив вугана. Ахпа ада заз балкIандал акьахиз куьмекна.

– Хуьруьнвийрин хъелни дерт иликъир къван Дагъда амукъ. Ина вири герек затIар ава: парталарни, емни. Вазни, аялдизни, – Лизе дидеди балкIандин пурарилай къве къвалахъди куьрс хьанвай къвалар дакIунвай хурчарар къалурна. – Къенер яхъ. КичIе жемир, зи бала. Аллагъ гала вахъ.

Чун рекъе гьатна. Шуай балкIандин къвалаллаз яхдиз къвезвай.

Зи къиле саклани гьакъзавачир хьи, вучиз чун Пак Дагъдиз катзавайди тиртIа. Заз хьанвай и мусибатда зи тахсир вуч ятIа чизвачир, завай зи гьам-хажалатни гьеле аннамишиз хьанвачир. Зи хурув гвай чими, хуььтуьл, къезил кIватIуни зав маса са фикирни агудзавачир. Зи фикирар, хиялар исятда гъа кIватIуникай, гьам хуьникай, гьам къутармишуникай тир. Гъавилай за жуван багърийри заз лагъайвал ийизвай. Зун абурухъ агъанвай. Амай жемьтдикай къурху хуьнихъ авай себебар зи архайриз чизвай, абуру гьиссзавай. Дагъдин хуьрай йифиз гьиниз катда? Къуд пад дагълар тирла? Къунши хуьрай яна анжах пакамахъ сятдин муьжудаз райондин центрадай къведай са автобус авай. Ам Махачкъаладиз физвайди тир. Амма автобус гьамиша инсанрай ацIана къведай, и ва маса хуьрерай эвичIайбуруз чкаяр хъжедачир. Абуру автобусдиз къачуртIани, вири саки са кIвачел акъвазна кIан жедай. Дербентдиз агакъдалди абуруз амукъдайди, сад садав чуькъвена агатнаваз, чала-чухур рекъе алуькьиз-къудгун хьун, инихъ-анихъ галтад хьун тир. Ина инсанрин са пай маса автобусра ахкъахдай.

Зи къари Селмидизни, Шуаязни автобусда акъахдай чкадал и хуьруьнвийрни жедайди, абуру хьанвай мусибатдиз гьихьтин ранг гудатIа ва вуж тахсирлу ийидатIа хъсандиз чизвай. Автобусда авайбурузни зун чаради, патанди, мусибатдин лишан жедай. Иллаки дишегълияр патал. Зи мидяйриз зи тIвар гьакIни «матишка» тир.

Зи къил генани акъатзавач, вучиз инсанри, са мусибат хъайила, ам хьунин себебар патанбурухъ галаз алакьалу ийидатIа. Им вири инсанриз хас лишан я. Гьамиша гьакI хъана, гьакI инлай къулухъни жеда.

Зун Дагъдиз тухун рикIел атайбуруз зун патанди тушир, вучиз лагъайтIа абуруз чизвай: Дагъдини зун патанди яз къабулдач.

Экв ахъа жез-тежез чун Буьлуьл вирел агакънай.

– Са тIимил ял акъадарин, – Шуая сифте аял зи гъилай къачуна, заз балкIандилай эвичIиз куьмек гана.

Заз садлагъана къагъар атанай. Зун къакъарсна шехъна. Вучиз лагъайтIа гила заз жувакай хабар хьанвай, анжах гила за зи къилел вуч атанватIа къатIанвай.

Зунни Ясаб эвленмиш хъайи къве йикъалай и вирел атайди тир. Им тIебиатдин са

гуьзел ва зурба имарат я. Чиликай хкатиз, Дагъдин хуравай са чухурда ихътин алци-фай михъи вир арадал атун заз чехи аламат тир. Аниз са кIам-хвални авахъзавачир.

Хуьре жегъил гадайриз чпин сусар галаз сейрдиз фидай адет авачирди заз чизвай, амма Ясаба зун тухванай, ада заз лагъана хъи, бес къадим вахтара ашукъ хъанвай ва чпин къисмет сад ийиз кIанзавай гадаярни рушар вафалувилин къин къаз и вирел къведай. Ада и ихтилат вичиз Шуаявай ван хъайиди тир лугъузвай. Ясаб Шуая ихтибарзавай ксарикай сад тир. Шуаяк хкуьрдай, адан хатур хадай кас хъайитIа, адан пад Ясаба къадайди виридаз чидай.

Ясабан ихтилатрай, а дегъзаманра ашукъ хъанвай жегъилди вирин са къилияй муькуь къилиз ва а къилияйни и къилиз сирнав авун лазим тир. Рушан шаклувилер алудун патал, адаз гележег тайинсуз яз такун патал гадади адаз вичин къуват, вичин викIегъвал къалурун лазим тир. «Зани ваз жуван алакьунар къалурда», – лагъанай заз Ясаба. «Ваз ахътин лазимвал амач, вакайни закай гъуьлни паб хъанва», – хъуьренай зун. Амма ада зун къадим адетдин сирерин гъавурда тун давамарна: «Эгер гададивай са манийвални, са зиянни тахъана вирин и къилияй а къилиз, а къилияйни и къилиз сирнав ийиз алакьайтIа, кIанибурун къисмет бахтлуди жеда лугъудай мавгъумат хъана лезгийрихъ. Зунни килигда чи уьмуьр гъихътинди жедатIа». Зак дерин дувулар авай мавгъуматдин чIалахъ жез кIан хъунин руьгъ акатнавайтIани, за са гафни лагъаначир.

Ада парталар алудна, хенжел сарара къуна, циз хкадарнай. Зулун сифте къилер тиртIани, югъ чимида тир, амма яд, мурк хъиз, къанвай. Хенжелдин тия ада вучиз сиве къурди тиртIа, заз чидачир. Имни за адетдин са пай яз къабулнавай. Ясаба регъятдиз сирнав авунай. «Вуна шумудни са гъилера ина сирнавар авур хътинди я, тушни?» – зи суалдик квай «къелен» гъавурда гъасятда акьунай. «Чун, гадаяр, и сувара гатуз векьер ядайла, инал эхъуьнариз къевезвайди я. Зун зи авай-авачир са яр галаз инал сад лагъай гъилера атанва», – ада заз темен ганай. «И михъи буьлуьл хътин це, кIане авай яру къизил хътин чиргъ аквадай вире чан алай са затIни авач, – хенжел сиве къун ви куьз герек тир? АкI на жув хаталувилик кутунин метлеб вуч хъуй?» – рикIе гъалабадин гел амаз хабар къунай за. «Къайи ци кIвачерал таб акъалдарун мумкин я, ахътин дуьшуьшда вун хуьдайди хенжел жеда, ам жувай иви акъудун патал виже къведа», – гъавурда тунай ада зун...

Адаз гена хенжел виже атанач. КIвачел зайифдиз таб акъалтнай. Ада вичи вичин кIвач тIушунна, а кIвачелди хкадарунар авуна таб алудна.

Заз и вирикай гзаф ихтилатар ван хъанвай, Шуаявайни, Лизе дидедивайни, амма хенжел къуникай заз сифте яз чир хъанвай... – лагъанай Арина Фёдоровнади. Ам кис хъана. Аквар гъалда, адаз ихтилат эвелдай куькай физвайди тиртIа рикIел хкиз кIанзавай.

За адан рикIел хкана:

– Вунни Шуай ахпа гъикI хъанай?

– Чун рагъ экъечIдалди вирин къерехдал аламуькнай. Зун шехъиз-шехъиз, жуваз хабарни авачиз, ахвариз фенваз хъана. Са къадар вахтунилай аял шехъай ванци жувал хкай зун къудгъунна кIвачел къарагъна.

– КичIе жемир, – лагъана Шуая. – Ма, жуван куьрпедиз хур це. Амай крар рикIив агудмир. – Ада мукъаятдиз аял зи гъилерал эцигна.

Зи хура нек авачир.

– Вуна са затIни тIуьнвач, са къас фу неь, – Шуаяз балкIандилай хучарар алудиз кIанзавай.

– Зи туьтуьнай са затIни фидач... КIанзавач... – лагъана за.

Аялдин шелди зи рикI атIузвай, ада хур къаз, секин хъжез, амма сивиз затI татайла, ам мад кIевиз шехъзавай.

– Акъах балкIандал, тади ая! – зи гъилияй аял къахчуна Шуая. Адак икъван гагъда квачир хътин къалабулукъ акатнавай.

За, балкIандал акъахайла, аялдив мад хур вугана. Ам секин хъхъана. Хур сивеваз, балкIан умундиз фини, заз чиз, аял са гъикI ятIани машгъуларна, ам ахвариз фена.

Чун жигъирдай винелди хкаж жезвай. Шуай балкIандин вилик кваз физвай. Са къадар рекъиз акъатайла, кфил ядай ван атана.

– Чун Ялгъуз яйлахдив агакъзава, – рикI архин хъанваз лагъана Шуая.

Тик рехъ куьтягъ хъана. Чи вилик чIехи къацу тIул ахъа хъана. Къежел зулун векъи экъечIнавай ракъиник цIарцIар гузвай, налугъуди, им гатфарин векъ я. Йифен чиг гъеле къуранвачир. Чуьлда хипери ферикъатдиз векъ незвай. Хиперилай анихъ са балкIандини къил чиле атIумна аквазвай. Яйлахдин са къиле векъерикай раснавай кума авай. Кфилдин ван гъанихъай къевезвай.

– Кфил язавайди чубан Эбил я, ада колхоздин хипер хуьзва. – Шуая кумадихъди кьил эляна. – Аялдиз нек чаз гьадавай жагъида.

– Кумадин патавай зурба кицI кьарагънава. Адаз чун акунва. Ада чун кьадачни? – жувазни хабар авачиз акатнавай секинвилелди хабар кьуна за, гуя заз и кицIикай са кIусни кичIе туш. КичI амукъ тавунал жув мягътелни хьанвай. Аквар гьаларай, зи бедендин, зи руьгъдин са гьина ятIани деринра кьуьруь тахьана амай дидевилин гьиссди зи хурухъ галай аялдиз са зиян жез кьурху аваз лагъана жеди и гафарни.

– КичIе жемир. – Шуай залайни гзаф архаин тир.

Акуна заз, кицI, са теспачавални квачиз, элуькьни тийиз, кIанз-такIанз, амма чи патав агун чарасуз са кар тирди хьиз, чун галайвал кьез эгечIна. Налугъуди, идаз вичин иеси Эбила дуньядикай са хабарни амачиз язавай кфилдин ширин ван вичин элуькьуналди чIуриз кIан хьанач. «И кицI акьуллуди я», – фикирна за. Язни гьакI тир. Тум галтадиз-галтадиз, и япар атIанвай зурба кьанба атана Шуаян вилик ацукьна. Зун гьавурда акьурвал, абур иски танишар тир. КицIиз яргъамаз Шуай чир хьанвай, адаз адан ял чир хьанвай.

– ГьикI ава, Гапур чан? – Шуая кицIелай кап алтадна. Ваз гишин яни, мекьни яни? Жанавурри вун инжикли ийизвани?

КицI, чIехи сивни ахъайна, мезни куьрсна, кIирерни экьисна, вичихъ галаз рахазвайдан вилериз вафалудаказ килигзавай. Ада вич вири гафарин гьавурда акьазвайди хьиз кьалуртзавай. АкьазвачиртIа низ чидай кьван? Шуая хучардай хьран фан са пад акьудна Гапураз вегьена. КицIи вичиз гайиди цавамаз кьуна, са акьван саралайни тавуна, са гьвечIи легъезда туькьунна.

Гила кицI сифте яз зи вилериз килигзавай. Ада зун алай балкIандин хучардай фу акьатуниз кьимет ганвай. Икьван чIавалди зун адан кIеви танишдихъ, дуьз лагъайтIа мукьва касдихъ галай патанди тиртIа, гила Гапура зунни вичин багъри яз кьабулнавай. Зи вилериз килигай ам заз гьикI дегиш хьанатIа акунай, адан тIишел алай «хъвер» квахъна, пашманвили чка кьунвай, адаз зи рикIикай хабар хьанвай, вучиз лагъайтIа зи хажалатдин зурбавални агьурвал гила заз и вичел хци яракьдин тIвар алай кицIин вилерай акуна. Ада зи дерт гьисснавай ва, белки, адаз зун гьавилияй, яни захъ дерт хьанвайвилей, зун икI фад мукьвади яз акуна. Низ чида?.. – Арина Фёдоровнадин вилериз нагъв хьиткьиннавай. Заландиз агъ аладарна, ада давам хьувуна:

– Ша, Гапур чан, гила чун жуван иесидин патав твах, адаз багъа мугъманар атанва лагъ, – лагъана Шуая.

Кьанба, вичиз лагъай гафарин гьавурда акьурди хьиз, чи вилик экечIна фена.

Вичи язавай авазда михъиз цIранвай Эбилаз чун агакьнавайдакай гьич хабарни хьанвачир. Кумадин кьулухъ, Дагъдихъ элкьвена ацукьнавай ам. Чун, атана, са кьваллахъай акьвазнавай. Гапур, чун атанвайдакай хабар гузвай са лишанни иесидиз тагана, адан мукькуь кьвалахъай ацукьна. Налугъуди, адазни макьам кьатIдай кьимиш кьезвачир.

Вилер акьална, гуя и дуньяда са гьерекатни тефизвай хьиз яз, кфилчиди вичин макьам язавай. Ахътин ширин макьам заз садрани ван хъайиди тушир. А авазда зи хажалатдихъ галаз кьазвай хътин везинар авай, абуру заз кьагъар гьизвай, амма за жуван шел, и макьам кьатI тавун патал, винел акьуд тийиз, чукькьвена хура кьунвай, амма накъвар завай кьаз жезвачир. Абур, хат-хат жез, зи хьуькьверилай авахъзавай.

Шуая, сививай са жизви хъвер физ, завай аял кьачуна, ам чапла гьиле кьуна, мукькуь гьилив заз балкIандилай эвичиз куьмек гана. Амма Эбилаз генани чун атанвайдакай са хабарни хьанвачир. Ам авазди лап яргъариз тухванвай, гуя ада неинки и чилин майданра ва я цавун бушлухра, гьакIни са гьи ятIани яргъал ва кьадим заманайра сейр ийизва. Шуаян рикIелни, аквар гьалда, кфилчи гьакьикьни вахтуниз хкидай хиял авачир. Заз чиз, гьамни и аваздихъ галаз ажайиб сиягъатриз акьатнавай.

Амма садлагъана зи гьилерал куьрпе шехъна. И шел, за кьатIайвал, бицIекдин гишинвилей ваъ, аваздин таъсирлувили эсернаваз, гьайифнаваз акьатайди тир. Ала-мат жедай кар тир, аял рикI кьегъягъиз шезвай. Дуньядал цIийидаказ атанвай адан бицIи рикIи, руьгъди Ялгуз яйлах, Дагъдин ценер, адан кьилеллай вили азгар цавар ацIурнавай и макьам лап дериндай гьисснавай, мумкин я, адан гьавурда акьунвай, адак квай мусибатлувилини таъсирди и бицIи чан алай кIватI кьарсурнавай.

Ихътин ажайиб макьамда Эбил вичин суьгьуьрлу ва сирлу алемдай элкьвена хтуниз мажбур хьанай. Кьагъар ацалтна аял шезвай ван Ялгуз яйлахда япариз агун ам патал чIехи тажубвал тир.

Ам тадиз кІвачел къарагъна ва мяггтелдаказ чаз, вичин патав атанвайбуруз, килгна. Ахпа ада къуьнерихъ галай япунжи чилел вегъена ва адал кфил мукъаятдиз, гуя бицли аял хъиз, эцигна. Кфилдин ван атІайла, зи аялни секин хъханвай.

– Вуч хъанва?! – сифте заз, ахпани Шуаяз килигна, вилера къалабулукъ аваз хабар къуна Эбила.

Адан суалди ам зурба мусибат хъанвадан гъавурда акъунвайдакай лугъузвай. Адаз зун чизвай. Ам Шуаян ихтибар алай, адахъ галаз, яргъал-яргъал жезвайтани, рафтарвиле авай кас тир.

Садра, гъеле зунни Ясаб эвленмиш тахъанмаз, зун Лизе дидедин кІвале яшамиш жезвайла, за булахдилай кварцеваз яд хкайла, Эбил кІвалин гъаятдал чепедин къазбунар ва, адет яз, чубанри гудай паяр – ниси, къаймах, як гъаз Шуаян патав атанвай.

– Къала кван, чан руш, са сатул таза яд це заз ви кварцъай, – лагъанай ада заз.

– Я Эбил, дагълара авай къван вири булахрай яд хъанвай ваз гъакъван яд кІанзавани? – зарафатдин тав кваз ихтилатдик экечІнай Лизе диде. – И ядни гъа вуна хъвайи са булахдай къуллайраваз хуьруьз къевезвайди я. Адан дад къевезвай яргъал рекъе бинединди хъиз дадлуди яз амукъзавайди туш. Вуна чаз гъа булахрай, абурун чешмейрай са кутар яд гъанайтІа, чун валай генани гъаф рази жедай.

– Сад ваь, лап къве кутар гъида за ваз къведай сеферда... Амма за урус таватрин гъилерилай садрани яд хъвайиди туш. Ахътин бахт са вазни Шуаяз ганва, – жаваб ганай Эбила, рехи спелрикай хъвер чкІиз.

За тадиз, цурун сатулда цана, Эбилаз яд гана.

– Гила заз къейитІани къайгъу амач. Сагърай, чан руш. Вун бахтлу хъурай. Ваз гъа ваз лайихлу, ви рикІиз хуш са чам гъатрай... Масанрай ваь гъа, анжах чи хуьрйай! – спелрилай гъил чІугъаз-чІугъаз лагъана Эбил чубанди...

– Хъайиди хъанва, къулухъ элкъуьриз техъжедай крар хъанва, Эбил, – къил галтадиз-галтадиз рахана Шуай.

– Ясаб?... – Эбила «къенани?» гаф лагъаначир, амма и суалдик ам квайди тайин тир.

– БетІиха?..

– Эхъ. Гъада гапурдилай авуна... – дерин хажалат галай агъ алахъиз, мад къил галтадна Шуая. – И язух (гила ам закай рахазвай) чна Ясабан вахарин хурук акат тавурай лагъана иниз гъанвайди я. Абурун пехъи хъанва, лугъуда. Хуьруьн жегъил маса дишегълийрини вахарик цІай кутазва...

– Зи кума екеди я, ина чка чаз виридаз бес жеда. Акъваз ина дили хъанвайбурун гъазаб-хъел иликъдалди.

– Ваь, чун акъваздач. Чун Дагъдиз физвайди я. ВачІедин кІвализ.

И арада зи хурухъ галай аял мад кІевиз шехъна. Зи рикІ къудгун хъана, заз ам хъиткъин жез кичезвай.

– Им вуч я? – мяггтел хъана чубан Эбил.

– Аял я... Куьрпе... – жаваб гана Шуая.

– Я аламат! За и руша хурув къунвайди гъакІан багълма я лугъуз фикирнавай... Заз ван атай аялдин шелни жуваз карагайди хъиз хъанвай...

– Ширинатаз нек авач. АтІанва. ГъакІ хъайила чун инал атайди я.

– Рганвай нек ава. Исятда!.. Исятда!.. – Эбил халуди аял завай къачуна Шуаяв вугана, зун кумадин сивевай пурарал ацукъарна. Бицли къулай кІвал хътин кумадин атІа къилйай ада шир алай къажгъандай са бадидиз нек цана. – Исятда, чан бубадин кукутІ (Эбил халу икІ зи бицІекдихъ галаз рахазвай), вун хътин багъа мугъман чна тІуьн-хъун тагана ахъай хъийидач!

Эбил халуди и гафар зак руьгъ кутун патал, зи хирен тІал къезиларун патал, зун и ичІи ва яргъал майданра ялгъуз тушир чІал къалурун патал лугъузвайди заз якъин тир. Им и яшлу чубандин са вичин хесет ваь, ам лап къадим девиррилай Шуаяхъ галаз рафтарвиле авай вири инсанрин ивидик квай, дуьз лагъайтІа абурук гъеле аялзамаз чІехи несилдин векилри кутунвай, аямрай аямриз давам жезвай къилих тир. Идан гъавурда зун гила, гъаф вахтар алатайла, инсанар чир хъайила, акъурди я.

Садрани чпин бицли аялар къужахда къан гийидай и дагъвийрин арада и къве яшлу итимди, Эбилани Шуая, зи куьрпедиз ийизвай хътин тавазивилер ва галайвилер заз са лезгидини чпин гъеле кІвачи чил такъунвай веледриз авуна акурди тушир. Аял гъилел къун итимдиз хас тушир кар яз гъисабзавай. Заз акур вахтара гъакІ тир, гила чидач. Амма зун са кардихъ кІеведай агъанвай: къисмет-къадар милайим хъана, Ясабал чан аламукънайтІа, ада Андрей са куьникайни регъуь ва кичІе тахъана гъилерал къадай, вучиз лагъайтІа Ясабан тухум Шуаян хатурлувилик квайди, адахъ галаз девиррин

деринрай къвезвай рафтарвал ва алакъа авайди тир. Им къилдин лишанлувал тир. Чубан Эбилни гъахътин къилдин инсанрикай я лугъуз фикирзава за исятда.

– Хипен нек куърпе баладиз иливариз залан жеда, – лугъузвай Эбил халуди, кутардал гъил вегъиз. – Са къадар яд ягъ хъвуна кѳанда. Им Дагъдин яд я...

– Ваз ргай яд авачни? – Шуаяни вич аялдин сагъламвилел мукъаят тирди къалурзавай.

– Авайди я, гъамни авайди я... Яда, ихътин чѳехи мугъман патал ина жагъин тийидай са затѳни авайди туш!

И гафаралди Эбил халуди мад зак руъгъ кутазвай, и алахъунри куъмек таганани тушир, абуру заз сабул гузвай, зун заз уъмърдикай къадай мягъкем чка авайдан, зи уъмурдин мана акъалтѳ тавунвайдан чѳалахъарзавай.

Къванерикай раснавай къулан къеняй къачуна гъайи чѳулав чайдандай Эбил халуди нек авай чѳехи бадидиз ргай яд ягъ хъвуна.

Дуъньядал яхъцѳур юкъуз яшамиш хъанвай куърпедиз ихътин чѳехи бадида нек цуни и къве къайгъудар касни чпин тѳебии итимвилез муътѳуъгъ тирди къалурзвай. Зи сивикай, абуруз такуна, са живи хъверни фенай. Гъам къени зи рикѳел алама. Аялдихъ дишегъли, эвелни-эвел диде гелкъуън герек я. Ятѳани за абуруз манийвалначир, заз руъгъ жумарт итимрин крарик къаришмиш жез, абуруз чпин къайгъударвили гузвай кфетдикай абур магърум ийиз кѳан хъанач.

Куърпедини кваз абурун багъривал гъисснавай, ам, малаикрин къайгъударвелик квайди хъиз, секин хъанвай. И къве дугъри дагъвиди ийизвай тавазивилери, пус-пусри, гугъ-бугъри аял бахтавардаказ ферикъатнавай, гуя ада вичин са гунагъни квачир бицѳи рикѳелди ва руъгъдалди абурун къадар авачир мергъяматлувални милаимвал гъисснавай.

Соскани авачиз, аялдин сиве са къуд-вад чайди тѳур нек цайила, ам гъасятда ахварал фенай. Чпи велик квай бадидиз килигиз, къве итимни ван акъуд тавуна хъуьренай: абуруз хъвер чпикай, чпи хкъягнавай бадидикай ва ана цанвай къван некѳедикай атанвайди тир.

– Я чан багъа мугъман, – лагъана Эбил халуди бицѳекдихъ элкъвена, – Вун хътинди хуън регъят кѳвалах я хъи! Къуд-вад бицѳи тѳуруникай итимдиз тѳуън жедайди яни? Ахпа Эбил халуди нек хъенчѳин фейжанда цана зав вугана:

– Ма, чан руш, вуна хъухъ. Рикѳелламани, вуна заз ви кварцъй яд гайиди тир. Гила за ваз зи хиперин нек теклифзава. Ваъ лугъумир...

– Хъухъ, хъухъ, – Шуязни за хъвана кѳанзавай.

– Кѳанзавач, – лагъана за.

– Ваз кѳан тахъун – им маса месэла я, чан руш. Им и чи чѳехи мугъмандин пай я. Гъада хъвана кѳанзавайди я. Акѳ хъайила, ваз тахъвана чара авач. Ам ви буржи я.

Чубан Эбил гъахъ тир. Гъавилияй за адан гафунал гаф эциг хъвунач. За нек хъвана...

За жува жув гъисс хъийиз эгечѳна. Сифтедай, гъеле хуъряй экъечѳдайла, зи къилиз Шуаяз зун Дагъдин кефер пата авай мусурман пѳирерал, зияратдин чкадал тухуз кѳанзавайвелин фикир атанвайди тир. Зун аниз садра Ясабахъни адан вахарихъ галаз фейиди тир. Аламатдин чкаяр тир анагар. Амма гила заз зун Шуая Дагъдин къибле пата авай Вачѳедин кѳвал лугъудай чкадиз гъидайди чир хъанвай. Инаг чепедин фузариз мукъва тир. Аниз чеб гъиз фин заз къисмет хъаначир, вучиз лагъайтѳа заз чеб Лизе дидеди гузвай. Шуай Вачѳедин кѳвализ мукъвал-мукъвал физвайди заз чизвай, амма аникай ада заз садрани галай-галайвал суъгъбет ийидачир. Анаг вири хуъруънвиар патални сирлу чка тир. Гзафбуруз анаг авай чѳал чидай, амма кефер пата авай зияратдал фидай саягъда аниз финиф абурун рикѳел къведачир, анаг абуру чпин руъгъдин игътияжриз талукъ чка яз гъисабзавачир. Гзафбуруз аниз фидай рехъни бегъемдиз чидачир. Рехъ чидайбурни къуд-вад авачиз тушир. Абуру къилдин са сихил хъиз, кѳеретѳ хъиз тир заз. Абуру къилдин ксар, гъихътин ятѳани чпин сир авайбурун кѳватѳал хъиз тир заз. Лезгистандин маса хуърерайни аниз къведайбур къериз-цѳаруз жедай, абуру чеб Шуаян хванахваяр я лугъудай, ахпа абуру, патанбурун фикир чпел желб тежедайвал, Вачѳедин кѳвализ фидай. Заз акѳ тир хъи, и кар вири хуъруънвиаризни чизвай, амма садани и кардин патахъай чпин фикир лугъудачир. Амма и гъакъиндай са кар тайин тир: хуъруънвиар Шуай ва адан къери хванахваяр Дагъдиз Пачагъдин кѳвализ финив вердиш хъанвай, абуру и кардив гъуърметдивди эгечѳзавай. Амай халкъ аниз фидачир. Гзафбуру аниз фин хата кар я, Дагъдин а пата рагъ алай юкъузни цѳайлапанар ягъун мумкин я лугъудай. Им Шуаян хванахвайри аниз патанбур тефирай лагъана акъуднавай ван тирни, я туш, мусурман диндиз май-

илзавайбуру чпин паталлайбуру маса диндиз тефирай лугъуз инсанрин кбиле тунвай фикир тирни, зи кбил акъатначир...

Шуай хуьруьнвийриз садбуруз абдал хьиз, муькуьбуруз кимиди хьиз, пуд лагъайбуруз бахтуникай магърум хъанвай кас хьиз тир. Зани ам са бахтсуз инсан яз гьисабзавай. Заз ам саки чидачир, вучиз лагъайтIа зун абурун кIвале яшамиш хъайи са йисан кьене адахъ галаз зи рахун-луькIуьн саки хъаначир, вучиз лагъайтIа ам кIвализ йифиз геж, ксуз, хкведай. Юкьуз ам хтана-хъфидай, амма заз аквадацир, зун мектебда жезвай.

Адаз кIарасдин чарпайни юхсул мес авай. За Лизе дидедиз кIвалер къакъажиз куьмекдайла, заз аквадай хьи, гагъ-гагъ Шуаян кIвале чилин аскIан столдал рувар галай тахтадин къулунал къалиндиз чеб алтаднавай хътин затI жедай. Адал зи кбил такъатдай, заз течидай гьарфар хътинбуруни жедай. Гьа кхьинарни Шуаян гъилинбуру тир. Ада къулуналлай чепедиз яд ягъиз аналлай куьгъне кхьинар чIуриз, кIвекI алай цIамуналди цIийи кхьинардай. Ада и кар а къадим гьарфар рикIелай тефин патал ийизвайди я лугъудай Лизе дидеди.

Зун гьуьлуьз фейила, анжах Ясаба заз абур лезгийрин къадим гьарфар тирди ва абур хуьре анжах са Шуаявай кIелиз жедайди лагъанай. Гьахътин кьве къулни кхьинар заз Дагъда ВачIедин кIвалени акунай.

Зи уьмуьрда кбиле феи зурба мусибатдилай гьуьгъуьниз вучиз зун Шуая и кIвализ гъанайтIа, зун анжах гила, гзаф вахтар алатайла, яшар хъайила, гъавурда акъунай: анаг неинки са гьи ятIани ВачIе тIвар алай пачагъдин кIвал тир, анаг Шуай патал сифтени-сифте Аллагъдин кIвал тир, месигъийрин¹ Реббидин кIвал тир. Ам зи бахтсуз ва четин макъамда Аллагъди заз куьмек гудайдахъ агъанвай, ада анжах са Гьадак умуд кутунвай...

Течир касдин кбил акъат тийидай, къекъвез-къекъвез зурба къаябринни тик рагарин арайрай фенвай гьуьтIуь жигъирдайтIуз, ахпани са чIехи раган къвалалай фенвай гьуьтIуь рекъай чун, Шуайни, зунни зи бицIек, ВачIкдин кIвализ атанай. Иллаки раган къвалалай фенвай рехъ четинди, гьуьтIутди тир.

– Я агъадалди, я винелди килигмир, – кушкушдивди, раган къванерик, шимерик юзун акат тавун патал, тагъкимнай заз Шуая, зун балкIандилай авудна, ам виликди ахъайна, аялни вичин хурув агудна хьиз.

Чун къвезвай чкадив агакъайла, Шуая заз лагъана: «Инаг лезгийрин ВачIе пачагъдин кIвал хъайи чка я. Ам, тахт гадарна, Иса Месигъдин иман къабулайла, Аллагъди иниз гъайиди я. Инаг пак чка я».

Инаг Дагъдин зурба къаябда авай магъара тирди тайин тир, амма адан сивик мегъуьн яцIу кIарасдин, амма куквари чка-чкадилай дериндиз тIуьнвай кьве хиле чIехи ракIар квай. Аниз балкIандивай регъятдиз гьахъиз жедай. Пачагъдин кIвалин вилик ва са къвалахъайни къулу къванерин тIебии майдан квай. Кьене кIвал авай и къаяб, амай битав чIехи къванерин арадай лап хкис хъана, бинедилай гегъенш яз ва винелди фирдавай дар жез, кIукI генани гьуьтIуь яз, цава акIанвай. Къаябдин кIукI къадим усIарри чпин алатрилай авуна ибадатханадин къубадиз ухшарди авунвай. Къаябдин къвалар ягъна дуьзариз агакъначирни ва я акI ийиз кIан хъаначирни, лугъуз жедач. Я Шуаяни заз ихтилатначир. Я зун аниз акъатай берени ахътин суалар гудай, абур рикIел къведай ара тушир...

Къаябдин кьене патан бушлухни заз тIимил яз акуначир. Адан гегъеншвал ва къакъанвал дагъвийрин мугъманар паталди тир кIвалерилай хейлин артух тир. Ина хуьруьн кIвалерин пуд-къуд утагъ гьакъдай къван майдан авай. Инавай гегъеншвили артухвал Шуая са шумуд чкадал шемер куькIуьрайла генани тайин хъъана. Адетдин къуд пIипI авай и чIехи кIвалин цIарни къав акъван цIалцIамдиз туькIуьриз хъанвачиртIани, санлай и ери ихътин дуьзгуьн кIалубдиз гъун патал инсанри чIугунвай зегъмет фикирдиз гъиз тежедай хътин чIехиди тирдал са шакни алачир. ЦIарни къав лацу чепедай асуннавай, амма и асун цIийиди туширди аквазвай.

Са цIакай кьве кавални япунжи куьрсарнавай. Са пIпIе ракъун ва кIарасдин къаб-къажак авай. Чилик са шумуд къат куьгъне халичар квай. КIвалин ракIариз къарши патавай цал вичин акъалтIай цIалцIамвилелди айру яз аквазвай. Ам чепедай асуннавачир. А цIавай Шуая мад алава яз са шумуд шем куькIуьр хъууна. Гьа цIавуз зи вилери Иса Месигъ хашуниз ягънавай зурба шикил къатIана. Зун жуваз хабарни авачиз, бала хурув чукъвена, а пак суьретдихъ фена. Рангар алахънавайтIани, шемерин эквери къадим шикилдал чан гъизвай.

– Дуьа ая ва шехъа, – лагъана заз Шуая. – Ваз регъят жеда.

¹ Месигъияр – хашпара дин гвайбуру.

За умуърда садрани дуъа авурди тушир, я и кар ийидай ихтияр, къе хъиз, а ч'авуз авачир. Зи несил маса жуърда вердиш хъанвай. Аял ч'авуз бадеди к'елна зи япара гъахъай дуъаяр и пак к'вале зи рик'ел гъик' хтанайт'а, заз чидач. За шехъиз-шехъиз «Чи Буба» к'елнай ва хаш ч'угунай. (Арина Фёдоровнади и дуъа чазни, азни Андреяз, к'елнай; и геренда адан вилерал, гъикъван ам вич гъиле къунал мягъкем тирт'ани, накъвар акъалтнай). Зи далудихъай Шуаяни вичи вичикди дуъа ийизвай ва хаш ч'угвазвай. Заз гъатта и карни алапат яз акуначир. Ахпа, геж хъиз, зи руьгъдин хирер иски хъайила, за жуван къилел атай крар фагъум хъийидайла, Шуая хашпаради хъиз дуъа авунал зун мягътел хъанай. Гъа ч'авуз вучиз ада зун тахт гадарна Месигъ къабудай пачагъдин к'вализ гъайиди ят'а гъавурда акъунай: ада зун Аллагъдин патав гъунихъ галаз сад яз, зун Гъади виридалайни мягъкемдиз хуьдайдахъ, са Гъадакай заз даях жедайдахъ агъанваз, зун Вач'еле пачагъдин к'вализ тухуналди, Шуая заз а чилер, а дагълар, анавай къадим халкъ заз так'ан тежедайвал, а чкайрихъ галаз зи руьгъдин алакъа амукъдайвал авуна...

Вач'един к'вале дуъа к'елна кутягъ хъайила, зун мад къагъарди къунай. Зун, аялни хурухъ галаз, мет'ерал акъвазна шехъайлани, Шуая заз манийвалначир, ада анжах аял зи гъилей къачуна, амни гъаз къежел экъеч'инай. Заз чир хъайивал, шехъайдалай къулухъ зун умуър давам жедайвилини ва, гъихътин хажалатрин парар инсанрал илит' хъайит'ани, дуъадини шелди заз теселли гудайдан гъавурда акъадайдахъ ам к'елелай агъанвай. Гъавилий ада заз са гафни лагъаначир. Ясаб къенва лугъудай ч'улав фикирни завай яргъаз хъанвай: «Амма, адан руьгъ захъ гала, зи баладихъ гала. Ясабан иви, лагъайт'а, чи къведан куърпедин дамарра ава», – фикирнай за, шел иликъайла. Заз сифтени-сифте лал къенвай секинвал вуч ят'а чир хъана. Зи япара авай вири сесер квахъна. За жув са гъихътин ят'ани и къил а къил авачир зурба са т'ебии къуватдин са к'ус хъиз гъисна. Зун адахъ галаз сад хъанвай, адак михъиз какахънавай.

– Ма, жуван баладиз хур це, ам ахварай аватнава. – Зун секин хъхъанвайди акур Шуай Вач'един к'вализ гъахъ хъувуна.

Зи рик'е, руьгъда рик'ивайни ч'ехи сабурлувални умунвал гъахънавай. Заз, жуваз-ни хабар тушиз, и чкади зурбадаказ теселли ганвай. Ик' хъанвайди Шуаязни аян тир.

Ада балк'андилай хучарар алудна хкана, чилел эцигна. Ахпа ада са пип'ий къве кавални япунжи гъана. Япунжи чилел эк'ийна, зун анал ацукъарна. Са кавал зи къуьрихъ вегъена, муькуьдини зи къвалавай эк'яна.

– Инал биц'лек ксура.

За, дехънен зи хура нек авачирдакайни фикир тавуна, аялдиз хур ганай. Нек хтан-вай. Биц'лек вичивай жедайди хъвана садлагъана ахвариз хъфенай. За ам кавалдал эцигна. Ахпа за Шуаяз хучарар ахъайиз ва анавайди акъудиз куьмекна.

К'валин цларивай чепедин къулар гвай, ахътин сад Лизе дидедин к'валени авай, абурал къадим, заз течир гъарфар алайди заз чидай. Месигъдин къаматдин к'аникай зи вил вичиз са шумуд чкадилай ц'ар-ц'ар гатанвай ракъун ч'улар-тапанар ягънавай гъвечи сандухда (адал гъвечи дап'арни алай) ва адан винел алай са биц'и хара иски, чебни вири агалнавай конвертрани акъунай. Абур вучтинбур ят'а, зи къиле ацукъзавачир.

Шуая и кар къат'анай ва ада куьрелди зун гъавурда туна:

– Сандухда къадим къаргъуяр ава, чи халкъдин тарихдиз талукъ хъинар, Вач'еле пачагъди чи патаз авур сиягъатдикай къейдер, чи ч'алаз элкъуьрнавай пак ктабрин к'усар... И конвертар лагъайт'а... – Шуая дерин агъ аладарна. – Абур чпин багърияр 30-ийсара гъукумди къуна дустагъда тунвай хуьруьнвийри Сталиназ къхъенвай чарар я. Зи бубади, вич почталъон тирла, абур чпин адресдиз ваъ, иниз гъанай... Адресдиз ракъуруникай файда тежедайди адаз аян тир... Ик' ада инсанрин т'алабарни умудар Аллагъдал аманатнавай...

И карди зун къарсурнай. И къарсурвал гъа ч'авалай вад йис вилик хъайи къад лагъай съездди гайи къарсурвилелай т'имилди яз акуначир заз...

– Дуьньяда т'алар, азабар гзаф ава, Ширинат... Вири са гъвечи рик'е гъакъариз жедач... Зи бубадин къисметдикайни ваз дидеи ахъай тавуна амайди туш... Вири т'алар Вичел къачудай Сад ава. Гъам я чи виридан Теселлини, Умудни... За, фена, Цавун вирелай яд гъида, ахпа чна са къас фу сивелай ийида, – Шуай кутарни къачуна экъеч'ина.

Цавун вирел зун, сифте яз и Дагъдиз хкаж хъайила, Ясабахъни зи балдузрихъ галаз атайди тир. Абуру зун мусурманрин п'ирерални тухванай. А ч'авуз заз и вири патарив Вач'един к'вал гвайдакай садани лагъаначир, адакай заз хуьрени садан сивяйни

ван хъаначир. Ам авай чІал чІехи яшдин инсанриз чизвай, амма адакай рахадачир, вучиз лагъайтІа абуру а чка рикІел гъуналди хуъруьн гъакимрик, чкадин гъукумдин векилрик хъел кутаз ва абуру хъилий а пак чкадиз хасарат авунин кичІевал авай. И карни заз Шуаявай геж хъиз чир хъанай. А кърху исятдани ава. Диндиз талукъ ва руьгъанийри ибадатзавай чкайрикай рахун чи вахтара кутугнавай кар тушиз гъисабзавай. Иллаки ВачІедин кІваликай. Мусурман пІирерал, гъикъван чпиз гъакимри туьгметайтІани, инсанар физвай. Гъакимриз амуькзавайди чпиз таквадай, течидай амалар авун я, къеняй сас регъвезватІани...

Цавун вирел чна мурадар тІалабнай ва аниз куьлуь пулар гадарнай. Алцифнавай бирин кІан гъахътин кепекрив ацІанвай. Инал атана мурад тІалаб тавуна хъфей кас бажагъат авай... За Ясабаз хва хун мураднай...

Кутар гваз яд гъиз фейи Шуай са къадар геж хъанай. Зи рикІик хъанвай: дагъ я, белки са дуьшуьш къилел атанватІа?.. Амма хъайи са карни авачир. АцІай кутар гваз хтунилай гъейри, Шуая балкІандизни векбер гваз хтанвай. Ам гежни са къужах ацІай векъ кІватІайвилий хъанай. И зурба къаябрин арайра, шуьткъверра-хъиткъера векъ авай са пІипІ жагъурун са акъван регъят кар тушир.

Югъ акуна-такуна акъатзавай. Хурушумар алуькдайла, Шуая балкІан са чІехи къвандин далдадик, мекъи тахъуй лугъуз, егъерарни аламаз, кутІуннай. Вичи гъайи къацу къежел векъни балкІандин вилик вегъенай. Ахпа ада Пачагъдин кІвалин ракІарив, къецелай, гъакІни къене пата авай къула цІай хъувуна. Къул хуьре гъар са кІвале гъалтдай хъар хътинди тир. Амма са тафават авай: адан къава тІек авай. Хърахъ ракІарин са къвалахъай къванцяй тІве акъудна къецел акъуднавай кхадин гурмагъни галай. Гум и кІвалин къене амуькдайвал жезвачир. Къулан-хъран патав виликрай гъана кІватІнавай къуру цІамар, кІарасар алай. Цурун чІехи сатулда яд пана, ам хъран къава авай тІеквендал (анай гила цІун мецер хкис жезвай) эцигна, Шуая къваларив гвай къванерин хъиткъеррай экъечІнавай бицІи къалар, лап гъвечІи тарар хътинбур, атІана. Куьлуь къацу пешер алай и набататар адетдин къалар тушир, халисан кІарасдин тан авайбур тир.

– Ибур чайдин къалар я, – лагъана гъавурда туна зун Шуая, гежел тефена звал атай сатулдиз вичин гъилевай чиг цІамар, пешерни галаз, вегъена. Цел гъасятда туракъ ранг акъалтна ва хуш атирдин ни акъатна.

Къадим вахтара хъайи загъидри, девришри, дуьньядикай къил къакъуднавай ксари чпин уьмуьр гъикІ тухванатІа, гила заз жуван вилералди акъазвай. Абуруз вири тІебиатди гузвай, абур тІебиатди хуьзвай, инсанрин арадавай зидвилерикайни абуру, инсанри, чпи чпиз ийизвай хасаратвилерикайни мидявилерикай яргъа хъуни загъидрин михъи руьгъер генани гзаф мягъкемарзавай ва абуруз Аллагъдин дережадиз мукъва жез, адав агакъиз ва Цавараллайдан тангъахдик акахъиз куьмекзавай, абурукай чІехи муьгъуьббатдинни, зурба сабурдинни акъалтІай теселлидин сагъибар ийизвай. За гъа чІавуз жувни гъахътинди яз гъисснай. Заз гъана амуькизни кІан хъанай жеди, амма дишегълидилай ахътин кар алакъ тийидайди заз чизвай...

Ргай сагул Шуая хъран винелай алудна, хъенчІин къве фейжанда чай пана.

– Малаик хъиз ксанва, – кавалдин пипІек ксанвай куьрпедиз килигна, пІузаррикай хуьрена Шуай. – Къачу, дуьдгъвер, нисини фу неъ, чай хъухъ. Дидеди вичихъ авайди я чи чантада тунвайди. КІандатІа, чайдиз Эбил чубанди гайи некІедикайни ягъ. Мекъи ятІа, жувал са затІ алуькІ, дидеди гъабурни тунва. Аялдиз дегишардай пекерни ава. – Ада Пачагъдин кІвалин къерехра инал-анал алай шемеризни цІай яна.

Лизе дидеди зун абурун кІвале яшамаш жедай чІавуз зал хъайи куьгъне жигетар, гъатга иски пальтони хучарра тунвай. Шуая абур зав алуькиз туна: дагъ я, вердиш туширдаз хабарни авачиз мекъи хъун мумкин я, иллаки йифиз.

Къецел хабарни авачиз мичІи хъанвай, ва илисна цифни атанвай. Амма заз чидай хъи, хуьре гъава алахънава, и дагъда авайди циф туш, и къаябрихъ, къаяйрихъ галкІана акъвазнавай къалин булутар я. Пакамахъ абур ракъин нурари чукурдайдини заз чизвай. Цавун гарари чукурзавай булутрини йифиз Дагъдикай чпиз са далда къунвай...

Шуая кІвалин сиве яцІу къуларикай туькІуьрнавай махсус ракъ хътинди агална ва адан далудихъай къве цлахъай авай тІеквенра къве къил туна яцІу лаш атІумарна.

– Вун жуван баладин къвалавай ксус, – Шуая зав къвед лагъай кавал вугана. Вичи япунжи къачуна. Ахпа шемериз уф гана, абурукай ракІарив гвай сад куз туна. КІвале амуькай экв зайифди тир. Шуай, япунжи вичел алчудна, ракІариз мукъва яз халичадал ярх хъана.

Захъ ахвар галачир. И кар ада гъисснавай. Гъавилий лугъунни авуна:

– КІантІа за ваз са негїил ахъайин. Ам ВачІе пачагъдин вахтарилай амаиди я.
– Ахъая ман, – лагъана за.

Шуая а кыса зи руьгъдин тІал тІимиларун патал ахъаяйди тир. Заз стха хъыз хъанвай, зун вичин къаюмвилик кутунвай и касди лугъузвай гъар са гаф, гъар са жингъир заз теселли гунин лишан тир.

Ам вич ксанвай чкадилаи негїил ахъайиз эгечІна:

– Са хуьре са жегїил итим хъана, лугъуда. Ам субай тир. Адаз свас гъыз кІанзавай, амма са рушни адаз къвезвачир. Идан себебни сад тир: жегїилдин пел адет тирвал тикди ваь, виликди экъис хъанвайди тир. И карди жегїил кас эйбежер яз къалурзавай. Амма адахъ маса артуханвилер авай: къакъан буй, гъаркъуь къуьнер, ргазвай чІехи чІулав вилер, дагъвидиз хас чІулав къалин спелар, гъиле-кІваче – къуват. Амма вучиз ятІани и лишанри са рушан рикІни цІурурзавачир.

ГъикІ ятІани садра душманри адан хайи чилел вегъей са гъилера и гада женг чІугваз дяведизни фенай, гъа женгера адан пелек я гапур, я хъел акат тийидайди чир хъанай, ва идакай хабарар къуд патаз чкІанай. Гила адаз физ кІан хъайи рушарни гзаф хъанай.

Амма къегъалдин рикІиз чими, руьгъди чІугунвай са руш авай. Къегъалди вичиз ам гъыз кІанзавайвиликай адан бубадиз лагъана ва рушан фикир чир авун тІалабна. Руша жаваб гана: «Завай адаз физ жедач, буба».

Буба вачІе-рухвайрикай тир, адан тухумди бан-бубайрилай инихъди гъар чпин са хзанда хъайи чІехи хва вачІе-хва яз гъисабзавай. Рушан бубани вичин бубадиз вачІе-хва тир. Адаз миьхи руьгъ, а паталлайдан рикІикайни ниятрикай аян жедай алакьун ва аламатар къалурдай къуват ганвай. Ада вичин рушаз гуьзгуьдай пел хкиснавай къегъалдиз физ кІанзавай ва чпин и фикир масадакай са акъван чуьнуьхни тийизвай са шумуд рушан шикилар къалурна. И рушар сад садалай иербур тир, абурун вилерай миьхивилини камаллувили нурад хъчинзавай. «Икъван гуьзел ва акъуллу рушар и гададиз финал рази хъайила, завай вучиз жедач къван?!» – хиял фена рушан рикІяй. «Зун ви аламатдин гъавурда акъуна, буба чан, – лагъана руша. – Зун адаз гуьлуьз фида».

Гадади мехъер авуна, руш тухвана. Мад Алпан уьлкведа дяве хъана. Ватандин намус хуьз вердиш къегъал гада вичин хайи чил патал женгериз фена.

Йисар къвез алатна. Рушан адахли хквезвачир. «Ам маса виляатриз катнава, гъанра адаз ашнаяр ава», – лугъудай ванер галуькзавай жегїил сусан япарихъ. Ам камаллу бубадин патав фена, вичин дерт, пад квачир сивера авай ихтилатар ахъайна. «Чан руш, – сабур гана бубади, – паталай къвезвай са гафунин чІалахъни жемир, абур вири тапарар я». «Ваз гъинай чида?» – жузунна руша, бубадин аяндарвилел шак гъидай викІегъвал авуна хъыз. «Ваз гъакъикъат чириз кІанзаватІа, чандар тарцивай хабар яхъ», – меслят къалурна бубади.

Абурун ихтилат хуьруьн юкьни-юкьвал текдаказ ва тикдаказ экъечІнавай зурба чандар тарцикай физвай. РикІивайни, и тар аламатдинди тир. Адак са къариба хесет квай: я шагъвар, я гар авачир, лап умун вядедани адан пешер юзадай, вишришардай. Гъатта миьхиз пеш аламачир чІаварани адал яб эцигайбуруз вишришрин ван къведай.

Тарцин муькуь, къилин, сирдикай лагъайтІа, рушан бубадиз генани гзаф хабар авай. Гъавилай ада рушан мад са суал вилив хуьзвай.

«За тарцивай гъикІ хабар къада, буба чан?» – жузунна руша. «Фена, ам къужахда къуна, темен гана, яб эцигна, яб акала, ада вичи лугъуда», – лагъана бубади.

Руш тарцин патавай гуьгуьл кІубан хъана хтана, адан руьгъдик лувар акатнавай. «Зи адахли дяведа ава, ада душманар чукурзава, – шадвал кваз ихтилатзавай руша. – Адаз зун муьквал-муьквал ахварай аквазва, адан вил захъ акъатзава».

Буба киснавай. Тарци вуч лугъудатІа, адаз чизвай. Амма адаз мадни са кар хъсандиз аян тир: рушан гуьл дяведа телеф хъанвай, вични са къакъан кІунтІал кучуднавай.

Йисар къвез-алатзавай. Адахли вилив хуьзвай рушакай чранвай дишегъли хъанвай. Адаз пад квачир сиверай виликдай хъайи хътин ихтилатарни ван жезмачир, я адахлини хтана ахкъатзавачир. Ам, гъар гъилера рикІ дарих хъайила, чандар тарцин патав физ-хквезвай. Тарци адаз датІана гъа са жаваб гузвай. Дишегълидин рикІ са тІимил секин хъжезвай, адан умуд атІузвачир.

Буба рекъидайла, руш адаз вилера «Зи адахли хтанач эхир, буба чан?» суал аваз килигнай. И суал аян хъайи бубади мад гъилера жаваб хганай: «Тарцивай хабар яхъ. Им ваз зи весини хъуй».

Тарцин сирдикай вирибуруз хабар хъанвай. Вири инсанрин жавабар авачир суалриз тарци жаваб гузвай. РикІе хер авайбурун тІал къезиларзавай, ясда авайбуруз сабур

гузвай, умуд атланвайбуруз умуд хгузвай, руьгьдай аватнавайбурук руьгь кутазвай.

Гъа икI къвез-къвез дишегъли къуьзуь хъана, ам рекъидай гъалдиз атанвай. Ада къушширийвай вич тарцин патав тухун тIалабна. Абуру адан тIалабун къилиз акъудна. Къариди тарциз темен гана, къужахда къуна, яб акална. Тарци и гъилерани гъа са жаваб гана.

«Чан чандар тар, – лагъана къариди, – зун ви гъавурда гила акъуна. Вуна заз уьмуьрлух умуд квадар тийиз, ярдиз вафалувал хуьз, жува жув гъилияй вегин тийиз, чарабурун виляй вегин тийиз, кIвал-къул чукIур тийиз куьмекна. Зи бубадин весини гъа им тир. Сагърай вунни, чан тар, рагъмет хъурай зи бубадизни. Зи адахлидин сурални нур къурай, ам алай чка заз накъ ахварай акуна. Гъадан руьгь авай чкадиз гила зи руьгъни хъфидай вахт хъанва».

Къариди гъанал чан гана, ам кучудни гъа тарцин кIаник авуна, лугъуда.

Негъил ахъайна куьтягъайла, Шуай са къадар вахтунда кис хъана. Ада зай гаф акъатун вилив хуьзвай жеди, – давамарзавай Арина Фёдоровнади. – Амма завай са гафни лугъуз жезвачир – гъакъван заз и дерин къисади тагъсирнавай! Шуая заз негъил хуш хъанвайди гъисснавай, гъавилияй ада и гъакъиндай заз суалар ганачир, амма лап секиндив лагъана:

– Ксус, ахвариз физ алахъ. Са куьникайни фикирмир. Пакадин яргъал рехъ патал къуватар кIватIа.

Яргъалди ахвариз физ хъаначир, ятIани зун чIарни юазвачир. Заз акI авай хъи, Шуаязни ахвар къвезвач. Заз ахвар татуникай адан рикIиз пар тахъун патал зун юзун тийиз алахъзавай. За, къатканваз, къисадикай фикирзавай. Зи рикIе жуьреба-жуьре суаларни абуруз жавабар чеб чпелай авахъна физвай. Зи хура и кIвале куз тунвай тек шем хътин са бицIи экв пайда жезвай хъиз авай.

Йифериз лезги кIвалера, хзанар ксудайла, лампадин куьлуь экв тунин адетдин гъавурда зун гила акъазвай: экв умуд я, йифен мичIивиле ксай месик вавай какахъай фикирри рикIин архайинвал къакъуднавай чавузни, гъакI йикъан зегъметрила гъу-гъуьниз ширин ахвариз фенвай чIавузни умуд туьхуьн тавуна амуькрай! Экв теселли я – къуй ам хажалатди къунвай гъар са инсандихъ галаз хъуй! Экв сабур я – къуй ада гъар са касдин рикIни руьгь къапарай акъат тавуниз куьмек гурай!

Шуая ахъайяй негъилди зи хура гъахътин умудни, теселлини, сабур куькIуьрнай, зун жуваз хабарни авачиз ахварин чими къужахда гъатна.

Пакамахъ фад Шуая зун ахварай авудна. Аялни ахварай аватнавай. За адан пекер дегишарна, хур гана. Шуая мад чай гъазурнавай. Са къвед-пуд хупI авуна, зун кIвачел къарагънай.

– Хъухъ ман, фу неь,– Шуая зи къайгъу чIугвазвай.

– КIанзавач.

– ЯтIа чун фена кIанда.

Чун Дагъдин муькуь патаз эвичIнай. Рагъ гъеле экъечIнавачир. Гъава къанвай. Шуая, и кар чиз, Пачагъдин кIвалерай кавалар къунвай. Сад зи къуьнерихъ вегъенвай, муькуьдини вичихъ галчукнавай. Гилани чи рехъ Дагъдиз хкаж жедайла авай хътин алгъай къацу яйлахрай, суварай, къекъвей-къекъвей цIарарай агъадалди физвай. Агъадавай пелерихъай са хуьруьн кIвалер аквазвай.

И хуьре райондин къилин хуьрай Дербентдиз физвай автобусдин шофер яшамин жезвай. ПАЗ автобус акъвазнавайди гъадан гъаят тирди заз яргъамаз чир хъанвай. Анив агакъайла, Шуая заз балкIандилай эвичIиз куьмекна, зун рекъел туна, вичи, шофердин гъаятдал фена, адаз эверна. Автобус гъайдаз Шуай чизвай. Абуру са къадар вахтунда ихтилатар авуна. А ихтилатрин ван заз хъунин лазимвал авачирвилай Шуая зун рекъел тунвайди тир. Амма абур гъихътин ихтилатар ятIа заз аян тир, зи вилериз накъвар хъиткъинзавай. ЯтIани зун жув гъиле къаз алахъзавай.

Ахпа зун рекъиз экъечIзавай автобусда шофердин къвалав ракIарив гъай къилдин чкадал ацукъарнай.

– Ма, – лагъанай заз Шуая, – им ваз са тIимил пул... Ваз герек жеда... – Ада ам зи жигетдин жибинда туна.

Авайвал лагъайтIа, за пулдикай гъич фикирни авунвачир. За зун и автобусда вучиз авайди ятIа бегъемдиз къатIунни тийизвай хъиз тир. Пулди зун мад жуван гъакъикъатдиз – хъанвай мусибатдиз хканай. За гила зун гъамишалугъ яз и заз руьгъдалдини, ивидалдини хайибур хъанвай дагъларай хъфизвайди къатIанвай. Заз хъфиз кIанзавачир, заз зун ина къена амуькунни жагъин тийидай савкъат хъиз авай, амма ина зи виридалайни багъри ксариз зун хъфин хъсан яз аквазвай. Ваъ, гъабурузни зун хъфена

кІанзавайди тушир, амма абуруз кысметди зи кылел гыхьтин кызаяр гьидатІа аян тир, абурухъ зунни за ханвай чпин бала, иллаки гьам, сагъ-саламат яз амукунын мурад авай, хьайи гужарилайни зурба маса мусибатри чун гатун хьувуна зи дагъви архайриз кІанзавачир. Гьавиляй зун абурун чІалаз килигуниз мажбур тир, ам зи буржи тир.

Зун мад цІийи кылелай кьати кьагьарди кьунай. Зи рикІ хьуткьунзавай. Гьикьван заз шел кьаз кІанзавайтІани, жезвачир, ам зи ихтиярда амачир. Шуая зунни куьрпе кьужахламишайла, зи кьагьар генани артух хьанай, вучиз лагьайтІа, зи чандиз зун заз виридалайни гзаф багъривал авур ксарихъ галаз чара жезвайди хабар хьанвай, зи руьгда гьатнавай кьван вири тІалар за санал гьиссзавай, гуя заз чпин архавал гайи-бурун муьгьуьббатдин чІварахар зи ивидай ялна акьудзавай хьиз жезвай. АкІ тир хьи, зун абурун кІанивиликайни, хатурувиликайни кьадирлувиликайни, кьаюмвиликай хкатзава, мад заз ахьтин регимлувални мергьаметлувал маса садан патайни ахвадач.

– Сабурулу хьухъ, секин хьухъ, зи вах, – лагьана заз Шуая. – Аллагъ вахъ гала. Чунни гьамиша вахъ галаз жеда: зунни, дидени, Ясабни, Дагъни, анавай пак руьгьерни, чи вири халкъни. Садахъ галазни вун чара жезвайди туш, вири вахъ галаз, вирибур вахъ галаз амуькда. Гьина хьайитІани, вуч хьайитІани. Шехьмир, ширин вах. – Ада сифте зи хьуькьвез, ахпани куьрпе квай пекер инихъ-анихъ ахьайна адан хьуькьвериз пагьар гана, ахпа гьилелди хаш чІугуна, хьлагьна: кьез хьсан сят хьурай, хийирлу рехъ хьуй.

– Вунни Аллагьди хьурай, ви чанни сагъ хьурай, стха чан. – За кьуьнерихьай кавал галудна. – Ма кьахчу, им ВачІедин кІвалинди я... Гьава чими хьанва.

– Ам и кьегьал хьиз савкьат хьурай, – пІузаррикай хьвер фена Шуаян Ахпа садлагьана рикІел хтайди хьиз хабар кьуна: – Я руш, вуна аялдиз тІвар хьайитІани ганвайди яни?

– Ясабаз Андрей тІвар гуз кІанзавайди тир. Адаз урус писатель Толстойн романдин игит Андрей Болконский хуш хьана...

– ГьакІ хьурай. Хьсан тІвар я. Чпин бан-бубайрик квай тІвар я. ТІварцІел кьадимлу хьурай.

– Бан-бубайрик квай тІвар я? – мягьтеларнай зун ихьтин хабарди.

– Эхъ. Адан чІехи бубайрикай сад Ялгъуз яйлахдиз ВачІе пачагьдин патав атай ксарикай, генани дуьз лагьайтІа, пачагьдиз гьуьрметзавай лезги бубайри адан патав гьайи чпин чІехи рухвайрикай сад тир, адан тІварни Эндир тир. Гьа Эндир ви Андрей лагьай чІал я. – Шуай автобусдай эвичІиз гьазур хьана. Адан вилериз накьвар хьиткьиннавай. – Ви Андрейни кье ВачІе пачагьдин кІвализ атанва...

– Стха чан, – кІалханда акІанвай шел винел акьуд тийиз алахьуналди за Шуай кьужахда туна, са легьзада гьакІ акьваз хьана. Ахпа жуван сивел жедайвал са жизви хьверни гьиз алахьуналди ва Шуаяк жувавай жедайвал руьгъ кутунин мурад аваз хабар кьуна за. – ТІварцІин тарих зун патал цІийиди я, иерди я, стха чан... На ахьбай негьилда авай хьтин чандар тар за гьинай жагьурда бес?

– А тарцин кьелем ви кьужахда ава. Ви Андрей. Гьар ваз четин хьайи ва ялгъузвал гьиссай береда куьрпе хва кьужахламиша. Адан сиви ваз гьеле са гафни талгьайтІани, адан рикІи ваз гзаф баянар гуда... – Шуай автобусдай эвичІна, балкІандал акьах хьувуна. Мад акьваз тахьвуна ва кьулухьни элкьуьн тахьвуна, Дагъ галай патахьди хьурцадалди балкІан са кьадар рекьиз гьална. Ахпа ам мукьваллай пелен далдадик акатна. Заз чизвай ам исятда шехьзавайди. Вич вичиз, текдиз... – Арина Фёдоровнадин вилериз накьвар хьиткьиннавай, ада, абур ми хь тийиз, вилер дакІардихъ элкьуьрнавай, гуя адаз вичи авур кьван ихтилатар, вичи чпикай ахьбай вакьияр анай капаллайди хьиз ақунай ва я акун давам жезвай.

11-кьил

Шагьни кьаридин – Ингьар муаллимдин дидедин верч квахьун – им хуьре авай куьгьне хабардин цІийи давам хьун тир.

Адан верч квахьун хатадай хьанвай кар тушир, им кьасухдай, вуч ийизватІа чиз, авунвай кІвалах тир. Ида БегІихан амалдарвиликайни угьрашвиликай лугьузвай. ИкІ тирди заз аян тир.

Ингьар муаллим алааматдин инсан тир. Кефчибег. Философ. Вичини чаз физикадин тарсар гузвай. Ам чи классдин кьил тир. Адак ажайиб хесетар квай. Жемьтдиз адан амалрикай гзаф чІавара хушни кьведачир, я садани муаллимдиз туьгьметни ийидачир. Ам муаллим туширтІа, адаз туьнбуьгъ тавуна тунни ийидачир жеди.

Муаллимвилин рекъяй ам лап вижевайди тир. Адаз хъиз вичин предмет и дерейра садазни чидач лугъудай.

– Яда, – лагъаналдай адаз кимел итимрикай са ни ятІани, муаллимдикай зарафат ийиз кІанз, – Ньютонан килел ич аватначирта, адавай вичин законар ачухиз жедачир ман, тушни? Ичихъ гъахътин аламатар ава жал?

Кимин мукъувай хъиз колхоздин ичерин багъ гатІун жезвай. Емишар чразвай гатун вахт тир, лугъуда. Тухуда Ингъар муаллимди вичиз и гаф лагъайди багъдиз шагъидарни галаз, акъвазарда ам са ичин тарак ва тар юзурда. Алукуьда а касдин килел са шумуд ич. Амма ада са чуькъни ийидач. ГъаК килигиз акъвазда, вуч жедатІа лугъуз.

– Акъвазани, – лугъуда Ингъар муаллимди, – ви килел икъван ичер алукуьна, ви килиз атай са акъуллу фикирни хъанач. Ньютонан къанунар ичин аламатар туш, чан хуьруьнви, акъуллу касдин килин аламат я. Къил кІанда, къил! Адал ич аватнай, чуьхвер аватнай ва я ам цахъ галукуьнай – тафават авач. Сятди хъиз кІвалахзавай къил кІанда!

Ингъар муаллимдиз мад са кар хас тир: Шуай гъалтайла, адал элкъведай, адахъ галаз гъуьжетра гъахъиз кІан жедай. Гъуьжетарни къал-къил авунихъ галаз ваь, руьгъдин месэлайрихъ галаз алакълудиде жедай, вучиз лагъайтІа хуьруьнвиар вири мусурманар тирІани, а вахтара абурук диндин шартІарал ачухдиз амал ийизвай са касни квачир, девир гъахътин «аллагъсузди» тир, амма Шуаяв вичин дин гъай, ам лезгийрин къадим пачагъ II лагъай ВацІедин тІварцІихъ галаз алакълудиде тир, ам Иса Месигъдихъ ийизвай иман тир. Шуаяни и кар акъван виле акъадайвал ийизвачир, амма вич хашпара тирди, аквар гъалда, вичин къарибавиле, рикІелдини фикирралди вилик квай гъакъикъатдивай яргъаз хъуна чуьнуьхзавай жеди. Белки, адан иман хашпара диндизни са акъван ухарди тушир жеди, гъаК лагъайтІа ам гагъ хуьруьн са киле авай хъалда ацукуьна жедай, гагъ-гагъ жуьреба-жуьре пипІерив, кІвалин шларив къил куьрсна акъвазна жедай. Ам садавни вич рахадачир, я адавни рахадайбур аваз аквадачир, чІехи яшдин инсанар адалай гъаК салам гуз элячІдай, жегъилри ам кваз къадачир, абуруз ам виле авачир, аялри ам инжиклу ийидай, адал къванер гъалчдай, адаз къив гудай.

Ингъар муаллимди, гинал вичел Шуай гъалтайтІани (белки, икъван диндал кІеви са маса кас гъалтнайтІа, гъадавни ам гъаК эгечІдай жеди), адаз лугъудай:

– Авайди туш! Ана авай са затІни авайди туш! – цава тІуб эцягъиз-эцягъиз рахадай Ингъар муаллим. – Вири таб я, вири динар, идеологияр! Виридан хандакІда авай пипІен къван таб я. Гъа къванцел чпин идеологияр, философияр, шартІар эцигайбур чпиз регъятдиз фу недай, чпин къил хуьдай рекъер жагъурай ксар я, авачир а дуйньяда ваь, чпиз и чилел женнетар тешкилай ксар я, чпин къаб алай ихтилатралди инсанрин къил элкъуьрайбур, абурун вилериз руьхъ вегъейбур я. Эгер Аллагъ аватІа, гъам таб вич я. Нелай а паталлайди чІалахъ жедайвал таб ийиз алакъзаватІа, гъам пайгъамбар я. Вибурни, чан хуьруьнви, гъахътин гъиллебазвилер я. Къачу са пеше, кІвалах ая, физикадин къанунар чира, илимдин ктабар кледа!

Шуая, чуькъни тийиз, вичин лашунал хур вегъена, адан «лекциядиз» яб гудай.

Адан секинвили, адаз вичин гафари са таъсирни тийизвайди акур Ингъар муаллимди генани къутми яз давамардай:

– Бинедилай женнет хъиз тешкил хъанвай и дуйнья, винелай ам инсанри чІагур ийизвай хъиз акваз, къеняй инсаниятдин тапарри жегъеннемдиз элкъуьрнава, чан хуьруьнви! Вучиз вун киснава? Жаваб авачни? Хъсан я, де хъсан я. За ваз мад субутарда! Къенвайбурун руьгъер, цавари гудай беденра аваз, цавариз хъфизва лугъузва вун хътинбуру. Гунагъсузбурунбур – женнетдин багълариз, гунагъкарринбур – цІуз. Де хъсан я, гъаК я лугъун. Сад лагъайди, инсаният тешкил хъайидалай инихъ къейи къванбурун руьгъер вири цавуз хъфенатІа, а бушлухра къе рекъизвайбуруз чка бажагъат ама. Яда, ана, къайи цавара, руьгъериз галкІидай чка авайди туш, руьгъдиз чими къул герек я, адакай руьгъ хъун патал. Месела, хъсан, михъи руьгъер са маса, чаз течир, кадгъанвай женнет хътин са эфлакьдал² хъфизвайди яз къан – шартІуналди. Бес гунагъкаррин руьгъер? Жегъеннемдин цІуз аватзавайбур? Цава авай са цІай рагъ я. Маса кудаь чка анра авач. Маса галактикайра ава жеди маса ракъар. Эгер вири гунагъкарар ракъинин пичина кузватІа, абуру ракъинив экв гуз тазва, абуру ракъинив чим гуз тазва, абуру ракъинив галактика тешкилиз тазва, абуру ракъинив и чун алай бицІи твар хътин чилив цуьк ахъайиз тазва, чилел уьмуьр хуьз тазва. АкІ хъайила, чна а гунагъкарар хъайибуруз и чилел гуьмбетар эцигун лазим жезва, абуруз гъуьрметун

² Эфлакь – планета.

кІан жезва, вучиз лагъайтІа абуру алемра ракъинив кІвалахиз тазва. Идалай зурба, важиблу ва суваб кар авани къван?

Шуай, гъа сифте къилелай хъиз, са гафни рахан тийиз, акъвазна жедай. Патавай физвай инсанарни, салам гана, сиверикай хъверна, алатна фидай. Абуруз Ингъар муаллимдин «възер» фадлай чизвай. Муаллим, вичин ихтилатар лагъана куътягъна, мектебда кІелзавай аялдивай доскадив жаваб вилив хуъзвайди хъиз, Шуаян вилера вилер атІумна акъваздай. Са жавабни ван тахъайла, ада вич гъалиб хъанвай саягъда хълагъдай:

– Вуч я? Жаваб авачни?

– Жаваб авачир са суални авайди туш, Ингъар стха, – лугъудай Шуая, сивик хъвер кваз, адак зарафатдай хкуързавай хъиз. – Ракъинив куз тазвайбур гзаф хъайитІа, ахпа вучда? Чил алуг хъун мумкин тушни? Вуна и кардикай фикирнач...

Ингъар муаллимди, вилив техвей месэладикди фикирлу хъанваз, лугъудай:

– Гъа месэла авазва... Гъамни тІебиатди вичи гъялзавайди я. Хъсан ксарни пис ксар тІебиатди вичиз лазим къадарда аваз тешкилзавайди я... Гъавилай ада ибурни, абурни арадал гъизва, – са акъван вич вичихъ агъан тийиз лугъудай Ингъар муаллимди.

– Алад-алад, вун тарсуниз геж жезва, – рахадай гъяз жедачир Шуаяхъ.

– Вири таб я! – мад цІийи къилелай эгечІ хъийидай Ингъар муаллим.

Шуай мад са гафни талгъуз акурла, муаллим эхирни алатна фидай. АкІ тир хъи, Ингъар муаллимдиз вичин гъуъжетралди Шуаяк хъел кутаз, ам къапарай акъудиз, адан руьгъдин кІевивал бине авачирди яз жагъана кІанзавай, амма алакъзавачир.

Ихътин «тамашадиз» килигай ва фикир гайи касди къатІун тавуна жедачир жеди: Шуаяз Ингъар муаллимдин акъажунрихъ маса бине авайди чизва ва гъавилай сабур-лудаказ адаз ябни, табни гузва.

Ингъар муаллимдик мад са хесет квай. Алахъай, рагъ авай йикъара колхоздин багъда вичин дустарихъ галаз тІуънар-хъунар тешкилдай. Жемьтди адан и мярекатар «хъивегъунар» гафаралди эвездай. Авайвал лагъайтІа, адан и хесет чиз, ам гзафбуру чпи багъдиз илифардай, вучиз лагъайтІа Ингъар муаллимди манияр лугъудай: урус, гъинди ва лезги лирлияр. Ам илифарзавайбуруз, ада и пуд чІалакай гъи чІалал мани лугъудатІа, манидарди хъвадай ичкидилай аслу жедайди чидай. Эрекъ хъвайила, Ингъар муаллимди урусрин халкъдин манияр (гагъ-гагъ, межлис гурлу авун патал, частушкаярни), чехир хъвайила, ада Гъиндистандин манияр лугъудай ва, лугъуз-лугъуз, и тарцелай а тарцел чукуриз, абур къужахда къаз, вичин баядар давамардай. Ам илифарзавайбуру и уюнрикай кеф хкуддай.

Лезги манияр ада лап къериз-цІаруз лугъудай, и карни хуъруън туъквенда коньяк тахъунихъ галаз ва я къитдаказ хъунихъ галаз алакъада аваз къадай инсанри. И месэла чизвай хуъруънвийри шегъердиз фена-хтай чІавара Ингъаран тІварунихъ коньякдин птулкаяр хкидай. Яргъал шегъерра яшамиш жезвай ва чеб кефчибегдин таяр-туъшер тир ва я адавай мектебда тарсар къачурбур тир хуъруънвийрини Ингъар муаллимдин и хесет рикІелай алуддачир, адаз чпин патай коньякар гваз хкведай ва ам багъдиз илифардай.

Гъахътин чІавара Ингъар муаллимди, Дагъдихъ элкъвена, лезги чІалалди мани лугъудай. Адан виридалайни гзаф рикІ алай, вичин манийра тикрардай къилин гафар ихътинбур тир:

**Алпан дагъдин ценек хана,
И пак Дагъдин са кІус я зун.
И дуъньядин агъузвили
Кармашнавай намус я зун.**

И мани лугъудайла, муаллимдин вилериз къеж акъатдай, адакай ири накъвар хъана чинайгъуз авахъдай. Ада абур михъдачир, чуънуъхиз алахъдачир. Якъин адан рикІе са чІехи дерт авай, амма дустариз, манийрикайни муаллимдин межлисдикай кеф хкудзавайбуруз адан рикІе авайдакай хабар авачир. ЯтІани, ада и мани лугъудайла, абур вири кис жедай, фикиррик акатдай, хъанвай ички хкатай хъиз жедай. Ам дидед чІалан гафари иширзавани, са гъихътин ятІани рикІел хкунри адан рикІ къарсурзавани, садавайни лугъуз жедачир. Я абуруз и сирер-деринар герекни авачир.

Са бязибуру ихътин чІавара «и зегъримар коньяк ерли хъвайиди хъиз аквазвач» лугъуз, чпиз эрекъ цадай, Ингъар муаллимдизни теклифдай. Амма ада садрани са ички масадак акадарна хъвадачир. Адахъ галайбуру, мумкин тир, фикир авунни: муаллимди коньяк, эрекъ, чехир сад садак акадарна хъун хъайитІа, ада вичи лугъудай пуд чІалални гъа са межлиса манияр лугъуда. Амма акІ хъана акур ва ван хъайи са касни авачир.

Амай ичкийрилай багъа нямет – коньяк дидед чЛалал лугъузвай манийрихъ галаз сад авуни Ингъар муаллимдиз вичин чЛал, халкъ, ватан гзаф клан хъунин лишан яз къадай хуърунбуру.

Адаз хъвада лугъуз жемятди туьгъмет тавунин мад са сеbeb авай. Муаллим са чЛавузни хъвана тарсариз фейи, багъда хъайи демера вич вичелай фидайвал пиян хъана, тарцин ва я са цлан клане ярх хъана амукъай, ада са касдин хатурда акъадай гаф лагъай са дуьшуьшни хъаначир. Маниярни ада анжах колхоздин багъда лугъудай, маса чкада ваъ.

ИкI тирди са гъилера зазни захъ галаз кIелзавай гадайриз жуван вилералди акунай.

Чун, цIуд лагъай классда авай гадаяр, къе-пака мектеб куьтягъзавайбур я лугъуз, хуърун къене агакънавай жегъилар яз къабулнавай.

Верчерин угъри къаз фидалди са гъафте вилик чи къуншидал мехъер хъанай. Аниз захъ галаз санал кIелзавай гадайризни эвер ганвай. Им чаз авунвай зурба ихтибар тир: чун накъан кIалтIияр яз гъисабзамачир. Ихътин гъуьрметди чи жавабдарвал артухарзавай.

КIвалин са шумуд утагъда, садбур къез, муькуьбур хъфиз, мугъманар ацукънавай. Чун кIвалин иесиди чIехи-гъяркъуь айвандихъ ахъайнавай столдихъ ацукъарнай. Чи суфрадихъ са шумуд чIехи итимни галай. Абурун арада Ингъар муаллимни авай. Жуван классдин чIехиди акур гадайрик са къадар велвелани акатнай. Жуваз тарс гузвай муаллимдихъ галаз са суфрадихъ тIуьн-хъун авун акъван регъят ва эдеблу кар жезвачирди чна вирида сад хъиз гъисснавай, чун сад садаз килигиз, вилералди, гъилералди «чна гила вучда?» суал гузвай. Ингъар муаллимди чи гъал къатIана. Гъавилияй ада чи столдихъ тамадавал авун вичин хивез къачуна. Амай къвед-пуд итимдини кефчибег-муаллимди вичиз стол идара авуниз ваъ талгъудайди чизвай.

– Къала кван, жегъилар, – лагъана Ингъар муаллимди, амай ичкийрин юкъвай къачуна, чехирдин птулка ахъайна, – истиканар инихъди ая.

Чун, адан гъилик кIелзавайбур, сад садаз килигна: гъар садахъ галаз мектебдилай къецени кваз фамилияр къаз чахъ галаз рахадай муаллимди чаз «жегъилар» лугъузва. Им цIийивал я, прогресс я.

Муаллимдин, классдин чIехидан, гила суфрадин тамададин везифани вичин гъиле къунвай касдин, гафунал чавай гаф эцигиз жедайни къван? Вични чаз сифте яз, итимриз хъиз, мехъерик эвернавай чЛавуз. Чна, гъилера са акъван къетIенвал авачиз, столдал гъи ички, миже хъайитIани хъун патал эцигнавай синерин истиканар муаллимдин вилик са жергеда эцигна.

– Куьне, стхаяр, куь къайгъу куьне ая, ахъая цуз, къез вуч хъваз кIанзаватIа, – лагъана Ингъар муаллимди чи суфрадихъ галай муькуь мугъманриз. – И жегъилрихъ къе зун жув гелкъведа, тахъайтIа абуру регъуьвилерзава.

Ада истиканар яру-икъи чехирдив лебелеб ацIурна.

– Къарагъ! Хъухъ сифтегъанбур! – эмир гудай саягъда лагъана ада. – Тостар ахпа лугъуда куьне, квел викIегъвилин цIакулар акъалтайла. – Ада вичин истиканда юкъвал къван эрекъ цана.

Чна гъарда регъуьз-кичIез чехирдиз са хупI авуна.

– Къиле къван хъухъ! Итимри хъиз, хъухъ!

Чаз маса чара амукънач. Гъарда вичин гъилевай къаб ичIи авуна.

Чехирди чун рикIивайни садлагъана чIехи авунай. Чна сифте яз итимрин жергеда жуван жавабдарвал гъисснай. Жув а жавабдарвиляй акъуд тавуна, агъуз ават тавуна, ихътин чIехи мярекатда виридахъ галаз са ихтиярар аваз, масадаз, гаф татIана яб гуз, жува лугъузвай гафар пад кимибур тахъунал мукъаят яз тухун четин кIвалахни я, чIехи къимет авай карни я. Гадайрин акунарни, рахунарни, ацукънавай тегъерни ми хъиз дегиш хъанвай.

Къвед лагъай истиканар хъвайила, чал «викIегъвилин цIакулар» акъалтнай. Чна чи арада Ингъар муаллимдив гъикI мани лугъуз тадатIа лугъуз чинеба кушкушар ийиз хъана. Им чак тади акатна лагъай чЛал тир. Амма чаз им акI тирди чизвачир. Сифтедай ада вичи лугъуда лагъана чна умуднавай. Амма чи умудар къиле феначир. Чавай къетIивилелди адаз мани лагъ лугъузни жезвачир. Гъавилияй чун и кар авун Сардаран хиве тун меслят хъана: чинни кIевиди я, хуърун советдин хвани я – ихътиндан гаф ише тефена жедач.

Вичел авур ихтибарди Сардарак лувар кутунай:

– Чан тамада! Чаз са мани лагъ ман! Вуна масадбуруз лугъузва, ви ученикриз лугъузвач. Чна вавай тIалабзава.

– Манияр жуван бубадив лугъуз тур! – хьел квачиз, лайхлувилин вири лишанар кваз лагъана Ингъар муаллимди. – Сифте «Марсельеза» лугъурай, ахпани «Советрин Союздин гимн».

Столдихъ галай итимар ван ацалтна хьуренай. Чна хьуредая жуърэт авуначир.

Муаллимдиз и кьурьукдикай хуш татанвайди акурла, чна ам гьеле пиян хъанвач лагъана фикирнай. Амма ам чаз са кӀусни пиян хъанваз ақуначир.

Ада ацукънавай виридаз тост лугъун патал гаф гана, суфра кьиле тухвана, кӀвалин иесидиз, эвлениш жезвай жегъилриз хъсан келимаяр лагъана, алхишар авуна.

Ахпа чун, мехъерин кӀвализ къезвай маса мугъманриз чка гун патал, гьаятдиз, кьавалри макъамар язавай майдандал эвичӀнай.

– Гила фена кьулер ая, жегъилар! Кьулер тавуна хъфин айиб я, – лагъана чаз Ингъар муаллимди.

Ада чи патай хъайи гьалатӀ – мани лагъ лугъун рикӀелай алуднавай, ада чун вилик кутазвай, чи жегъилвилиз рехъ гузвай. Са гафуналди, инани, мехъерик, ада чаз муаллимвал ийизвай.

Чун, гадаяр, майдандал экъечӀнай ва туьнт кьулер авунай. Чахъ галаз майдандал чи классда авай рушар кьулиз атанай. Ингъар муаллимди вири рушариз са-са манатар шабашар вегъенай. Идалди ада чун вичин багъри, талукъ ксар яз къазвай, ада вич чи классдин чӀехиди тирди, чай акъатзавай крарин жаваб гузни вич гъазур тир чӀал жемьтдин вилик къалурзавай. И карди чак генани чӀехи руьгъ кутазвай, чи кьулер и межлис гурлу авунай, кӀватӀ хъанвайбуру чаз къати капар янай.

Ахпа Ингъар муаллимди вичи кьульнай. Лезгинка кьуль. Ам, цава лувар гьаркьуьз ахъайнавай лекъ хъиз, майдандал элкъезвай, адан кӀвачер чилик хкӀан тийизвайбуру хъиз тир. Инал кӀватӀ хъанвайбурун фикир Ингъар муаллимдал желб хъанвай. КӀвалин айвандин мегъежардихъ атана акъваз хъайи дишегълийрини, кӀвалаяй тӀуьна-хъвана экъечӀнавай итимрини, кьурмишнавай суфрайрихъ хкаж жез атанвайбуруни, жегъил гадайрини, рушарини, аялрини – вирида къетӀен гьурметдивди ва майилдивди Ингъар муаллимдиз кап язавай. Адахъ галаз кьульзавай рушни кӀвачерик цӀай квай хъгинди тир. Абуру гьар сада вичин кьульуьналди сада садак лувар кутазвай, ашкьиламишзавай.

– АкӀадра ам! – гъарайда рушари а рушаз.

Руша кьульуьникай хкечӀун гьич фикирни ийизвачир. Итимдиз сифте хкечӀдай ихтияр авачир. Ихтияр тахъанани авачир жеди, амма адакай ихътин береда менфят къачун халис итимдин намусди къабулдай кар тушир.

– Муаллим, тӀарам акъваз! Гьурьгьуь жемир! – гъарайзавай чи классдин гадайрини рушари. Чна жув чи муаллимдиз талукъ, багъри ксар яз гьиссзавай, адан гьалибвал чи кьилин винизвал, чи шадвал тир.

Муаллимди, кӀвачерин ериш са жизвини яваш тежез, кьуль давамарзавай. АкӀ тир хъи, адаз я и мехъерикай, я кьуд пата авай дагъларикай, я цаварикай, я чилерикай хабар амач. Гуя ам са гьихътин ятӀани маса къетӀен алемда ава, гуя ам ина садазни малум тушир са зурба кьуватди худда тунва.

– Садавайни гьелелиг туькӀуьриз тахъанвай эбеди двигатель ида туькӀуьрна вичин хура тунвай хъгинди я, – лагъана зи къвалавай чӀехи итимрикай са ни ятӀани.

Эхирни кьульзавай руша рей гана. Ингъар муаллим «чилел эхвичӀна». Ада рушаз, жемьтдиз, къил агъузана, икрамна, кьавалриз сагърай лагъана ва абурун вилик квай синида кӀватӀ хъанвай пулунин – са ва пуд манатрин харадал – Ленинан шикил алай яру цӀуд манатдин чар вегъена.

Чак, чи классдин гадайрикни рушарик, дамах акатнавай:

– Ам чи муаллим я, чи классрук я! – гуя жемьтдиз и кар чизвачир хъиз, лугъузвай чна патав гвайбуруз...

РикӀивайни вич чи муаллимни классдин къил тир чӀал пакадин юкъуз Ингъар муаллимди чаз мад гьилера субутар хъувунай.

Чун, накъан югъдини, йифдини мехъерик хъанвайбуру, жегъилрин жергейра ава лугъуз лувар акатна, кьульерна-кьульерна галатнавайбуру, йифизни ахвар бегъемдиз ийиз тахъанвайбуру, пака мектебдиз, вични сифтегъанди тир Ингъар муаллимдин тарсуниз атанай.

Ацукънава чун тарсуниз гъазур тушиз, амма уьзягъдиз, жув жувахъ агъанваз, вучиз лагъайтӀа къе чавай муаллимди тарс хабар кьун мумкин туш. Чаз тарс чирдай, адаз гъазур жедай вахт тахъайди муаллимдиз чизва. Накъан межлиса чна чи класс акӀадар тавунайни, вичин кьульуьникни ашкьи-руьгъ кутунайни муаллимди чак къе хкуьр тийидайдахъ чун кӀевелай агъанвай.

Амма Ингъар муаллим, накъ са затІни тахъанвайди хъиз, чна са суфрадихъ тІуьн-хъун тавурди хъиз, ички авай къапар гелягъ тавурди хъиз, чавай, гадайривай, са-садавай тарс хабар къаз эгечІна.

– Ацукъ. Къвед, – лагъана ада Айсамаз.

– Ацукъ. Къвед, – лагъана ада заз.

– Ацукъ. Къвед, – лагъана ада Сардараз.

– Я муаллим! АкІ дуьз жезвач эхир. Чун накъ мехъерик хъайиди ваз чизва. Чаз тарс чирдай мажалар тахъайди ваз акуна къван? – чи виридан паталай рахана Сардар.

– Квез накъ мехъерик эверна лугъуз, квекай чІехи итимар хъанвайди хъиз хъанани? Итимар хъанвайбуру къе жуван классни, жуван муаллимни акІадардайди туш. Квекай итимар хъанвайтІа, куьне куь тарс, авачир вахт жагъурна, чирна къведай.

Классда секинвал гъатна.

Муаллимди давамарна:

– Итимвал мехъерик, межлисдиз эверуникай ибарат жезвайди туш. Итимвал куьне куьн гына гыкІ тухузватІа, гъадакай тешкил жезва. Итимвилин дережаяр винелди физвай гунар хътинди я. Куьн са-са кІар хкаж жезва, амма хкаж хъайи кІарцІелай агъуз эхвичІуни итимвилелай цІар чІугвазва. Итимвал регъят кар туш. Итимвилин эвелимжи лишан – ам датІана хуьз алакьун ва адан кІарар жезмай къван виниз акъудун я. Им гъар гъилера ви жавабдарвал са кІарцІин хкаж хъанва лагъай чІал я. Амма куьн накъ хкаж хъайи кІарцІелай къе са кІарцІин агъуз хъхъана. За накъ зун куь арада ава лугъуз шадвалзавай, амма къе зун пашман хъанва. Эгер куьне зи а шадвилез итимвилелди къимет ганайтІа, къе куьн тарс чирна къведай.

Чун къилер куьрсна ацукънавай, налугъуди муаллимди гъар са гаф Ньютонан къилел алукай ичер хътинбуру я: чна а юкъуз сифте яз жув патал итимвилин къанун дериндай ачухнай, гъисснай, къиле тунай.

Гъа чІавуз за фикирнай: «Ингъар муаллимди колхоздин багъда манияр лугъун адан къабачивал, квасавал туш, адахъ са дерт ава, хажалат ава, я туштІа ада уьмуьрда са гъалатІ хъайнава ва а гъалатІдай ада вичи вичиз и ажайиб жуьреда жаза гузва».

Хуьруьнвийри и кар къатІузвачир. Хуьре гуьгъуьнин юкъуз маса ван гъатнай: «Ингъар муаллимди вичи тарс гузвайбурухъ галаз санал хъвана, пака абурувай тарс хабар къуна». Инсанри и кардикай кеф хкудзавай, хуьруьнарзавай. Садазни чизвачир хъи, Ингъар муаллимди вичи гузвай тарсар неинки са мектебда, гъакІ мехъерикни межлиса, колхоздин багъда манияр лугъузвайлани давамарзавайди...

Чи къилел атанвай, БетІихахъ галаз алакъада авай вакъиади зи къиле мектебдиз фидай рекъе ихътин фикирни тунай: «Зани Айсама Ингъар муаллимдин гъилик кІелзавайди чиз, ада чаз мехъерилай гуьгъуьниз къведар эцигуниз жаваб яз чна хъувур кар хъиз къалурун патал ада, БетІиха, муаллимдин дидедин верч чуьнуьхунни мумкин я».

Зун мектебдив агакъайла, циф михъиз алахъ хъувунай. Дагъдин кукІушдихъни адан къибле патахъай галай МуркІадин гъурдихъ цифедин гапІалар галкІана амай. Амай дагъларин хъиткьеррани цифедин куьлуь кІватІар акъвазнавай.

– Къе сятдин къведаз хуьруьн клубда ижлас жада, – лагъана заз Айсама, зун сиредихъ ацукъайла. – Ваз хабар авани?

– Вуч ижлас?

– Вири хуьруьн ижлас. БетІиха чун верчер чуьнуьхзавайбуру я лагъана малумарнава, субутни авунва лугъуда.

– Бес хуьруьн совет? Ам дустагъда хъанвайдан чІалахъ яни?

– Гъукум чІалав гъизвайбуру вири гъахътин элементар тушни? – вич дуьньядикай хабар авайди хъиз къалуруна Айсама.

– Сардара вуч лугъузва?

– Фена жува жузуз адавай, – Айсамаз адан жаваб чизвайди ванцяй къатІуз жезвай.

Зун Сардаран патав фена.

– Ибуру вуч хабарар я?

– Авай хабарар я ман.

– ГыкІ авай хабарар я? Вунни чахъ галачирни? Чун ви дахди ракъурайбуру туширни?

– Зун куь арайра твамир. Жуван жаваб жува це.

Зун и гафари къапарай акъудна. Им адан дахдин «тарсар» хъун мумкин я. За Сардаран хуру къуна хъуткъунарна, ам цІа эцяна.

Айсама ва классда авай муькуь гадайри чун къакъуд хъувуна.

Классдиз муаллим атайла, чун чкайрал ахцукънай.

Заз и тарс Ингъар муаллимдинди хъанайт!а к!андай, адахъ галаз са меслят ийи-дай, ада чаз чи кьилел атанвай нагъахъ дуьшуьшдидай кхеч!дай са рехъ кьалурдай, амма кье чаз адан тарс авачир. Я и хъанвай хабардални ам вич кьезвачир. Гьамни и акъуднавай буьгътендин ч!алахъ хъанвай жал?

Къвед лагъай тарсунилай къулухъ Сардар тарсара акъвазначир.

Муаллимар зазни Айсамаз гъайиф ч!угвадай жуьреда килигзавай хъиз жезвай заз. Абуру акъатнавай хабардидай са гафни лугъузвачир, чпин тарсар гузвай. Абуру ик! авуналди верчер чуьнуьххайбур чун яз гьисаб тийизвайди аквазвайвай.

Сятдин къвед жедайла чун клубдиз фена. Инаг са вахтара миск!ин тир. XX лагъай асирдин сифте кьилера ам са мус ят!ани инал хъайи килисадин харап!айрин бинедал эцигай и имарат са хасаратни тахъана, хуьруьн вири к!валерилай цийиз ва зурбадаказ аквадай. Анжах минарадиз элкъез-элкъез янавай жуьреба жуьре ракъун табагъри – плакатри ва абурун кьилелайни «Коммунизмдихъ виликди!» гафар кхъена куьрсарнавай яру парчадин к!усуни инаг миск!ин яз амачирди лугъузвай.

Чун иниз атайла, клубдин ч!ехи зал инсанрай ац!анвай. Ацукъдай чка амачир. Аквар гьалда, жемьатдиз и садлагъана хуьруьк акатнавай угъри вуж ят!а чириз к!анзавай, вучиз лагъайт!а чуьнуьхгумбат!ди вири хуьрел леке гьизвай, тахсир квачирбурал шак физ газвай. Авайвал лагъайт!а, абуруз верчер чуьнуьхзавайди вуж ят!а ван тахъана авачир. Амма вири и фикирдихъ галаз рази яни-тушни лугъуз бажагъат жедай, гьардахъ вичин фикир, гиман авай.

Зунни Айсам акурла, залдик юзун, ван акатна. Инсанри, чпи чпихъ галаз куш-кушариз, чун галай патахъ килигзавай. Идалай рик!из азаб гудай, жувни, намусни таквадай са ц!у куз, чилерай чилериз ракъурдай легъзе заз уьмуьрда садрани акурди тушир. Жувак са тахсирни квачт!ани, са ни ят!ани вун гъахътинди яз гьисабун ва вавай адаз са гафни лугъуз тахъун, жувак тахсир квачирди субутиз тахъун еке жаза я. Ихътин ч!авуз са ажалдилай гъейри, мад са зат!ни рик!из к!ан хъжедач.

Залдин юкъвай Балакъ халуди чаз гъилин ишара авуна. Им ада «рик!ик къамир, кич!е жемир, зун куь далудихъ гала» лагъай ч!ал тир, амма и ишарайри рик!из сабур гайиди за гьиссначир.

Балакъ халудин къвалавай зи баде ацукънавай. Амни заз килигна, кьил галтадна. Им «вуна вучна, вуна ви кьил вучиз и регъуьн къванерик кутуна?! Кич!е жемир, ви хатур за садаври хаз тадач!» лагъай ч!ал тир. Гена диде иниз атанвачир. Им ада Балакъ халудихъни бадедихъ далу акалнава лагъай ч!ал тушир, ада вич татуналди заз «гъик! вун, за фимир-фимир лугъуз, угъри къаз фенат!а, гъак! вик!егъдиз и кьилел атанвай дуьшуьшдани жуван итимвал хуьх!» лугъузвай.

Бет!их сад лагъай жергедин юкъва авай са чкадилай, амайбурукай са кьилин хкатна, аквазвай. Адан кьве къвалавай гвай чкайрал садни ацукънавачир, я ацукъ тийидайдени виридаз чизвай. Ам чаз килигна, ва адан сивикай ягъанатдин хъвер фена.

Сардар, чин амачирди хъиз, рангар ат!ана, цлавай акъвазнавай. Ам чи патав атана. Адани чакай угърияр ийизвай. Хъайи-хъайивал лугъуник идан хев квачир:

– За кьез ката лагъаначирни, кьей рухваяр? Гила жаваб це.

– Ам ваз талукъ туш, – лагъана за. – Лип! хуьх!

– Квахъ чи патавай, кич!ерхъан! Угъраш! – Айсам патанбуруз таквадавай адан къула гъуд эцяна.

Сардар вич акъвазнавай чкадал хъфена.

Сегънедал пуд стол са жергеда эцигна, абурун винелай яру парча вегъенвай. Арадал атанвай яргъи столдин юкъни-юкъвал яд авай графин алай, адан къвалавайни синерин истикан гвай.

Сегънедин кьилелай Ленинан лап ч!ехи шикил, кьве къвалавайни адалай са т!имил гъвеч!из янавай Марксанни Энгельсан суьретар куьрнавай. Сегънедин кьене махсусдаказ кьенин ижласдин важиблувал къалурун патал Брежневан шикил стулдал эцигнавай. Ам фойедин цлалай алудна иниз гъанвайди тир.

Чун ихътин ижласра садрани хъайиди тушир. Тешкилатчийриз им гъикъван метлеб авай мярекат хъиз къалуриз к!анзавайт!ани, чаз ам са жуьреда, терхеба яз аквазвай.

– Исятда тамаша гат!ун жеда, – айгъамдалди лагъана Айсам.

Сегънедин са патакай пуд кас кхеч!на яргъи столдихъ атана. Абуру хуьруьн гъакимар: хуьруьн советдин седри, колхоздин седри, парткомдин кьил. Пудални шляпаяр ала. Гарданра галстукар ава.

– Ингъе чи Марксни, Энгельсни, Ленин, – ягъанатна за. – Гьардан хивек са яру къизилгуьлни к!урнавайт!а, пис жедачир.

Айсам, пуспусна, къене пайда хъайи хъвердин звар винел акъуд тавуна чIагана физвай. Са декъикъада къван ам и звар алуд тежез азабдик хъанай.

Хъуьредай крар мад авай.

Гъакимар столдихъ садлагъана ацукъначир. Абуру пудни, Брежневан шикилдихъ элкъвена, капар ягъиз эгечIна ва залда авайбурузни икI ая лугъуз гъилер юзурна. Абуруз, аквар гъалда, генсекдин шикил сегънедиз гъун ам вич иниз атанвай мисал хъиз тир. Халкъди и чIехи вакъиадиз гъуьрмет тавун гъакимрин вилерай айиб кар жезвай жеди.

Инсанар садбуру, чеб чпиз килигиз, къуьнер агажиз, хъуьрезва, садбуру инлай-анлай жими капар яна акъваз хъана. Амма сегънедаллайбуру идал рази жезвач, абурун чин кIеви я. Иллаки хуьруьн советдин чIехида, Вурдихана, Сардаран дахди, къве гъилни зал галайвалди ийиз, капар ягъ лугъуз ишара ийизва, алатзавач.

Акуна заз, сифтени сифте Сардар, ахпани БетIих чпивай жедайвал кIевиз кап ягъиз эгечIна. Балакъ халуни гуьгъуьна акъвазнавачир. Ахпа инлай-анлай капар акъатна. Эхирдайни вири залди гурлу капар яна. Зани Айсама и уюндик къил кутуначир. Зи бадедини кап язавачир. За рикIяй адал дамахна: «Маншаллагъ, къей хва баде! Вун халисан итим я!»

Капарин ванер клубилай къецезни хъсандиз ван атайди хътинди тир, вучиз лагъайтIа иниз садлагъана мад инсанар атана. Абурук Ингъар муаллимни квай.

Капар секин жезвачир. Хуьруьн чIехида гила капар акъвазара лугъуз гъилин ишара-яр авуна, амма халкъди яб ганач. Ам гъуьрсуьна гъатнавай хъиз акъвазвай. Парткомдин секретардини, столдихъ атана, ручка къултухдай акъудна, адалди графиндин къвал гатана. Имни абурун чIалалди «секин хъухъ, капар акъвазара» лагъай келима тир. Амма капар акъвазнач.

Зун сифте вуч хъанватIа гъавурда акъунач, ахпа заз акуна: сифте Балакъ халу, ахпани зи бадени къарагъна, гила гъадани кап язавай. Ахпа зи къили ван авуна. Маса жуьреда чпиз галтIам ягъиз тежезвай гъакимрикай халкъди, кIвачел къарагъна, капаралди икI зарафатзавай, гъакимар, абуру мярекатдик къил кутур саягъ хъуьруьнрал вегъизвай, абуруз инсанри чпивай жедайвал кар къазвай. Гила зунни, Айсамни гъилерай цIай акъатдайвал капар ягъуник экечIна. ИкI авунихъ мад са себеб авай: чун алай чка жагъурна, инсанрин юкъвайтIуз, чукъвез-чукъвез, атана Ингъар муаллимни чи патав акъвазнавай. Им ада чун угърийрай къазвач лагъай чIал тир. Гъадани чахъ галаз кап язавай ва хъуьрезвай, са къве гъилера ада, сиве тупIар тваз, къати уьфтерни агалдарнай.

Гъакимар халкъди акъуднавай фендинин гъавурда акъунвай, амма абуру чпиз чир хъанвайди къалурзавачир. Абуру капар акъвазардалди сегънедал, галачир хъверни сиверал алкIурна, кIвачел акъвазна хъанай.

Вири крара къадар-часпар чидай-хуьдай халкъ эхирни секин хъхъана, чкайрал ахцукъна. Гъукумди вуч ихтилатар ийидатIа лугъуз вил алаз, дуьз лагъайтIа, яб алаз акъвазна.

Амма гъукум авилай гъукум я хъи, – кIантIа хуьруьнди хъуй, кIантIа райондинди хъуй, кIантIа уьлквединди, – ада вичи ийизвай крар вири гъахъбуру тирди, вич вири патарихъай лацу-михъи тирди къалурун патал а паталлайдал ичIир тийидай чиркер, адал гъалч тийидай паркутар жедач, лезгийри лугъудайвал, ада инсандик са галкIидай къен тадач. Гъукум арда паб хътинди я: вич феи валар, муьхцер, кIамар рикIелай алудна, атана, кимел са тахсирни квачиз акъвазнавай садак вири тахсирарни гунагъар кутада. Ада ваз вири субутда, вавай адаз са затIни субутиз жедач.

И гъилерани гъакI хъанай.

Эвелни-эвел ихътин ижлас тухун вич ахмакъвал тир. ЧуьнуьхгумбатI, угъри вуж ятIа яхъ, чира, лазим чкада адан дуван аку, амма инсанар чпин гъар йикъан кIвалахри-вай къакъудна, гъакIан яргъи ихтилатар ийиз клубда кIватIуникай, сада садан япар денг авуникай са хийирни авачирди хуьруьн къилевайбуруз хабар тахъун алапатдин кар тир. Аквар гъалда, абуруз чпи гъикI кIвалахзаватIа, гъикI халкъдихъ рикI кузватIа, гъикI адан мал-девлетдин къаравулда акъвазнаватIа, къалуриз кIанзавай.

Пуд гъакимни, шляпаяр алудна, гъарда вичинди вичин виликай эцигна, ацукъна.

Ахпа хуьруьн чIехиди, кIвачел къаагъна, рахаз эгечIна:

– Гъуьрметлу юлдашар! – Къил тик къуна, вилер къавун яргъал са пипIе атIумарна, гуьмбет хъиз, са чIарни юзун тийиз, ванцик важиблувални гъукумвал кутуна, вичи лугъудай гафарилай дуьзгуьнбуру ва камаллубуру тежедайди къалурзавай хъиз, ада давамарна: – Илигна коммунизм эцигзавай чи чIехи уьлкведи и дуьньядиз эдебдинни

ахлакьдин, гъахълувилинни адалатдин, дуствилинни стхавилин тарсар гузвай, садазни гардан кIир тийизвай, са душмандизни инсаф тийизвай Советрин Союзда гъихътин зурба крар кьиле физватIа, квез аквазва ва ван къвезва. Гъа краралди куьн бахтлу я, абурал квевай дамахиз жеда. Инсаниятдин тарихда хъайи виридалайни камаллу рух-варар тир Марксанни, Энгельсанни, Ленинан мягкем илимдал бинеламиш хъана, чун виликди тухузвай чи играми коммунистрин партияди ва адан генеральный секретарь, зурба, ялавлу ленинчи Леонид Ильич Брежнева чун коммунизмдин нурлу куклушрихъ тухузва. (Рахазвайда, элкъвена, далудихъ галай генсекдин шикилдиз килигна, кап яна, адахъ галай кьведани гъаI авуна, залда акъатай капар жимибур хъана). Чи кьилин мурад тир а куклушар чна фадлай муьтIуьгънавай жеди, чи арада бязи ламатI инсанар, угърияр, темпелар, арзачияр, диндин къармахрик кумайбур хъаначиртIа. Къайгъу авач, чна гъабурни чIалал гъида, чIалал текъвезвайбурухъ галаз чун масакIа рахада.

– Куьрелди лугъузватIа, лагъ, тахъайтIа жемятдин чан акъудмир яргъийралди! – гъарайна залдай вилик жергейрикай ацукънавай виликкрай чубан хъайи, гила кьуьзуь хъанвай Эбила.

Инсанрик гьулгъула акатна, абур чубандихъ галаз чеб рази тирди кьалурзавай.

– Хуьруьн чIехида давамарна:

– Гьуьрметлу юлдашар! Чун кIватI хьунин себебни чи хуьруьк верчерин угъри акагун тирди квез чизва. Ихътин бябурчивилин кIвалах – им чун физвай коммунизмдин рекъе кьалгъанар, цацар ва я къаратикенар экъечIай мисал жезва. ГъаI хъайила, чна кьуд пад ахътин сармашухрикай ми хъна кIанда. Чна ми хъини ийида!

– ДекIена квяй ахътин са дуьз кар акъагин! Чи саларни эчIедаибур ракурнайтIа, коммунизм фад жедай, – зарафатна виликан пагъливан Жебес халудини вич алай чкадилаь.

Залди капар яна.

Парторгдин чIехида и гъилера графиндин кьвал ручкадив ваъ, синерин истикан-див гатана.

– Чна садан саларни эчIедач, – лагъана хуьруьн чIехида, вичиз хъел атанвайди чуьнуьх тавуна. – Чна чIуру саларбанар чеб эчIеда.

Зал секин хъхъана.

– ГъаI хъайила, яб це, юлдашар. Эхиримжи вахтара верчер квахънавайбурун кьадар хуьре лап гзаф хъанва. Нин верчер чуьнуьхнаватIа, гъилер кжажа.

Хкажай гъилерин кьадар цIувадав агакънай.

– Им чи хуьр патал гзаф чIехи рекъем я. Ихътин угъривилери чи хуьрел чIехи леке гъизва. Гъа леке алудун патал и кар за гъиле кьун кьетIна ва, квез хабар авачиз, чинеба кIеретIар тешкилна – мектебда хъсандиз кIелзавай гадайрикайни чешнелу коммунистрикай. Абур эхиримжи йикъара, дуьз лагъайтIа, йифера геждалди хуьруьн куьчейра кьекъвез, анра гъихътин вакъияр кьиле физватIа чириз хъана. Амма не-тижайри чун пашманарна. – Фикирлу хъанвай кьасар ийиз, кьил галтадна хуьруьн чIехида. – Чна ихтибарай ксарикай са бязибуру чпи угъривал ийиз хъана.

Ада зал хъиткьинда, «абур вужар я, а угърияр?!» лугъуз, кьутми жеда лагъана фи-кирнай жеди. Акунрай, адаз и мярекат зурба вакъиадиз элкъуьриз ва вич адан кьилин игит хъиз, угъривилел эхир эцигзавай кьагъриман коммунист хъиз кьалуриз кIанзавай.

– Агъ, ви хая кь...й! – лагъана явашдиз, масадбуруз ван тежедайвал Айсама, са гужуналди кьарай хуьз.

Зунни кьеняй ргазвай, амма залда лал кьини чун сабурлу авунвай. Залда ацукъна-вайбурукайни садани витIни акъуднач. Вучиз лагъайтIа абуроз виридаз накъ йифиз угърияр кьаз фейибурукай са кIеретIа хъайибур Балакъ халуни, Айсамни зун тир чIал тирди кье чир тахъана авачир. Вири кисна акъвазуни абур, са патахъай, чна угъривал авунал шак гъизвайдакай, муькуь патахъайни, чун рикIивайни угърияр тирдан чIалахъ хъана, абур мез кьадай кьван чкадал кьведайвал кьарсур хъанвайдакай лугъузвай. Мумкин тир, абур, гъа кьве фикиррални алаз, кьве чкадал пай хъанваз, анжах садбур чIалахъ хъуни, муькуьбурни чIалахъ тахъуни арадал гъанвай лал кьини сад авунвай.

Аквар гьалда, хуьруьн чIехидаз халкъ кисуникай хуш атанвачир. Ада икI жеда лагъана фикирнавачир. Адаз, накъ чун вичи угърияр кьаз кIвачинарна, кье чун икI ихтибардай вегъена, маса гуникай са къайгъуни авачир.

Ада кьиле кьван фин кьетIнавай. Гила ада вичин кьетIивал артухарна, гужум давамарна. Гъи нетижадал гъидатIа, ада виликамаз юкIар-чипIер ягънавай хъгинди тир. Амма вичи вич тухунин тегъерда итимвилини инсанвилини, ягъдинни намусдин са лишанни ада вичик тунвачирди заз аян хъанвай.

– Угъри жуван чинавай вил хъайтлани, чна адаз инсафдач! – лагъана хуъруън советдин члехида. Чна ахътинбурув обществодал леке гъиз тадач!

– Яда, абур вужар я, а угърияр? – гъарайна вичин къагъриман ванцелди симин пагъливан хъайи Жебес халуди. – Вуна абур чаз къалура кван, тIварар яхъ.

Зал хуърена. Жемят Жебес халудин гафарик ягъанат квайдан гъавурда акъунвай.

– Абур вужар ятIа, квез абур акур ва къур шагъид БетIиха лугъуда.

Жемятдик гъулгъула акатна. Хуъруън члехида вичиз къанлу БетIихакай ампа авуни инсанар къенин ижлас гъакIан ахмакъ уюн тирвилдин фикирдал гъанвай жеди. Амма хуъруън члехида икI авун – им ада, вич халкъдин хъилекай хкудна, жемядин хурук БетIих кутаз алахъун тир. БетIих, лагъайтIа, вичел ампавал гъалтна лугъуз, гзаф ашкъилу тир ва вич вичихъ агъанвай, и «къуллугъ» ам патал вич инсанрин жергейриз хтай мисал тир, гъавилий ада вичин везифа акъван къизгъиндаказ къилиз акъудзавай хъи, адан сивай чкъизвай кафади, адан къетIивили са бязибур адан гафарин чIалахъар тавунани тазвачир.

– Гъурметлу юлдашар! – рахаз эгечIна БетIих.

– Вакай жедай юлдаш къий! – адаз жаваб гайи ван Жебес халудинди хъиз тир.

Залди, хуърез-хуърез, капар яна. Парторгди синерин истикандив графиндин къвал гатана.

БетIиха, «зун хуъх, зи пад яхъ тIун!» лугъунин лишан яз, хуъруън члехидаз килигна, адани къил галтадна, яни «рахух, ви далудихъ зун гала» лагъай хътин ишара авуна. И карди абурун арада ижласдилай вилик са гъихътин ятIани икърар хъанвайди къалурзавай.

Абурун икърар сад хъун лазим тир: чпи чеб хуън. Хуъруън члехиди верчер чуънуъхзавай угъри вуж ятIа винел акъатунал жемятдин вилик хъсан гъаким яз хкаж жезвай, БетIих, лагъайтIа, угъри къунай дуъз рекъел хтанвай инсан яз акъатзава. Ада са мус ятIани къапарай акъатна авур къанлувал инсанрин рикIелай алудуниз, алатай вахтунин руквадик кутуна чуънуъхуниз куъмекда.

Гила БетIиха жемятдин вилик ийидай рахунра адет яз кардик кутадай харапI хъанвай гафар хълагънач, ада вичин «гъужум» садлагъана къетIидаказ ва къетIен келимайралди гатIунна:

– Ингъе, – лагъана ада, вичин фуфайкадин жибиндай акъудна, нерин яйлухдик квай вечерен къил къалурна. Гъамни гваз Ингъар муаллимдин патав атана. – Им нин вечерен къил я? Чир жезвани?

– Ам нин вечерен къил ятIа, заз чир жедачир, къе йифиз чуънуъхнавайди зи дидедин верч туширтIа, – жаваб гана муаллимди лап секиндив, вичин дидедин вечерен къил са ни ятIани галудуникай са къайгъуни авачирда хъиз.

– Им заз гъинай жагъанатIа чидани, гъурметлу юл... – БетIиха, Жебес галай патяхъ килигна, лугъуз кIан хъайи гаф юкъвалай къатIна, алава хуъвуна: – Гъурметлу хуъруънвиар.

– Гъинай? – ягъанатни хъел кваз лагъана Ингъар муаллимди. Адан суалдай касдин са иски хирек ктадай хътин тIал авай хъиз аквадай.

И суалди мад гъилера клуб тежедай хътин секинвилев ацIурнай, гуя жемятдизни вечерен къил гъинай жагъайди ятIа хабардал ва я чир хъунал инсанар, БетIиха гъикI ва гъихътин жаваб гудатIа лугъуз, вил алаз акъвазнавай.

– Заз и къил, муаллим, ви дидедин къуншидаллай харапIайрай жагъана. – БетIиха вири хуъруъ Ясабан харапIаяр лугъузвай чкъанвай кIвалерин иесидин тIвар къуначир.

– Ваз анал фидай чинни рикI гъикI хъана, къей хва? – мад вичин яцIу-гурлу ван хкажна симин пагъливан Жебеса. – Ваз, вун сеbeb яз арадал атай харапIайрикай регъу тушиз, са вечерен къил ваз гъахътин зурба алапат яз аквазвани? А къил на атIанвайди туштIа, низ чир хуъй? Дагъдин пад хътин итимдин руфуна къеме твадай ваз са чулпадин къил атIун вуч я къван? Итим тергна, гила адан харапIайрикай ягъанатарзавани, ламран хва?

Инсанар, виликдай хъиз, са витIни, са жингъирни акъуд тийиз, ацукънавайтIани, парторгди истикандив графиндин къвал гатана. Чидач, им хатадай хъайи кар тирни, я тахъайтIа Жебесан гафари амай инсанрикни цIай кутуникай, абуру къал-къил акъудуникай игътият аваз авур кар ятIа. Аквар гъалда, им, гъакI жез кичIела, гъарай-эвер акъат тавун патал, рахунрин юн маса къерез акъат тавун патал ада виликамаз БетIихаз кайи са чIар тир. АкI тир хъи, Жебесан гафарилай къулухъ генани гзаф лал къенвай макъамда истиканни графин сад садахъ галукъарай ван инавай инсанриз бажагъат атана.

БетИх мад хуьруьн чЕхидаз килигна, ада мад кьил эляна.

Вичин далудихь кас галамаз акунани, тахьайтIа пагъливандин гафари цIай куту-
нани, вечерен кьил гъиле кьунвай БетИх садлагъана кьутми хъана:

– Жуван сив хуьх, Жебес! ГьакI гъавая са итимдини масадан руфуна хенжел
экьурдайди туш! Хъайи крар хъана алатнава! За жува авур кардай жаваб ганва! За
дустагда чIугур цIуд йис ваз тIимил яз аквазвани?

– Эхь! – КIвачел къарагъна пагъливан Жебес. – Заз лап тIимил яз аквазва! Вун
анай ахъайна кIанзавайди тушир! Ахъаяйлани, вун гъи чин алаз хуьруьз хтайди я?!
Хтайлани, вун гъи чин алаз, Ясабан харапIайрал, вун себеб яз харапIайриз элкьвей
кIвалерал, фейиди я? Вуна сифте зи суалриз жаваб це! А вуна лугъузвай хенжелар
чахъни авайди я!

Парторгди мад синерин истикандив графиндин кьвал гатана.

Хуьруьн советдин чЕхиди кIвачел къарагъна:

– Я жемят! Чун чи кьилин ихтилатдила алатнава. Чи ижласдин макьсад масад
тир. Куьне БетИхав рахаз тур, гзаф тIалабзава.

– Рахурай ман, адан сив кьадайди авач кьван, – лагъана са ни ятIани.

– Бес я БетИх рахай кьван! – садлагъана Балакь халу къарагъна. – Заз яб це, азиз
хуьруьнвиар! Им муьхцяй экъечIайда кимеллайди беярбурзавайдан межлис хъанва.
ГьикI хъанатIа, за лугъуда!

– Угъри вун я, ваз рахадай ихтияр авайди туш! – гъарайна БетИха. – За накь йифиз
кьурбур вунни ви хвани, адан дуст Антер я.

– Угърини вун я, кьей хва, кьачагъни вун я, кьанлуни! – гъадалайни кIевиз гъарайна
Балакь халуди. – Жемятар! Хуьруьн чЕхидан меслятдалди зун мектебда кIелзавай
пуд гадани галаз верчер чьунуьхзавайди вуж ятIа чирун патал, жез хъайитIа, кьун
патал, накь йифиз хуьруьн куьчейра кьекъвез экъечIнай. Зи юлдашрикай ангъе кьвед
цIавай акъвазнава. – Балакь халуди зунни Айсам кьалурна. Ахпа ада Сардарал тIуб
туькIурна: – Пуд лагъайди ангъе Сардар я, хуьруьн чЕхидан хва. Вучиз ятIани ам
къе муькуь кьведакай кьерех хъана акъвазнава.

– Сардар кьехъ галайди тушир! Авайди куьн пуд тир! – алатзавачир БетИх.

– Акъваз, зав рахаз тур, яда! Зун коммунист я! Вун зи сив кьадай итим туш!

– За вавни зи сив кьаз тадач, – лагъана БетИха. – Заз куьн гъа харапIайрай гьикI
экъечIнатIа акуна. Куьн пуд авай. За куьн и клубдин патав кьунни авунай.

– Я кьей хва, зун кьаз, чун кьаз вун вуч кас я?! Ваз ни ихтияр ганвайди я чун
къадай?!

– Ихтияр за жува жуваз гана... Зун и хуьре, урусри лугъудайвал, лацу кьаргъа я.
Гъавилай угъривал гьикI хъайитIани зи хиве твадайди чиз, зун са шумуд йифиз чинеба
куьчечар вилелай ийиз хъана. Накь зи гъиле куьн гъатна. Куьн хъфейдалай кьулухъ зун
гъа харапIайриз хкаж хъана. Заз куьне ана вучнатIа чириз кIан хъанай. Шак фенвай зи,
ана куьне куь чIуру ниятар кьилиз акъудна лугъуз. Анайни заз и кьил жагъана... – Ада
жибиндай нерин ягълухдик кутунвай вечерен кьил акъудна. Ахпа ягъанатдин хъвер
чинал гъана хабар кьуна: – Верч вич тIей? Гъинава? – Ара гана, шит хъвер чинилай
шуткунна давам хъууна: – Гила заз лагъ, куьн накь а харапIайра хъанани? – БетИха
сифте Балакь халудал, ахпани зални Айсамал вичин кьурай яргъи тIуб туькIурна,
налугъуди, ида хенжел эцязава.

– Эхь, чун накь гъана авазвай, – секиндив лагъана Балакь халуди. – Кьакъан чка
яз, хуьруьн са пай капаллайди хъиз аквадай чка яз, чна са кьадар вахтунда Ясабан
харапIайрилай хуьр вилелай ийиз хъана. Чаз, кьуд касдиз санлай, вун гьикI чине-
ба-буьркьвеба кьекъвезвайтIа акунай.

– Кьуд лагъайди кьехъ галайди тушир! – кьил галтадна БетИха.

– Я чан чЕхибур, – чара атIанвайди хъиз, сегънеда ацукънавайбурухъ элкьвена
Балакь халу. – Куьн зи, коммунистдин, чIалахъ жедани, я туштIа и касдин? Я чан
хуьруьн чЕхиди, вуна хъайитIани лагъ ман! Накь чахъ ви хва Сардарни галай чIал,
гъамни, чун хъиз, вуна дугурайди лагъ тIун!

Залдик гьулгъула акатна.

Парторгди графиндин кьвал истикандив гатана. Зак и гъилера хуьруьн акатна.
Парторгди икI авуни зи риклел бокс гъанай. Шуьшедин кьве кьаб чеб чпихъ га-
лукъаруни гъар раунд куьтягъ хъайила ядай зенг эвеззавай хъиз тир. Къенин медин
акъажунрани гьакI жезвай.

Гила хъайи гьуьжет виликдай хъайибурулай гзаф алапатдинди, за, Айсам ва
Балакь халуди, гьакIни амай жемятди вилив техвейди хъанай. Куьрелди, заз атай
хъвер яргъалди феначир.

– Зи хва Сардар квехъ галачир, Балакъ! – секиндиз, вичин гафарихъ ва вичихъ кевелай агъанваз жаваб гана хуьруьн чехида.

– Бес гъа и вуна ам чахъ галаз ракъурначирни? – Балакъ халуди эрчи гьил сифте вичин хуруда актурна, ахпа чахъди, захъни Айсмахъ, яргъи авуна.

– Ракъурнай... – Хехинив къуна ялзавай хъиз и гаф акъудна советдин чехида вичай. – Амма ам элкъвена хтана... Кбиле къван квехъ галаз амукъиз клан хъанач.

– ГьикI клан хъанач? Ам чахъ галазвай эхир! Ингъе хабар яхъ гадайривай! – Квачерикай чил хкатзавайди гьисснавай Балакъ халуди мад вичин гьил чахъди яргъи авуна. Ахпа ада ина-ана теспача яз вил экъурна: – Сардар вични ина авайди тир къван! Вичини лугъурай.

– Сардар чахъ галайди тир, – гъарайна алай чкадилаи Айсам. – Ам, и БетИх акурла, катайди я.

– Ам квехъ галайди тушир! Заз ам акурди туш! – мад БетИха ван хкажна.

И арада ракарин сиве инсанрин далудихъ чуьнуьх хъанвай Сардарай ван акъатна, аквар гьалда, аналайбуру, «рахух!» лугъун яз, адан къвала къунт эцянавай.

– Сифтедай зун квехъ галайди тир. Ахпа зун хъфенай. БетИх халуни заз акурди туш. – Ахпа, захъни Айсмахъ элкъвена, алава хъууна: – Ахпа хъйи куь крарик зун кутамир, абур заз чидайбуру туш, я зун абур куь квайдини туш.

Сардараз вичи ийизвай угърашвиликай са хабарни авачир. Адаз БетИхакай халу хъанвай. Зунни Айсам къеняй ргазвай, амма эхна кланзавай.

Балакъ халу гена секин хъанвай, ада са легъзе идалай вилик вичик акадай велвеле хкудна гадарнавай. Аквар гьалда, и жезвай крар ада са ни ятлани махсусдаказ акъудзавай къуьруьк тирди гьисснавай. Гъавилай адаз, сабур хвена, вичи вич квадар тавуна, гъахъ винел акъудун патал женг давамарун герек тир. Ада, я Сардар вич, я ада лагъай гафар япа такъуна, адан бубадихъ элкъвена, секиндиз, вичин эрк хуьзвай тегьерда, ванчик са гъалабани квачиз, давамарна:

– Ви хва катна хъфейла, йифен къуларилай алатнавай. Бес ваз ам хтай вахт акуначни, юлдаш гъаким?

– Зун накъ командировкада авай. Къе пакамахъ хтайди я... Заз зи хвани къе акурди я... БетИхни заз къе акурди я...

– Юлдаш чехиди, зун коммунист я. Вун зи члалахъ жедани, я тахъайтIа и, гъа вичи лугъузвайвал, лацу къаргъадин? – Балакъ халуди накъ йифиз БетИха вичикай лагъай ибарадикай инал ягъанат кваз менфят къачуна. – Итимдихъ са гаф жедайди я!

Амма и гафариз жаваб икъван чIавалди кисна ацукънавай колхоздин седриди гана:

– Чаз чизва, вун гьихътин коммунист ятIа! Сталинан ктабар чинеба хуьзвай коммунист!

Балакъ халудиз жаваб хгудай мумкинвал хъанач. Халкъди ахътин гурлу капар яна хъи, клубдин къавар алатиз са тIимил амай. Зи къил акъатнач, ибур, икъван чIавалди кисна-кисна, гила гьакI са гаф хъуй лагъана рахай седридиз ягъай капар тирни, я тахъайтIа Балакъ халуди Сталинан ктабар чинеба хуьниз ягъайбуру тирни, я туштIа Сталиназ вичиз ягъайбуру. Капар дехънен ягъай хътин зарафатдинбуруз ухшар тушир, рикIивай ягъайбуру тир.

Колхоздин седриди, вичи са зурба алапат авурда хъиз аквазвай, ада и капар вичин мецин гьунардиз ягъайбуру яз къабулнавай. Адан къама акваз-акваз ял гъатнавай. Ада гила, гуя вичивай икъван чIавалди икI тежезвайда хъиз, графиндай истиканда яд пана, хъвана. Садал бес тахъана, къвед лагъайдини цавун кбиле ичIи авуна. Адаз акI тир жеди, вичи къазанмишай капарай вич и къве истикан циз лайихлу хъана, гъакъван шириндаказ, туьтуьнин кIараб виниз-агъуз жез, яд къенез кужумнай, гуя идан къене са зегъем къумлух авай. Эгер ада икъван чIавалди икI авунайтIа, инсанрин шак са квел ятлани физ кичIезвай жеди адаз. И гурлу, вичин куьруь-яцIу гафари арадал гъайи капари гайи мумкинвиликай ада устадвилелди менфят хкуднай. Адан къама гъатай ялни, заз чиз, ягъай капар масадаз ваь, са вичиз талукъ тирвилехъ агъуни арадал гъанвайди тир. Идални алава яз, адаз хуьруьн советдин чехидани, парторгдини хуььрез-хуььрез гьилер янай, яни и ишарадалди абур колхоздин седридин гафарин хцивилез ва чкадал лазим атуниз чехи къимет гузвай.

Амма и гафариз къимет гудай са сеbebни авачир. Вучиз лагъайтIа вири хуьруьз Балакъ халуди Сталинан ктабар сандухда хуьзвайди чизвай ва жемьтди капар, мумкин я, гьукумди Сталин гьисаба такъазмайла, Балакъ халуди, партиядин къарар кваз такъуна, къалурзавай са гъвечIи викIегъвилез янай. Низ чида, адан «Итимдихъ са гаф жедайди я!» гафаризни и капар талукъ туширтIа?

И вири куьлуь-шуьлуьяр Балакъ халудиз хъсандиз чизвай ва гъавилай ада, къапарай акъат тавуна, лагъана:

– Сталин михъиз тарихдай акъуднавайди туш, я женни ийидайди туш! Ам гъисаба къазмачиртIа, Яру майдандал кучуд хъийидачир, и чи хуьре авай хъгин са кIамуз, са хайдиз-ачIаз гадардай. Адан ктабарни гъакI я: кIан тийирда куда, кIандайда хуьда, кIелда... Имни гъич! Гъей, ядаяр! – Гила Балакъ халу сегънедал ацукънавай пуд гъакимдихъ элкъвена рахазвай: – Гила куьне жаваб це кван! Шумудни са гъилера, зи патав къвез, куьне завай чинеба Сталинан ктабар тухвайди ятIа, лагъ кван! Хиве яхъ, викIегъ итимар ятIа! Жуьреба-жуьре собранийрал куьне докладар авуна кIан хъайила, куьне, къвез, зи сандухдай а ктабар садрани къведра тухванайни? Сталина вичин ктабра кхъей гафар куьне куь рахунра куь гафар хъиз къалураи чIал заз течизвай хъиз тирни квез? Садани абур кIелзамач лугъуз, квез а гафар нинбур ятIа масадаз чир тежедай хъиз тирни квез? Сталин вич герек амачирбуруз бес адан гафар вучиз виже атанай? Жаваб це! Итимдихъ са гаф жедайди я!

Зал гила дагълар уьцIедай ванцелди хуььрезвай. Виридалайни кIевиз пагъливан Жебес халудин хуььруьнин ван къвезвай. Гъатта БетIихни хуььрезвай.

Парторгди истиканни графин къуна, амма абур сад садахъ гелянач. Адаз чизвай: шуьшедин кве къаб гелягъна акъатдай ванчивай и хуььруьрин ванер кIаник кутаз жедачир. Ада, истиканда цана, яд хъвана. Ахпа кIвачел къарагъна. Хъвайи яд тIимил хъайиди ва руфуна кIвачел къарагъуникди ичи чка артух хуьнухъ гъиссайди хъиз, ада мад са истикандавай яд вичин къенез ичIирна. Ахпа, чин чIурна, Балакъ халудив рахана:

– Вуна чал буьгътенар вегъимир. И кардай вуна жаваб гуда, вуна партийный ви билет и столдал эцигда. – Ада гъил столдал заландиз гъалчна. – Заз ви Сталинан ктабар кIелдай гъевесни, мажаларни авайди туш! Абур я и юлдашризни авайди туш! – Ада вичин къвалав гвайбур къалурна. – Ина авай коммунистни са вун туш. Вун Сталинан ктабар чинеба хуьзвай коммунист ятIа, чун Марксанни, Энгелсанни, Ленинанни, Брежневан къизилдин гафар авай ктабар эквеба кIвалера аквадай чкадал пакдаказ хуьзвай, абур гъакI рикIерани хуьзвай коммунистар я... Вуна, юлдаш Къумбаев Балакъ, къе чун кIватI хуьнин сеbeb рикIел хкана, халисан коммунистдин жавабдарвал рикIе туна, жува ийизвай ва жегъилризни чешне яз къалурзавай шаклу крарин патахъай жаваб це.

Залда кушкушдин ван гъатнавай.

– Вунани зун угъридай къазвани? – хабар къуна парторгдивай Балакъ халуди.

– Вун акур шагъид ава.

– Яда, зун угъри къаз ракъурайди а ви къвалав гвайди я!

– Ада вун ракъурна, амма ада ваз авур ихтибар вуна кIвачерик вегъин тавурди вуна субутарнач. – Парторг лап рикIивай рахазвай.

– Бес куьн и БетIихан чIалахъ гъикI жеда? Ада квез вуч субутарна?

– Жемятар! – БетIих, къарагъна, мад вилик экъечIна. – За къин къада. Сталинални Ленинан ктабрал ваъ! За и чун алай чкадал къин къада! Инаг мискIин хъайиди квез чизва! Вичикай ихтилат хъайи харапIадай (ада Ясабан тIвар къунач) Балакъни и кве гада экъечIайди заз акуна, за абур къурдалай ва абурухъ галаз рахунар хъайидалай къулухъ зун и харапIайрал фена. Анай заз и къил жагъана.

– А къил аниз на тухваначтIа, низ чир хуьй? – лагъана маса гаф жагъун тавур Балакъ халуди.

БетIиха адаз яб ганач, гъил эляна.

И гъуьжетринни рахунрин тум-къил тежедайди гъиссай Ингъар муаллим вич акъвазнавай чкадилаи фена, сегънедал фин патал туькIуьрнавай пуд кIарцIин гурарай акъахна, сегънедал хкаж хъана:

– Гъуьрметлу хуьруьнвиар, тIалабзава заз яб гун. Чаз Балакъни хъсандиз чизва адахъ галай гадаярни. Абуру угъривал авун гъич жедай кIвалах туш! Зун кIевелай чIалахъ я: куьнени, чIехи паюни икI фикирзава. Накъ йифиз тукIунвайди, тухванвайди зи дидедин верч я! ТукIунни Ясабан кIвалера авуна. Зазни ана къе пакамахъ цIакуларни ивидин гелер акуна. Амма и зи кве ученикди, – муаллимди зунни Айсам къалурна, – гъа верч тукIваз заз акулнайтIани, зун абуру и кар ийизва лагъана чIалахъ жедачир. За шак жуван вилерал гъидай. Абур ахъгин гадаяр туш! Заз абур лап аял чIавалай чизвайбур я! Шумуд йис я за абуруз тарс гуз! Михъи, намуслу, хъсандиз кIелзавай гадаяр я! Къегъалар я! Икъван гагъда за абурун тарифар авурди туш, къе зун икI авуниз мажбур я! Абурал леке вегъин дуьз туш! Балакъ стхани дуьз итим я,

халисан инсан я! Адакни са гьиллени квайди туш! Тахсир квачирбур тахсирлу авуна виже къведач!

– Абур ви ученикар я ман?! Вуна абуруз хъвазни чирзава, ахпа абуруз частушка-ярни лугъузва, – вуч ятлани советдин члехидаз Ингъар муаллимдин гафарикай гъяз атаначир. – Чун ви члалахъ жедай делилар авач.

Ингъар муаллим къапарай акъатда лагъана фикирнай за. Амма акI хъанач. Ада секиндиз, сабурлудаказ жаваб гана:

– Ви хвани зи ученик я. – Ам сегънедилай эхвичIна. – Бес ам вучиз хъсанди хъана, адахъ зун хътин пис муаллим хъайила?

Хуруьн члехидаз и суалдиз жаваб гудай мумкинвал хъаначир, вучиз лагъайтIа и арада инсанар къах авур, садани вилив техвей кар хъана.

– Заз чида, верчерин угъри вуж ятIа! – и гафар лагъайди Шуай тир.

Жемят, сегънедал алайбур къах хъунихъ себеб авай: Шуай клубдиз гьикI атанатIа садазни ақуначир. Ам иниз къвезва лагъана садани фикирнавачир ва садни исятда вичин вилерин члалахъ жезвачир.

Залда ахъгин секинвал гъатна хъи, клубдин зурба, гуьтIуь-къакъан пуд зурба дактаррикай къуланда вич вичел аламачирда хъиз чархар язавай чIижрен ван, ам, лув гуз физ, гуьзгуьда акъазвай сесер ацукънавайбуруз хъсандиз къвезвай. ЧIижрез къежел циф алахъна рагъ хтанвайди ақунвай жеде. Гъавилай ам икI цIай квайди хъиз къецихъ экъечIиз алахъзавай. Амма ам физ шуьшеда акъазвай, ам къежеллай ракъинин вичин арада часпар – шуьше авайдан гъавурда акъазвачир.

ЧIижрен ванци ва ам шуьшеда акъурла акъатзавай сесери и клуб мискIин тирди ва ам ина лагъай гъар гафунин, гъатта гъар садан рикIяй феи хиялдин ва ниятдин ванни къведайвал эцигнавайди къалурзавай. Инсанри къасухдай ял къунвай хъиз тир, гуя виридаз исятда парторгди синерин истикандив графиндин къвал гатун вилив хуьзвай. Амма ада гатаначир.

Жемятдиз Шуай клубдиз икъван гагъда вучиз къвезвачиртIа чизвай. Абур къахни, тажубни ам иниз атуникай хъанвай. Вири жемят мукъвал-мукъвал кIватI жезвай чкадиз адаз къвез кIан тахъунин себебни заз анжах гила адан вичин сивий ван хъанай. Ада ам жемятдин рикIелни хкиз, икI лагъана:

— Зун иниз текъвезвайди квез чида, инсанар. Инаг, и дарамат алай чил пак чка я. Инал сифтени-сифте ВачIе пачагъдин тIварцIихъ килиса эцигнай. Алпан уьлкведа авай вачIехвайрин куьмекдалди, гъабурун хушуналди, ашкъидалди, такъатралди, гъабурун рикIералдини руьгъералди. А килиса чи дагълариз арабар къведалди саламатдиз амукънай. ЦIийи дин гъаз атайбуру анавай ктабхана кана тергна, ахпа килиса бинедал къван чукулурна, хандакIдин къванер абурувай чкадилай юзуриз, чукулуриз хъанач, абуру гъа амукъай бинедал чпин мискIин эцигна. Гъа мискIинни, куьгъне хъана ацахъайла, цIийиди эцигна. Гъа мискIиндикай гила, гъа куьне лугъудайвал, клуб авунва. Гъа клуб ийидайлани, мискIиндавай ктабар са йифиз, гъелерал эцигна, арабайра аваз тухвана ЧIехи вацIуз гадарнай. Пакадин юкъуз вуч хъанайтIа, вири хуьруьз ақунай, МуркIадин дагъдин муркIар хана, ЧIехи вацIуз зурба сел атанай, а кар ина ацукънавайбурукайни гзафбурун рикIел аламукъ тавуна жедач. А чIавуз абур аялар тиртIани, а шикил рикIелай бажагъат алатда... И крарин гъавурда акI акъуна кIанда хъи, алай вахтунда куьне ина жегъил несилриз кIела лугъузвай ктабарни гадардай вахтар къведа.

Парторгди графиндин къвал синерин истикандив гатана. Адаз Шуаян ихтилатдикай хуш атанвачир.

– А куьгъне ихтилатар ина герек авач. Чун цIийи девирдин инсанар я. Чна гъялзавай месэладиз талукъ вуч лугъуз жедайтIа, гъам лагъ, – ванцик эмир гуниг лишанар квачиз, Шуаякай вил язавай жуьреда лагъана хуьруьн Советдин члехида.

– Рахурай! Рахурай! – гъараярна залдай инлай-анлай.

Шуая вичин ихтилат къатIайбуруз ябни ганач. Ада, абуруз са жавабни тагана, давамарна:

– Чарадан бахт къакъудна, адал жуван бахт эцигиз жедайди туш. Чарадан кIвал къакъудна, адакай хайи кIвал ийиз жедайди туш. Чарадан чил гужуналди жуван мулк авуналди, адакай ваз чил жедайди туш, ана вуна цазвайдакай, анал экъечIизвайдакай, я вуна анал эцигнавайдакай, туькIуьрзавайдакай, арадал гъизвайдакай ваз са хийирни жедач, вучиз лагъайтIа ви рикIин дериндай ваз чизва хъи, и чил вуна иесидивай къакъуднавайди я. Вуна ваз гъихътин теселлир гайитIани, абур тапанбур жеда, вуна вун гъахъардай гъихътин багънаярни делилар жагъурайтIани, абурни гъахъ галайбур жедач.

Инаг куь чка туш. Гъавилай гъикъван куьне гъуьжетар авуртлани, куьн са фикирдал, дуьз пендал къведач, вучиз лагъайтла куьне са мус ятлани яргъал йисара са ни ятлани авур чапхунчивал, тапрукъвал, угъривал давамарзава. Куьн куьне бине эцигай чкада кватл хьун лазим тир, – эхиримжи гафар Шуай сегънеда ацукънавайбур элкъвена лагъана. – Гъар са гъакъикъатдиз вичин пайгъамбар, гъар са пакханадиз вичин чил, гъар са чилиз вичин халкъ кланда. Гъар са халкъ анжах са вичин чилел халкъ яз амукъда. Вичин тарих, вичин адетар, вичин руьгъдин тартибар ва мешребар гъаз сагъ-саламатдиз амукъда. Амма и чилел сифте яз вири халкъдин руьгъдин саввилелди къабулна эцигай пакхана чукгурна, адан чкадал къасухдай, хъилай, душманвални мидявал гъаз масад эцигайтла, а чилеллай бинедин халкъ хирде жеда, ам халкъ яз амукъдач, адан куьк хкагда. Къе са гъуцраз, пака маса гъуцраз къуллугъиз, адан намус къайгъусуз жеда, адаз инсан ягъун, рекъин, чуьнуьхун, тарашун, тапан шагъидвал авун, диде-буба, мукъва-къили, хайи чил виле тахъун, маса гун хийирлу крар хъиз аквада. Гъакл хъанвайвилай, къе куь къил какахънава, вуж тахсирлу авуртлани, квез са къайгъуни авач, квез а крар машгъулатар хъиз аквазва, вучиз лагъайтла Аллагъди вачехвайрин рикле туна, абурун чпин вахтунда и чкадал эцигай зурба, чи чилел сифгъегъан пакхана куь риклера амач. Гъа пакханадин акунар хъайитлани, куь руьгъда амайтла, къе куьн и йикъал къведачир. Амма ам зи рикле ама. Ам зав зи рагъметлу бубади агакъарна. За ам жуван руьгъда хвенва. Гъавилай Аллагъди заз куьне жагъурзавай угъри гъакъикъатда вуж ятла къалурна. Ам заз и жуван къе вилелди акуна. За лугъузвай гафар гъахъ тирди за и чкадин пак бинейрал къин къазва. Куь угъри и «къегъал» я, – Шуая, къурай гъил яргъи авуна, Сардар къалурна.

Залда гъулгъула гъатна. Парторгди истикандив графиндин къвал гатана. Сардаран бубади, Вурдихана, парторгдиз вичиз яд цуз лагъана ишара авуна. Парторгди яд цана хуьруьн советдин чехидав вугана. Ада къанихдаказ яд хъвайивили инсанрик квай гъулгъула са къадар тимилайарай хъиз аквазвай. Инсанри ада вуч лугъудатла вилив хуьзвай.

Хуьруьн чехиди къапарай акъатнавай:

– Ам сефигъ я! Кимиди я! Адаз яб гумир! Иски хъалда ксуз-къарагъзавай, хуьруьн са мярекатдикни квачир, са касдинизни виле авачир, ктланвай дегъ заманрин терхеба гафар-члалар гвай и сияпурдин члалахъ жедани куьн, юлдашар?! Ам гъа вичин буба хъгинди я. Адан буба халкъдин душман яз гъикл ва гина ягъайди ятла квез чида.

– Вун зи бубадиз къимет гудайди туш. Ада вичин буржи Аллагъдин велик къилиз акъудна. Ам мад садазни буржлу тушир. На ви угъри хчин жаваб це, – сабурулдаказ лагъана Шуая.

Хуьруьн чехидаз мад са вуч ятлани лугъуз кланзавай, амма пагъливан Жебесан яцлу ванци ам акъвазарна:

– Жемятдиз гъадаз яб гуз кланзава, къуй гъам рахурай! Гъамиша са вун жедайди туш хъи. Къе, атана, жемятдик акахънавайла, гъам рахурай. Чна адавай мус вуч хабар къуна? Мус чаз адан ван атана? Къе рахурай вичиз.

– Рахух! Рахух, Шуай! – гъарайна инсанри.

– Квез чида хъи, инсанар, зун хъалда жезвайди. Абур гъикл ва вучиз арадал атайди ятла квез ван тахъана жеч. А чкадал дегъ заманри сурар алай. Михъи инсанрин, вачехвайрин. Зун авай хъалдани зи буба кучуднава. За а накъвадик квайбурун паталай дубаяр ийизва. Квез а тарихар, а вахтар чизмач, я чиризни кланзамач. Чидайбурни тахъана жеч. Амма абурувай ахъадаказ лугъуз жезвач. Лугъуз жедайбур сефигърай къазва... Къайгъу туш, къурай зун кмидай. Куьн акъуллу хъухъ ва заз яб це. Накъ йифиз зун Даркалрин мягъледин къвалав гвай хъалдай экъечина, Ясабан клвалерин харапайрал фенай. Квалерин язух члугъаз, абурун иеси рикел хкиз. Ана хкахъай экуьнихъ шехъиз. Вучиз лагъайтла Ясаб заз яргъал кас тушир, гъамни вачехвайрин тухумдикай тир. За адаз садра и кардикай лагъайла, ам гзаф шад хъанай. Хъалдин патав гвай сурар хъайи накъвадик гъадан бан-бубайрин кларабарни ква. Гъар гъилера зун хъалдиз фейила, заз жуваз са ни ятлани лугъузвай хъиз я: «Алад, Ясабан клвалерал са къил члугу». Накъни гъакл хъана. Фейила, заз анай вече гъараярзавай ванер атана. И гъараяр вичиз ийизвай хасаратвилиз акси яз ийизвайбур тир. Тахъайтла, йифен къуларилай алатайла. верчери къати гъараяр ийич къван. Фена килигайтла, – накъ гъихътин экуь варз авайтла, квез чида, – и жегъилди, – Шуай мад Сардар галай патгахъ килигна, – вечрен къвечиларнавай лувар клвачик кутуна, къил къуна, адан гардандилай чуклул члугуна. Къил гъанал туна, и гадади даклардай хкадарна агъадалди чукурна. Зун са гафни лугъуз агакъначир, члукънайтлани, дегиш хъжедай кар авачир. Зун

са тIимил геж акъатнавай. Вахтунда атанайтIа, за адав вичи авур кар ийиз тадачир.

– Зи гада а на лугъузвай вахтунда хтана кIвале ксанвайди тир! – гъарайна хуъруън чIехида, са гужа гуж вичи вич хуъз ва кIвачерикай чил хкатзавайди чиз. Ада якъин рикIай Шуая ийизвай шагъидвал тапанди туширди гъисснавай.

– Вун жув накъ ви кIвале авайни? – адаз вилив техвей суал гана Шуая.

– Йифиз зун зи кIвале тахъана, гъина жеда? – шит хъвер сивеллаз жаваб гана хуъруън чIехида. Вичи идалай вилик накъ патал фенва лагъайди хтана, ада алава хъувуна: – Дуъз лагъайтIа, накъ зун лап геж кIвализ хтанай.

– Вун а ви дустунин кIвале авай! Колхоздин седридин! Куъне пуд дустунини накъ гъана дем кутунвай. Вун кье кIвалахални гъанай атана... И БетIих ви патав атайла...

Жемятдик къал акатна.

– Низ чида, хци чуънуъхай верчни бубадин патав хтаначтIа?! – икI лагъана, дагъ-лар уьцIей хътин ванцелди хуърена пагъливан Жебес халу. Ам къарагъна: – Хъша, жемятар! Хуъруън кылевайбур чеб угърияр я, къумарбазар я, инсанрин кылер элкъурзавайбур я. Квез абурвай гъахъ кIанзава. Жагъидай туш квез абурвай адалат! ЧкIикI! Ахлад кIвалериз!

Халкъ чкIиз гатлунна.

Сегънедаллайбуру са вуч ятIани лугъузвай, гъилер юзурзавай, амма абуруз яб гудайди авачир, парторгди синерин истикандив графиндин къвал гатазвай ванни садаз къвезвачир.

Сардар аквазмачир, къал-къилдин гъалатда ам къил къакъудна катнавай.

Ингъар муаллимни, Айсамни зун цлав къах хъана амай. Айсаман рикIе исятда вуч хиял авайтIа заз чидачир, заз чукурна фена Сардаран тIишер алудизни кIанзамачир. ИкI вучиз хъанвайтIа, жуван къилни акъатзавачир.

Балакъ халуни чи патав хтанвай. Гъадахъни лугъудай са гафни амачир.

Анжах са зи баде кIубанзавай, ам жегъил хъхъанвай. адак лувар акатнавай хъиз аквазвай:

– Хъша, илиф, гадаяр! Ингъе гъа и за квез са кIек тукIава! Кардин къил гъахъ авай патахъ элкъуън къейд ийида!

Я Балакъ халуди, я Ингъар муаллимди са гафни лагъанач. Абуру жаваб яз, белки, са зарафат тавуна жедачир ва я, зарафат квачиз, чпин туътуънлай исятда кIекрен як бажагъат фида лугъун мумкин тир, амма абур киснавай. Абур Шуаял вил алаз акъвазнавай.

Аламатдин кар тир: жемятди Шуай ина амаивилиз гъич фикирни гузвачир. Адан шагъидвал инсанри са шакни тагъана къабулнавай, амма гила, чкIиз-чкIиз, абуру Шуай гуя ина авачирдай къазвай хъиз тир. Белки, абуруз ам чан алай, чи виридан арадавай инсан хъиз ваъ, винел патан акунар авачир, садазни таквар, амма вирида рикIелди, руъгъдалди, акъулдалди гъиссзавай пак гъакъикъат хъиз тиртIа?

Шуаяз инсанри вичиз мад са дикъетни хгун тавуникай са къайгъуни авачир. Ада, дакIардихъ фена, ам ахъайна. Шуъшедин вилихъ галаз бягъсина аваз хъиле гъатнавай чIижре, азад хъанваз, гуълледи хъиз, къецихъди лув гана. Клубдиз къайивал квай таза ва михъи гъава гъахъна.

«Яраб ада дакIар чIижрез азадвал гун патал ва я и дараматда гъава дегишарун патал авурди ятIа?» – фикирзавай за. И суалдиз жавабни жагъуриз зун жув алахъзавай: «Авур са хъсан карди маса хъсан кар арадал гъун лазим я. ИкI тирди чизвайвилай ада вичи ийизвай хъсанвал са шумуд таханди ийизва».

Шуая тек са чIижрез азадвал ганвачир ва я залда жуъреба-жуъре ниэр, рикI тIардай гафар-чIалар акахъана залан хъанвай гъава таза хъувунвачир, адаз и карди инсанрин рикIериз регъатардайдини, къапарай акъатзавайбурн чпин чкадал хкидайдини чизвай...

И вакъиайрилай гуъгъуъниз мад са аламатдин кар хъанай: зи дуст Айсаман мекен са тил рехи хъанай. И тилди ам вичин таярилай чIехини, акъулуни, иерни ийизвай хъиз аквадай...

(КъатI ама)

Шицрат

Бренбег АБДУЛЛАЕВ

АЗАБРИ ЧУН КУЗВА ЖУВАН ПАРУДАЛ

(Шицрат)

БУБАНИ ХТУЛ

Гатфар юкьуз ракъини
Багъишайла целхемар,
Багъда чIехи бубади
АкIурзавай къелемар.

Гъеле чанда къалин тир
Аялвилин къугъунар,
ГъвечIи ятIан, дерин тир
Авай вичихъ къатIунар.

ГъвечIи хтул Велиди,
Аламат яз и кардин,
Тажубвилел бубадиз
Ихтилатна суалдин:

– Дагълух чилин къурухар
Элкъведани багълариз,
АкIурналди тазлухар,
Мус атурай арадиз?

Къурай гъилив кагъулдиз
Гъилевай пер эцигна,
Буба вичин хтулдиз
Ахух чинал килигна:

– Яб це, чан хва, зи хтул,
Къуллугъ кIанда накъвадиз,
Зегъметдини ци уьлкве
Элкъурда пак хунчадиз.

Пуд шартI ава дагъвиди
Туна кIандай иманда:
КIвал эцигун, гъам хзан,
Багъ ктунни ватанда.

Куьн патал зи бахчадин
Дадлу хъурай емишар,
Белки куьне бубадин
ТIвар рикIел гъин гъамиша.

КЪЕХЛЕРАН МУРАД

Чубанвилел рикІ алай
Гъвечи Къехлер зирекдиз
Фад къарагъна пакамаз
Фена бубад куъмекдиз:

– Буба, буба, чан буба,
Зазни кІанда кІвалахиз,
Гъа вун хътин жез зурба
Дагъдин синел акъахиз.

Цигел я заз яйлахар,
Атир авай цуькверин,
Къайи ятар-булахар
Суьруьярни кІелерин.

Таза суьуруь вилик кваз
Къе зунни са чубан жен
Мили хъуьруьн сивеллаз
Гъа вун хътин кІубан жен.

УЪМУЪР

Уьмуьр, уьмуьр, авай сад,
Зи яшдин дуст, эхирдал,
Хиялрикай жув азад
Ийизва за чехирдал.

Къепинилай лакъандал
Мензил я вун атІузвай.
Леке тахъуй виждандал,
Халкъдин къимет къачузвай.

Шумуд патаз атІун гел,
Лигимариз уьруьшар.
Вафалувал яз цІигел,
Ялгъуз тахъуй танишар.

Анжах кефи кІубан яз
Дуьньядин дад къатІун на.
Авайди тек са чан яз,
Пис я азаб чІугун на.

Зи хайи чил, зи ватан,
Лекъерин макан,
Валай гъейри заз багъа
Накъв авач патан.

Жемир чара хиял хъиз,
Жигъир къуна женнетдиз.
Зун и чилел, къегъал хъиз,
Бакара хъуй миллетдиз.

Динлу рехъни чизва заз
Къакъанвални къибледин.
Гагъ – гагъ сесер жезва ваз,
Чиб хъиз тушир тегънедин.

Уьзуьягъ тир ава кар,
Пак адетрин дагъви я.
Хуьз алакъдай чилин тІвар
Чан звал алай иви я.

Уьмуьр, уьмуьр, авай сад,
Зи кІвал, зи югъ, гъакъикъат.
Чизва азаб, тІямни дад,
Усал тахъуй муьгъуьббат.

* * *

Ина ата бубайрин
ТІварари пара,
Тунва баркалладин
Крарин хара.

КЪУДАР

* * *

Дуьньяни зун танишар я
Са куьри тир вахтуналди,
Къисмет вири биришар я,
Зун тухай вич ақуналди.

* * *

Къуват жеда гафунихъ,
Чина рухух вядяда.
КъекъвейтІа вун далудихъ,
Вунни ви гаф – хендеда...

* * *

Ашукъ рикІер хъел хъана,
Къезил хесет сеbeb яз,
Гадад рикІе гел хъана,
Рушан «кІандач!» эдеб яз.

* * *

Чархар ягъиз физва вахт,
Уьмуьр яшдиз элкъуьриз.
Нивай хъана къисмет, бахт,
КІани патахъ элкъуьриз?

* * *

Гъазур я зун чІугваз женг,
Инсан патал гунагъсуз,
Ягъсуз фекъи-фахрани
Тун паталди кІвалахсуз.

* * *

Уьткъемдакай пІир хъана,
Икрамдай кас кІир хъана.
Ажеб жедай эллери
НегънайтІа куьн, чир хъана.

ХЪУЬТІУЬН ГЪУЖУМ

Зулун куьруь серин югъ
Бирдан гару дегишна,
Чулав цифре, квай шулугъ,
Цавун чинал биришна.

Вичин гъайбат, звер къалуз,
Хабар гузва тІурфанди.
Белки хуьрел хабарсуз
Гъужумнава душманди.

Налугъуди, къуьд пехъи
Фадлай ава майданда.
Живед пилте къвез къайи
Аруш жезва гарданда.

Гуя рикІе хъел ава,
Чаз мекъивал багъишдай;
Тебиатда мел ава,
Ватандин ранг дегишдай.

Къалин ятІа сандухда
Къаяр, мекъер, саврухар,
Тун патал чун басрухда,
Дагълух чилер – дашлухар.

Гъужунава бейхабар,
Чайгъунди рак гатазва,
Зулуз яна фад дапІар,
Вич иес хъиз аквазва.

Белки адаз хабар туш
Ифиндикай дагъвидин.
Чаз къуьдни къай са пар туш,
Ачухвал я кефидин.

Шумуд хъуьтІер къайибур
Мугъман хъана чи чандиз,
Чун дагълара хайибур,
Лайихбур я ватандиз.

ЦИГЕЛВАЛ

Уьмуьр гьикъван жедай масан,
Шер-шикаят тахъанайтIа,
Артухан нефс тирди нукъсан
Чуру кар яз къатIанайтIа.

Регьимлувал чешме тиртIа,
Халкъдин юкьва хъсанвилиз,
Намуслувал чешне жедай
Дуьньяд винел инсанвилиз.

Артух хъана хатур, гьуьрмет,
Яшайиш вуч гуьзел жедай.
Динлу, динсуз гьар са миллет
Ислягьвилин рекьел жедай.

РикIай-рикIиз муькъвер хъана,
Мидяйвилиз лянет гудай.
Дуствилелди гьилер къуна,
Зегьметчидиз къимет гудай.

Пагь, цIигелвал, шаклувилин,
ТIал хиялра къекъуьрзава.
Акваз вири гьахъсузвилер,
РикI куьзериз элкъуьрзава.

Им дуьнья я, къведаз тIимил,
Нефсин буйругь къин я чандиз.
ТахъанайтIа рикIер пехил
Регьят жедай гьар инсандиз.

САБУР АЯ

Сабур ая лугьуда ваз,
Са пис кIвалах хъайи чIавуз,
Шуьше хътин ми хъи намус
Са ни ятIа хайи чIавуз.

ХкажайтIа эгер на гьил,
Вун адалай алчах жеда.
Сабурсуз хъун буш хъун я къил,
ТIварцIел чIуру ямах жеда.

Айиб жедач, чидач хесет,
Таниш тушир инсан я ваз.
Куьтягьдалди къатIмир суьгьбет,
Сабур тахъун нукъсан я ваз.

Дишегьли хъуй, кIантIа эркек,
Сабурсуз хъун вичиз пис я.
Са эсилдиз вун ятIа тек,
Уьмуьр вуч я - течиз пис я.

Хъсан кар я сабур авун,
Анжах намус хвена кIанда.
Инсанвилин абурдиз вун
Лайихлу яз хъана кIанда.

Сабур ая кIватIмир ажугь,
Ваз зерел я, нахуш тахъуй.
ЧIуруд ятIа рикIин буйругь,
Ам ви кIваче аруш тахъуй.

Сабурлу яз гьар са чIавуз
Уьмуьрдин рехъ тухун герек,
Авуд тийиз гардан агъуз,
Шерни, фитне къатIун герек.

Завай садни жедач мажбур,
Килиг эхир пашман тахъуй.
АвачтIа ви чанда сабур,
Ви хесет ваз душман тахъуй.

ЛЕЗГИ РУШАР

Тай авайир гуьрчегвилиз
Каинатдиз ухшар я куьн,
Багьишайбур тIвар цуьквериз,
Лезги чилин рушар я куьн.

Килиг гьикъван хуш я рикIиз
Мулдин цуьквер, къизилгуьллер,

Хъуьрезавай милиз-милиз,
Муьгъуьббатдив ацай вилер.

Припев:
Лезги рушар лезги чилиз
Нурлу зар я багьишнавай,
Чи ватандин къамат ми хъиз

Гуьзелвилихь дегишнавай.
Лезги рушар – чи дидеяр,
Лезги рушар вахар я чаз.
Лезги рушар – хуш бендеяр,
Лезги рушар лувар я чаз.

Милайимдиз рахада мез,
Зирекбур я лезги рушар.

Инсанвилин гьар са гелез,
Герекбур я лезги рушар.

Гьуьлуьз-кIвализ кайванияр,
Алимар я ватан патал.
Жегьил рикIер первана яз,
Агатзава хзан патал.

ТОСТ

Михьи тушиз рикIин хиял
Алакьдай туш хьсанвал.
За чиз, дустар, хесет кьегьал
Касдихь жеда инсанвал.

Пай таганвай вирбуруз
Ам бахтунин са кIус я,
Беденда кьел кьерибуруз
Кимид анжах намус я.

Регьимлувал кIан я дустар,
Гьар са карда – чIверехда.

Чехибур жен рикIин кьастар,
Акьваз тийин кьерехда.

Уьмуьр вуч я? Вяде – гьарай,
Килигзавай дуьньядиз.
Гьалал рекье жеда кьулай
Гьам виждандиз, гьаядиз.

Гьуьрмет хьтин авай туш тост,
Анжах чир хьухь хьсанвал.
Гьалиб жеда гьамиша, дуст,
Намус, виждан, инсанвал.

ЗАЗ КЬУЬЗУЬВАЛ БАГЬИШАЙБУР

Яшар туш гьал дегишайбур
Я авурди гьакI чан бизар.
Пагь кьуьзуьвал багьишайбур
Хиялар я – инсафсузар.

Уьмуьрда чеб герек хьайи,
Инсаният кьатIун патал,
Гьахьлу рекье куьмек хьайи,
Вафасузвал акун патал.

Кьисметдин гьар татугайвал
Байнидикай харман авур.
Назик рикIиз кутугайвал
Жерягь хьанач дарман авур.

Квахьнавай зи халкьдин юкьвай
Гьуьрмет, девлет – берекатар,
Яраб ятIа зи чан гатай
Кьуьзуьвилин гьерекатар?

Я тахьайтIа им гьакъикъат
Къилиз тефей къастар ятIа?
Чпихъ тахъай миxъи ният
Белки тапан дустар ятIа?

Пагъ хиялар – уьмуьрдин пар
Къуьзуь жеда, кIватI хъайила,
Акал хъанвай яшдин хтар
ТIвар вяде я, къатI хъайила.

ВАТАН

Килигналди тух жедач квез, ерияр,
Лигим хъанвай асирра гьар жуьредин.
Берекатар, хипер малар, суьруьяр,
Вал тIвар ала ватан лагъай дидедин.

Ал цуьквери нур багъишна чуьллериз,
Генг чIурарал аваз ала къушарин.
Муьгъуьббатдин нагъв хъиткъина вилериз,
Бахтунни нур гузва дагъви рушарин.

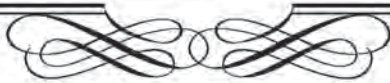
Зирек я эл, хуьрер, кIвалер авадан,
Бес им гьунар тушни дагъвид зегъметдин?!
Агуд тавур элди вав кIур чарадан,
Дуьньядиз тIвар машгьур хъанва гьуьрметдин.

Ша хуьн, ша хуьн, ша хуьн руьгъдин девлетар,
Жедайвал халкъ мел-мехъеррик де мина.
Квадар тийин бубайрин пак адетар,
Гьуьрмет ийин чIалаз шаир Эминан.

Эхир авач паласайриз, тамариз,
Хуш няметар, майваяр я багъларин.
КъекъвейтIани чилин шардал ялвариз,
Заз маса чил авач къакъан дагъларин.

Чун гъи патай килигайтIан ватан, вахъ
Гьар са рекъиз ава лайих рухваяр,
Четин юкъуз туруналди хвейи накъв,
Шарвилидин руьгъ квайбур я архаяр.

Сатира ва юмор

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ЙИФЕН ЗЕНГ

-Буна ихтияр гайитла, аз арандавайбурал са кьил чугваз хуьруьз хьфиз кIанзава,- лагъана Секинат бажиди Рагъман дахдиз пакаман кьилляй.- Гъазур гадани атанвай вахт я – хьфида чкадилай чкадал кьван машиндаваз.

-Кьил чугваз вуч хьанва абуруз?- бегенмиш хьанач Рагъман дахдиз.- Зун тек туна ваз гъана кьарай кьведани?

-Вун зи вилик гьамиша квайди я, абур заз такваз чIехи жезва. Хкваш, ятла, абурни жув авай чкадиз.

Хьфена кайвани дагъдай арандиз. Са югъ алатна, кьве югъ алатна. Пуд лагъай ийкьан няниз, лап кьуланфер жезвай арада, Рагъман дахдин телефонди зенг язава.

-Ам зун я-я,- аман амачирди хьиз, рахазва Секинат бажи телефондай.

-Им гьи вахт я зенг ийизвайди?

-Мад буна ийидач кьва-ан. Зун рекъизва-а, хтана хутах зун жуван кIвали-из,- кьагьурар кьез рахазва кайвани?

-Вуж я вун рекъизвайди?

-Са касни, ам вуч гаф я буна лугъузвайди? Виридан гьилерал-тунIарал алайди я зу-ун.

-Тирла, хутах вучиз лугъузва?

-РикI тIазва зи-и. Вири беден тIазва-а. Пакамдалди рекъида, икI амукьайтIа-а.

-Кьейила, гьа инайни гьаниз худахдайди тушни, я кьари? Жемьт гъана ава, кIвал югъ гъана хьанва, кучукни гъана ийидайди я. Хкиз, хутахиз рекъера жедани чун? Лазим хьайитIа, пакамаз са зенг хьия...

Хьуьрез кIан хьана, ахгакьнач Рагъман дах, Секинат бажиди телефон хкудна.

ХУЪХ ЖУВ

Мад са пуд югъ алатна. Секинат бажидин ван-сес акъат тавурвиляй, Рагъман дахди адаз зенг авуна.

-Ви рикIел атанани зун?- наразивал кьалурна Секинат бажиди.

-Ви рикIелни атанач кьван.

-Чаз вун рикIел кьведай мажжал авани, я бахтавар. Ина зи кьил баладик ква.

-Мад вуч хьанва?

-КIваляй – куьриз, куьряй – кIвализ. Гьам хьанва зи пеше.

-Вучиз вун а ийкьа ава? Кисна ацукь кIвале.

-Зунни кисна ацукьайла, ахпа гьикI хьурай? Сусан вахтни агакьнава, калин вахтни.

-Ханвачни садани?

-Жунга ханва.

-Суса яни, кали?

-Суса, гьелбетда. Шумуд йис тир зи балайрин вил алаз.

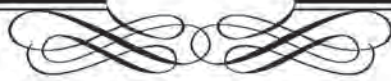
-Бес куьриз вучиз катзавайди я?

-Кали данани ханвайвиляй.

-Ви бахтунив садни агакьич,- тарифна Рагъман дахди.- Амма вун рекъиз гьазур хьанвай.

-Буна зав кьиникьикай фикир ийиз тазвани, я Рагъман? Хуьх жув, свас пайгар хьжедалди зун гадади хкидайди туш.

Къаравилляр

АЖЕБ ШАГЪИДАР

* * *

Суддин суалар гун патал прокурорди сад лагъай шагъидиз эверзава. Залдиз яшлу дишегъли къвезва.

Адан патав агатна, прокурорди хабар къазва:

-Лагъ акван, шагъид, зун ваз чидай кас яни?

-Чидай кас яни? Гьелбетда, чида, лап аял ч!авалай! Ви амалар ва крар так!ан къведайбур тир. Гаф рахун таб я вин. Чехи хъайи ч!авалай вун масабурун папарин гуьгъуьна авай кас я. Фитнечини я вун. Вуна жув са зурба гъаким хъиз къазва, амма вун адетдин чарарин квак я.

Прокурордин ч!ал къуна. Са герендилай вич вичел хтана, ада мад са суал гузва:

-Ваз и тахсиркардин адвокат чидай кас яни?

-Пагъ, яни? Аял ч!авуз ам за хвейиди я. Недайла, ам руфун ац!уз, вил ац!ун тийидай аждагъан тир. Гъамни дат!ана чарарбурун папарихъ галайди я. Пия-нискавилиз къил янавайди тир. Ам заз чидай къван юристрикай виридалайни нагъакъанди я.

Гъулгъула гъатнавай зал секинариз, судьяди прокурордизни адвокатдиз вичив агатун патал лишан ийизва.

-Яб це заз,- лугъузва судьяди кушкуншдалди,- эгер квекай сада а дишегълидиз зун чидани лагъана хабар къурт!а, за а кардиз куь патай суддиз гъурмет тахъуниз хъиз къимет гуда ва куьн къведни, кар ат!ана, дустагъда твада.

* * *

Суд къиле физва. Адвокатди шагъидвал ийизвай касдиз суал гузва:

-Лагъ кван,- бутылка столдин к!аник квайни?

-Эхъ! Столдин к!аник квайди тир.

Гила прокурорди хабар къазва:

-Хъсандиз фикир ая ва рик!ел хкваш: бутылка столдал алачирни?

-Эхъ! Столдин винел алайди тир.

Суддин председателни къаришмиш жезва:

-Шагъидди гагъ ик!и, гагъ ак!и лугъузва. Вуна авайвал лагъ: гьинал алай бутылка? Килиг, тапан шагъидвал ийизвай кас судди жавабдарвилиз ч!угвазвайди я.

Шагъид вик!егъ жезва:

-Вуч патал? Са бутылка патал? Ак!и ят!а, бутылка ерли авайди тушир!

* * *

Инсан яна къенвай касдин суд ийизва. Прокурорди, артух яргъи рахунар тавуна, суддивай тахсиркардиз са йис кар ат!ун т!алабзава.

Къарар акъудун патал суд залдай экъеч!зава.

-Вуна вуч ийизва, я ахмакъ?!- наразивалзава суддин председателди.- Дишегъли къенвайдаз т!алабзавай са йис вучтинди я?

-Ада къенвайди дишегъли туш, вичин иран диде я,- секиндиз жаваб гузва прокурорди.- Са йисуз ацукъна хтана, ада зи иран дидедин карни аквада.

Судьяни гъасятда дегиш жезва:

-Иран диде тирди заз вахтунда вучиз чирнач бес? За ам са ц!укват сутка гана аххъайдай хъи.

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

